

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

«Тәуекел топтағы» балаларды ерте анықтау, девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандарға арналған іс-шараларды ұйымдастыру

Нұр-Сұлтан
2022

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылды (2022 жылғы 25 мамырдағы № 6 хаттама)

«Тәуекел топтағы» балаларды ерте анықтау, девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандарға арналған іс-шараларды ұйымдастыру»

Әдістемелік ұсынымдар.– Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022. – 140 бет

Әдістемелік ұсынымда кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлық психологиясының болмысы, ауытқушы мінез-құлық түрлерінің жіктелімі, жас және тұ. лғалық ерекшеліктеріне байланысты іс-шаралар әдістемесі, асоциалды және қоғам тәртібіне қарсы топтардың құрылу тетіктері, «Тәуекел топтағы» балаларды ерте анықтау, девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандарға арналған іс-шаралар үш жақты (ана, бала, мектеп) қарастырылған.

Әдістемелік ұсыным педагог-психологтарға, әлеуметтік педагогтерге, педагогтерге, ата-аналарға кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтың түрлі көріністері талданып, профилактикалық жұмыстардың әдіс-тәсілдері ұсынылған.

Әдістемелік ұсынымдар мектеп директорларының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарларына, әлеуметтік педагогтерге, психологтерге, сынып жетекшілеріне, әдіскерлерге, жалпы білім беретін мектептердің пән мұғалімдеріне, қосымша білім беру ұйымдарының, психолог, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшенің инспекторына, қорғаншылық және қамқоршылық органының өкілдеріне, әлеуметтік жұмыс жөніндегі және кәмелетке толмаған балалардың құқығын қорғау ісімен айналысатын мамандарға арналған.

© Ы.Алтынсарин атындағы
Ұлттық білім академиясы, 2022

Кіріспе

Құрметті педагогтер, педагог-психологтар, әлеуметтік педагогтер және кәмелетке толмаған жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алу проблемаларымен айналысатын мамандар! Бұл әдістемелік ұсынымдар сіз үшін.

Әлеуметтік педагогтің, психологтың, мұғалімдердің кәсіби іс-әрекетінің маңызды және ең қиын бағыттарының бірі – балалармен жүргізілетін әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық жұмыстары. Олар: білім деңгейі төмен, педагогикалық тұрғыдан ескерілмеген, өмірге бейімделмеген, девиантты мінез-құлқы бар және т.б. тәуекел тобындағы балалар.

Сондықтан әдістемелік ұсынымда балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын-алуы, баланың жеке басының үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге және педагогтер мен ата-аналардың бала тәрбиесінде өзара ынтымақтастығы туралы мәселелер көтеріледі.

Қазіргі жағдайда отбасында да, мектепте те кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының ауытқу мәселелерінің өсуі жоғары. Бұл өсуді қалай тежеуге, нормадан тыс жаңа ауытқулардың пайда болуын болдырмауға және девиантты мінез-құлқтың алдын алуға болады? Осы және басқа сұрақтарға жауаптарды әдістемелік ұсынымдама мазмұнынан табуға болады.

Бүгінгі күнде мектепте мұғалімдер мен ата-аналар балалардың мінез-құлқындағы ауытқулар мәселесін шешуге тырысуда. Алайда, олардың жалпы жағымды ұмтылыстарына қарамастан, балаға әлеуметтену процесінде көмек көрсетуге, кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алуға бағытталған профилактика жұмыстары үнемі мақсатқа жете бермейді.

Қиындықтар, ең алдымен, мұғалімдер мен ата-аналар балалардың мінез-құлқындағы ауытқулардың пайда болуы мен дамуының ерекшеліктері туралы нақты түсініктің жоқтығымен байланысты. Мұғалім көбінесе баланың шынымен девиантты мінез-құлқының көріністерін қалай тануға болатындығын және мұндай мінез-құлқтың себептері мен оның салдары арасында байланыс орнатуды біле бермейді. Ата-аналар да «менің баламның бойында девиантты мінез-құлқы болуы мүмкін емес» деп қарсылық білдіреді немесе дұрыс тәрбие беріліп отырған берекелі отбасында ол қалай пайда болды? отбасылық тәрбие барысында қандай қателіктер жіберілді? Осы жайттарды ата-аналар түсіндіре алмайды.

«Тәуекел тобына» енетін кәмелетке толмаған балалардың бірнеше тобын атауға болады:

- қадағалаусыз қалған бала – ата-аналары немесе заңды өкілдері тарапынан оны тәрбиелеу, оқыту немесе бағып-күту жөніндегі міндеттерді орындамау немесе тиісінше орындамау салдарынан мінез-құлқына бақылау жасалмайтын кәмелетке толмаған бала;

- панасыз қалған бала – тұрғылықты немесе болатын жері жоқ қадағалаусыз қалған кәмелетке толмаған бала;

- әлеуметтік қауіпті жағдайдағы кәмелетке толмаған бала – қадағалаусыз немесе панасыз қалуы салдарынан оның өміріне немесе денсаулығына қауіп

төндіретін не оны тәрбиелеуге немесе күтіп-бағуға қойылатын талаптарға сай келмейтін жағдайда болатын, құқық бұзушылық немесе қоғамға жат іс-әрекеттер жасайтын бала;

- әлеуметтік қауіпті жағдайдағы отбасы – әлеуметтік қауіпті жағдайдағы балалары бар отбасы, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың ата-аналары немесе өзге де ата-аналары оларды тәрбиелеу, оқыту немесе бағып-күту жөніндегі өз міндеттерін орындамайтын және олардың мінез-құлқына теріс әсер ететін немесе оларға қатыгездікпен қарайтын отбасы.

- дисфункционалды отбасылық орта – ажырасу тәуекел, бала күтімі бойынша міндеттерді орындамау сияқты фактор жатады. Сонымен қатар мысалы: ата-аналардың қайтыс болуы, ата-аналардың балалардан бас тартуы, ата-аналардың тікелей міндеттерін орындауын тоқтатуы, ата-аналардың мүлдем болмауы және т.б.

Бұл әдістемелік ұсыным кәмелетке толмағандармен жұмыс істейтін мұғалімдер мен мамандарға девиантты мінез-құлқы бар балалар мен жасөспірімдердің ерекшеліктері туралы білімдерін кеңейтуге, педагогикалық көмек көрсету, кәмелетке толмағандарға қолдау көрсету бойынша практикалық дағдыларды дамытуға, білім алушылардың мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алу және оларды жеңудің әдістері мен тәсілдерін меңгеруге көмектесуге арналған.

Девиантты мінез-құлықтың түрлі формалары олармен алдын-алу жұмыстарының ұйымдастырушылық және педагогикалық негіздері бойынша материалдар ұсынылып, пән мұғалімдері, сынып жетекшілері білім алушылармен жұмыс жасау кезінде кездесетін мәселелер шеңбері анықталып және қарастырылған мәселені шешуде жұмыстың ең тиімді формалары ұсынылған.

Алғашқы екі тарауда кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы проблемасының теориялық негіздері, халықаралық тәжірибелер, яғни ауытқулардың алдын-алу терминологиясы, девиантты мінез-құлықтың пайда болу табиғатын түсіндіретін теориялар, кәмелетке толмағандарға тән ауытқулардың түрлері, девиантты мінез-құлықтың нысандары мен себептері, профилактикалық іс-әрекеттегі қорғаныс факторлары және т.б. қарастырылған.

Үшінші тарау жалпы орта білім беру ұйымдарында жұмыс істейтін педагогтерге бағытталады. Бұл тарауда кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу бойынша мұғалімнің жұмысын әдістемелік қамтамасыз ету аясында: темекі шегудің, нашақорлықтың, маскүнемдіктің, құқық бұзушылықтың алдын алу т.б. және балаларды тәрбиелеуде қиындықтарға тап болған ата-аналармен мұғалімдерге, кәмелетке толмаған білім алушыларға арналған жаттығулар, практикалық сабақтар, тренингтер және т.б. әдістемелік ұсынымдамалар беріледі.

1 Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқын алдын алудың әлемдік тәжірибесі

Қазіргі заманғы әлем елдері мен халықтарының дамып келе жатқан өзара байланыстылығы, экономиканың, ғылым мен мәдениеттің интернационализациясы – мұның бәрі ғылыми білімнің түрлі салаларында әлемдік тәжірибені зерттеудің бірінші дәрежелі маңыздылығына байланысты.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық проблемалары қазіргі уақытта әлемдік психологиялық-педагогикалық ғылым мен практиканың, мемлекеттік ұйымдар мен қоғамның кең ауқымының қызығушылығын арттыруда өзекті болып отыр.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуі дамыған шет елдерге де тән. Бұған Америка Құрама Штаттары мен Ұлыбританияның кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуі айқын мысал бола алады. Шетелдік зерттеушілер статистикалық және эмпирикалық зерттеулерінен жастар арасында қалыптасқан деструктивті көріністер айтарлықтай.

АҚШ пен Ұлыбританияның жасөспірімдері мен жастарының көпшілігі Ресейдегі жасөспірімдер бірдей көріністермен сипатталады: жаңашылдыққа, ашықтыққа, ысырапшылдыққа ұмтылу, киім сәні мен стилін ұстану, музыкалық талғам, сонымен қатар теріс тенденциялардың өсуі: алкоголь, есірткі, улы заттарды қолдану, қылмыс жасау, бейәлеуметті субмәдениеттің нормалары мен дәстүрлерін қолдану. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының ерекшеліктеріне және оның АҚШ пен Ұлыбританиядағы алдын-алу әдістеріне байланысты мәселелерді қарау ағылшын және американдық зерттеулердің тілдік ортақтығына; мәдени және тарихи дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың ұқсастығына; девиантты мінез-құлықтың негізгі теориялық және практикалық мәселелерін АҚШ пен Ұлыбританияның психология, педагогика ғылымдарының тұжырымы мен шешімінде айтарлықтай айырмашылықтардың болмауына байланысты [1].

Қазіргі уақытта АҚШ пен Ұлыбританияның ювенолог ғалымдарының арасында «Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» ұғымы туралы «Қылмыстық мінез-құлық», «Қоғамға қарсы мінез-құлық», «Девиантты мінез-құлық» деп анықталады. «Кәмелетке толмағандар» ұғымына олар дәстүрлі түрде балалық шақ пен ересек жас арасындағы кезеңді, ұлдарда 14-тен 22 жасқа дейін және қыздарда 12-ден 21-ге дейін қамтиды. АҚШ-тың кейбір штаттарында балалар 18 жасқа толғанға дейін жасөспірім болып саналады, ал басқаларында олар 16 жастан кейін немесе 21 жасқа дейін кәмелетке толмаған болып саналады.

Сондай-ақ, қазіргі уақытта ғалымдар арасында барлық мамандар келісетін девиантты мінез-құлықтың әмбебап анықтамасы жоқ екенін атап өткен жөн. Бұл мағынасы ұқсас терминдердің болуын түсіндіреді: «Девиантты», «Асоциалды» (бейәлеуметті), «Қоғамға қарсы», «Қылмыстық мінез-құлық» және т.б. «Девиантты мінез-құлық» ұғымы АҚШ пен Ұлыбританияның психология, педагогика ғылымдарында көбінесе қоғамда қабылданған, іс

жүзінде қалыптасқан және қолданыстағы нормалардан ауытқу ретінде түсіндіріледі.

Н. Смелсер: «..мақсатқа қылмыстық құралдармен қол жеткізу» деп түсіндірсе, В.Фок бұл «...нормативтік маңызды факторлардың бұзылуы», ал, В.Н.Кудрявцев; «...қоғамның моральдық нормаларынан ауытқу, клиникалық көрінетін шекаралық патология болмаған жағдайда ғана орын алатын құбылыс» В.В. Королев «...әртүрлі жағдайларда патогенді, психоэлеуметтік немесе элеуметтік сипатты қабылдайтын жасөспірімдердің бейімсіздігінің көрінісі» С.А. Беличева: «...элеуметтік нормалардан тұрақты ауытқулармен, пайдакүнемдік, агрессивті бағдарлаудың және элеуметтік пассивті типтің ауытқулары» деп түсіндіреді [2].

Девиантты мінез-құлықтың себептерін түсіндіру үшін ағылшын-американдық мұғалімдер мен психологтар «дұрыс емес мінез-құлыққа» қылмыстық және өзгермейтін әсер ететін «көптеген факторлар» ұғымын кеңінен қолданады. Мұндай факторлардың қатарына түрлі қылмыс жасаудан бастап, мектептегі сабаққа қатыспауға, қоғамдық орында тәртіп сақтамау немесе қоғамдық көлікке, киноға немесе концертке тегін кіруіне дейінгі көптеген заңсыздықтар жатады. Көбінесе жасөспірімнің девиантты мінез-құлқын анықтау үшін оны мінез-құлқына нақты талдау жасамай, оны арнайы сынақтар мен таразылармен тексеру жеткілікті болады.

Сондықтан, кейбір жағдайларда жасөспірім құқық бұзушының мінез-құлқы девиантты, ал басқаларында – қалыпты емес мінез-құлқы бар жасөспірім, үшіншіден – гиперактивті жасөспірім, төртіншіден – қоғамның нормалары мен құндылықтарын қабылдамайтын элеуметтік бейімделмеген жасөспірім деп танылады.

АҚШ пен Ұлыбританияның психология, педагогика ғылымдарында кәмелетке толмаған девианттардың көптеген типологиялары бар. Оның ішінде ең көп тарағаны жіктеуге болды:

1. Серил Берт девианттарды тұқым қуалайтын биологиялық белгілерге негізделген үш категорияға бөледі:

- ақаулы «the Defective», (дефектив);
- ақыл-есі кем «the Dull» (көңілсіз);
- элеуметтік тұрғыдан «қалыптаспаған».

2. Хьюитт пен Дженкинс барлық девиантты жасөспірімдерді үш санатқа бөледі, бірақ олардың негізінде элеуметтік белгілерін ажыратады:

- «невротикалық балалар», олардың мінез-құлқы күшті эмоционалды бұзылыстың немесе жүйке жүйесінің шамадан тыс жүктелуінің салдары;

- «асоциалды (бейэлеуметтік) типтер», яғни мінез-құлықта басты рөлді заңсыз әрекетті жасау кезінде ғана емес, одан кейін де өзін кінәлі сезінбеу мен өкінудің болмауын атқаратын құқық бұзушылар;

- элеуметтік факторлар ең тән болатын қоршаған орта, қоршаған орта әсерінен құқық бұзушылық жасаған «жалған элеуметтік» құқық бұзушылар.

3. А.Бандура девиантты мінез-құлықтың барлық кәмелетке толмағандарын да үш санатқа бөледі:

- «әлеуметтенбеген», агрессивті оқшауланған жасөспірімдер (әлеуметтенбеген, aggressive type);

- «әлеуметтендірілген», топтарға біріктірілген, кәмелетке толмаған құқық бұзушылар (әлеуметтік, қалыпты, тең – oriented delinquent);

- «ситуациялық» құқық бұзушылар (situational delinquents). Девиантты мінез-құлық жасөспірімдерінің басқа да типологиялары бар. Бірақ олар негізінен жоғарыда аталған жіктеулерді қайталайды.

Сонымен, Калифорния педагогикалық ювенологтар қоғамының ғалымдары the California Youth Authority, тесттердің барлық серияларын өткізгеннен кейін, түрлі критерийлердің өзара байланысын қадағалап, девиантты мінез-құлық бар жасөспірімдерді «interpersonal maturity level» тұлғааралық даму деңгейіне сәйкес жіктеп, үш деңгейді бөліп көрсетті.

1 деңгей. Адамдар арасындағы түсіністік пен мінез-құлық осы деңгейге жататын жасөспірімдер басқалардан оларға қамқорлық пен назар аударуды талап етеді. Олар басқалардың мінез-құлқын немесе реакциясын түсіндіре, түсіне немесе болжай алмайды, материалдық жабдықтау көзін қоспағанда, олардың мүдделерінен тыс ештеңеге қызығушылық танытпайды. Олардың мінез-құлқы импульсивті.

2 деңгей. Осы деңгейдегі жасөспірімдер белгілі бір пайда алу үшін қоршаған ортаны басқаруға тырысады. Бірінші деңгейдегі жасөспірімдерден айырмашылығы, олар өздерінің мінез-құлқы мен алғысы келетін нәрселер арасындағы байланысты түсінеді. Олар адамдарды «кімнен алуға болады» және басқалар оларға қандай пайда әкелуі мүмкін. Адамдарды басқарылатын объекті ретінде қарастырады. Олар билікке ие адамдардың ережелерін қабылдайды немесе алдауға болатын адамдардың сеніміне ие болады. Әдетте, мұндай жасөспірімдер олармен байланысқан адамдарға күшті эмоционалды байланыстардан аулақ болуға тырысады.

3 деңгей. Бұл деңгейге түсіну мен мінез-құлықтың белгілі бір стандарттары мен ережелері бар жасөспірімдер енеді, олар басқалардың мінез-құлқын бағалайды, өздерінің басқаларға тәуелділігін түсінеді және олардың үміттерін басшылыққа алады. Сондықтан олар еліктеуге және адамдарға ұқсауға тырысады, әдетте олар жағымсыз бейімділікке ие, өйткені олар бұл адамдарды жақсы көреді. Олардың кінәсінен туындаған ішкі жанжал неврозға немесе девиантты мінез-құлыққа әкелуі мүмкін. Егер жасөспірімдер мұндай күшті кінәні сезінбесе, онда олар өз бағалары мен стандарттарымен еркін қақтығысып, адамдар арасындағы және тұлғааралық қақтығыстарға негіз бола алады. Олар жанжалсыз девиантты мінез-құлық үлгілерін анықтай алады және оларды қоғамға қарсы құндылықтарды игеру арқылы көрсетеді [3].

Кәмелетке толмаған девианттардың дамуының осы үш негізгі деңгейге бөлінеді:

1-кесте

Даму деңгейі	Девиации түрлері
1- деңгей	1. Әлеуметтенбеген, агрессивті 2. Әлеуметтенбеген, пассивті
2- деңгей	1. Конформист, байланыссыз

	2. Конформист, мәдени 3. Манипулятор
3-деңгей	1. Невротикалық, қатал экстровеерт 2. Невротикалық, тыныш 3. Стандарттарды анықтаушы 4. Ситуациялық, эмоционалды реактивті

АҚШ пен Ұлыбританиядағы кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының қолда бар статистикасында криминологиялық (сандық) және әлеуметтік-педагогикалық (сапалық) көрсеткіштер бар, мысалы, жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы, білім деңгейі, отбасы жағдайы және т.б. егер алғашқы көрсеткіштер девиантты мінез-құлықты тезірек анықтау және ашу үшін маңызды болса және оның жай-күйін, құрылымы мен динамикасын сипаттаса, екіншісі кәмелетке толмаған девианттарды қайта әлеуметтендіру және оңалту бойынша алдын-алу жұмыстары үшін өте маңызды[5].

Қазіргі заманғы ағылшын-американдық девиантологияда 40-тан астам түрлі социологиялық, криминологиялық, әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық-педагогикалық, биологиялық тұрғыдан анықталған, мінез-құлық және девиантты мінез-құлықтың басқа теориялары бар, олар көбінесе бір-біріне қайшы келеді немесе жоққа шығарылады.

Әлеуметтік профилактикалық қызметтің маңызды мақсаты – әлеуметтік, құқықтық, ұйымдастырушылық, білім беру, психологиялық-педагогикалық ықпал ету шараларының көмегімен девиантты мінез-құлықтың алдын алуға және азайтуға әкелетін себептер мен жағдайларды анықтау[3]. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын алдын-алу түрлі салалар мен әдістерді қоса алғанда, жан-жақты болуы керек екенін түсінеміз. Профилактикалық жұмыс жасөспірімдерді өмірлік қажетті дағдыларға үйретеді, денсаулықты сақтауға көмектеседі, сондықтан бүгінгі күнде девиантты мінез-құлықтың алдын алу мәселесі өзекті болып табылады.

Е. В. Тиссен Ресейде девиантты мінез-құлықтың алдын-алу шаралары мыналарды қамтиды деп санайды:

- жасөспірімнің құқыққа қарсы әрекеттеріне ықпал еткен жағымсыз әсер ету көздерін, себептері мен жағдайларын жою;
- баланың құқықтары мен мүдделерін қорғау;
- бұрын заңды бұзған немесе криминогендік бағыттағы өзгерістер жасөспірімді түзетуге және қайта тәрбиелеуге бағытталған әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық оңалту;
- жасөспірімді түрлі іс-шараларға қатысуға тарту, жұмыспен қамтуды ұйымдастыру және оқудан бос уақытты ұйымдастыруды қамтамасыз ету [7].

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын алдын-алудың маңызды шараларының бірі – жасөспірімдермен және оның отбасымен мамандарды: мұғалімдерді, психологтарды, заңгерлерді, әлеуметтік жұмыс мамандарын дер кезінде тарту. Сондай-ақ әлеуметтік институттар арасында әлеуметтік қызметтер ерекше маңызға ие екенін атап өткен жөн.

Қазір көмек пен қолдау көрсету үшін отбасылық байланыстарын жоғалтқан, тұрғылықты жері немесе өмір сүру қаражаты жоқ және өмірлік

қиын жағдайға тап болған жасөспірімдерге арналған арнайы ұйымдар қызмет атқарады [2].

Мұнда мамандар жасөспірімге пайдалы іспен айналысуына, өзінің қызығушылығын табуына көмектесуі керек. Жасөспірім өзінің қызығушылығын спортта, өнерде, музыкада, түрлі үйірмелер мен секцияларға қатыса отырып таба алады. Оның назарын нақты өмір салаларына аудару керек (мысалы, мектеп, отбасы, достар, шынайы адамдармен, туыстармен бірге уақыт өткізу, әлеуметтік пайдалы іс-әрекеттермен айналысу, рухани даму, білім алу және жеке тұлғалардың жаңа қырларын іздеу).

Қоғамда жасөспірімдерді әлеуметтендірудің тиімді жүйелері мен жағдайларын қалыптастыру қажет және әлеуметтік жұмыстың жаңа технологияларына – жекелеген орталықтар мен дәстүрлі технологиялардан әлеуметтік қызмет көрсетудің мемлекеттік ведомствоаралық саясатына, дамыған инфрақұрылымы бар әлеуметтік қызметтер жүйесін құруға көшу қажеттілігін баяндайды.

АҚШ пен Ұлыбританиядағы жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының әлеуметтік алдын-алу тәжірибесі бізге қызықты және тиімді болып көрінеді. АҚШ пен Ұлыбритания алдын-ала әлеуметтендіру жүйесінде психологиялық-педагогикалық және әлеуметтендіру технологияларын қолданады, оларды төрт деңгей түрінде ұсынуға болады: [4].

Бірінші деңгей – мемлекеттік, ол жеке тұлғаны әлеуметтендіру, оны қазіргі қоғамға бейімдеу, сондай-ақ девиантты мінез-құлық теориялары негізінде қалыптасқан жаңа психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік технологияларды қолдана отырып, девиантты мінез-құлықтың алдын-алуы бойынша мемлекеттік бағдарламалардың қалыптасуы мен жүзеге асырылуын болжайды. Бұған мемлекеттік деңгейде қабылданған заңдар мен қаулылар кіреді. Осы бағдарламаларды жүзеге асыру заң шығарушы билікті, құқық қорғау органдарын, білім және денсаулық сақтау министрліктерін тарта отырып жүргізіледі.

Екінші деңгей – белгілі бір мемлекеттің немесе округтің әлеуметтік-экономикалық сипаттамаларын қарастыратын мемлекеттік деңгейде қабылданған бағдарламалар негізінде белгілі бір алдын-алу технологияларын құратын жеке штаттық немесе графтық. Осы бағдарламаларды іс жүзінде жүзеге асыруды әлеуметтік орталықтар орындайды. Барлық штаттар мен графстволарда «Гайденс» әлеуметтік көмек қызметі құрылып, жұмыс істейді, олар кез келген қажетті көмек пен қолдау көрсетеді.

Үшінші деңгей – муниципалдық, белгілі бір өңірдің жергілікті жағдайларын білетін жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мектептердің, колледждердің, өндірістік, коммерциялық және басқа да ұйымдардың ерекшеліктерін ескере отырып, алдын алу шараларын құруды білдіреді.

Төртінші деңгей – жеке, әлеуметтік бақылаудың белгілі бір әдістерін қалыптастыру мен іске асыруды, алдын-алуды, сондай-ақ жеке девианттарды қайта әлеуметтендіруді болжайды. Алкогольдік және есірткілік оңалту тарапынан өзін жағымды жағынан көрсеткен әлеуметтік коммуналарды, қауымдарды құруды қамтитын бағдарламалар іске асырылуда [6].

АҚШ-та үкімет қолдау көрсететін діни оқыту мен тәрбие барлық жексенбілік мектептерде жүргізіледі, ал Ұлыбританияда конфессиялық мектептерде 1,5 млн. бала оқиды. Ең ірі ұйымдар – «Жас христиандар қауымдастығы», «Католик жастарының ұлттық кеңесі», олар қайырымдылық жұмыстарымен айналысады, спорттық жарыстар, демалыс, туризм, жастарға арналған жазғы лагерьлер және т.б. ұйымдастырады, бұл кәмелетке толмағандарды құқық бұзушылықтардан алшақтатады.

«Әлеуметтендіру бағдарламаларының» тәрбиелік әсері келесі педагогикалық принциптерге негізделген:

- бостандықты сақтау материалдық және әлеуметтік шығындармен, бас бостандығынан айыру жағдайында жасөспірімдерге келтірілген психикалық және моральдық жарақаттармен байланысты;

- бостандықты сақтау кәмелетке толмаған девиантты әлеуметтендіру процесіне белсенді әсер етуге мүмкіндік береді, теріс факторларды жояды және алдын-алу практикасына ғылыми негізделген психологиялық-педагогикалық ықпал ету құралдарын енгізуге ықпал етеді;

- бостандықтың сақталуы халықтың қоғамдық қауіпсіздігі үшін қауіптің жоғарылауымен байланысты емес және қылмыстың құқықтық салдарын өзгертсе де, қылмыстық құқық пен қылмыстық сот төрелігін жоймайды. Кәмелетке толмағандарға өз үйлерінде ата-анасымен немесе туыстарының қамқорлығында болуға мүмкіндік беретін «пробация» жүйесі де осы қағидаттарда қолданылады. Алайда жасөспірімдерден білім беру үйлері немесе агенттер жүзеге асыратын білім беру бағдарламаларына міндетті түрде қатысу талап етіледі. Мысалы, жасөспірім күн сайын сегіз апта бойы қызмет мамандары өткізетін 2 сағаттық тәрбиелік-профилактикалық іс-шараларға қатысуы керек. Мұндай іс-шаралардың мақсаты – жасөспірімге өмірге деген көзқарасын қайта қарауға көмектесу.

Осы бағыт шеңберінде АҚШ пен Ұлыбританияда «PROBE» компьютерлік базалық жүйесі құрылып жұмыс істейді. Бұл – есепке қойылған әрбір девиантқа қатысты егжей-тегжейлі ақпараты бар кеңейтілген деректер базасы. Бұл жүйе әлеуметтік тәрбиешілер мен жұмысшыларға әр жасөспірімге жеке әсер ету бағдарламаларын әзірлеуге, сондай-ақ ықтимал оқиғаларды болжауға мүмкіндік береді. Осылайша, девиантты жасөспірімдерді әлеуметтендірудің кемшіліктерін жоюдың негізгі жолы жас ұрпақтың әлеуметтік дағдыларын сәтті қалыптастыру үшін барлық күш-жігерді үйлестіруге және арнайы әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар жасауға бағытталған негізгі әлеуметтік институттардың интеграциясының түрлі формаларында жатыр. АҚШ пен Ұлыбританиядағы кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі соттар қолданатын тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларының ішінде «жабық ортада» білім беру немесе институционализация ерекше орын алады.

Лондонда 16-20 жастағы сотталған жасөспірімдермен жұмыс істеу орталығы ұйымдастырылған, ол қайырымдылық ұйымдарының қамқорлығымен жұмыс істейді. Мұндай орталықтар сотталғандарды түрмеге орналастырудың баламасы болып табылады. Мұнда жасөспірімдерге пайдалы

қызметпен айналысуға мүмкіндік беріледі. Психолог-мамандар, әлеуметтік педагогтер жас адамды оқуды жалғастыруға, мамандық алуға, жұмыс іздеуге бағыттауға көмектеседі. Олар қоғамға жат тәуекелдің жеңіл дәрежесі бар балаларды орталыққа жібермеуге тырысады.

Ұлыбританияда ашық және жабық типтегі кәмелетке толмағандарға арналған алдын-алу арнайы мекемелерінің бүкіл желісі бар, олардың ішінде «Терапевтік қауымдастықтар» отандық тәжірибеге үлкен қызығушылық тудырады. «Терапиялық қауымдастықтар» – бұл девиантты мінез-құлық пен жеке тұлғаның әлеуметтенуінің алдын алуға педагогикалық көзқарасты уағыздайтын тәуелсіз бірлестіктер одағы. Бұл мекемелердің жұмысы ата-аналармен және жұртшылықпен ынтымақтастық принципіне негізделген. Олардың өмірінің үш ұстанымы: жасөспірімдерге үздіксіз көмек көрсету және олардың болашағына қамқорлық жасау, психотерапия, білім беру жүзеге асырылады. Қауымнан шыққаннан кейін бітірушілерге 3 жыл бойы әлеуметтік бақылау жүргізіледі. Түлектің жақсы мансабының жағымды мысалдары барлық жағынан жарнамаланады және алдын-алу жұмыстарында қолданылады.

Балалар мен жасөспірімдер девиациясының алдын алуда шетелдерде мысалы, Ұлыбританияда, Германияда, Францияда, Швейцарияда, Нидерландыда, Азия, Африка, Ресей елдерінде, «Streetwork» бағдарламасы – көшелік әлеуметтік жұмыс енгізілген; Швецияда мамандарды тарту – әлеуметтік қызметкер, Польшада – кураторлар; Ұлыбританияда – «негізгі маман» қолданылатын балалар мен жасөспірімдер девианттығының әлеуметтік-педагогикалық профилактикасын дамытудың жетекші бағыттары жұмыс атқарады [8]. Олардың міндеті:

- жасөспірімге қатысты барлық алдын-алу және оңалту шараларын әдеттегі әлеуметтік-мәдени ортадан тыс жерде жүргізуге бағдарлау;
- осы саладағы азаматтық белсенділікті ынталандыру;
- қатысушылар мен қаржы қаражатын тарту;
- дәстүрлі отбасының беделін нығайту, оның психологиялық-педагогикалық мәдениетін арттыру;
- девиантты мінез-құлықтың алдын алу және түзету бойынша практикалық жұмысқа маманданған әлеуметтік педагогтердің арнайы кадрларын даярлау;
- арнайы алдын алу қызметтері мен құрылымдарының желісін құру;
- тәрбие – алдын алу және қорғау қызметіне психологиялық көмек беру;
- жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын түзету мен қалпына келтіруде медициналық-психологиялық көмектің жетекші рөлін арттыру.

Қазіргі уақытта мұндай түлектердің өмірі мен мінез-құлқы бақыланады және мінез-құлық ережелері бұзылған жағдайда оларға көрсетілетін жеңілдіктер жойылуы мүмкін. АҚШ-тағы кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды қайта әлеуметтендіруде «US Boot Camps» еңбекпен түзету лагерлері ерекше орын алады. Жартылай әскери үлгі бойынша салынған «әскери лагерлер» кәмелетке толмаған сотталғандарға арналған түзеу мекемелері болып табылады. Мұндай лагерьде олар таңғы астан кейін 6-8 сағат дене еңбегімен, одан кейін саптық дайындықпен және дене жаттығуларымен

айналысуы тиіс, ал кешкі астан кейін алкогольмен, нашақорлықтан арылу туралы кеңес алып, емделуі керек. Американдық ғалымдардың алғашқы зерттеулеріне сәйкес, мұндай лагерьлерде кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алу жұмыстары жақсы әсерін береді.

АҚШ-та, бірқатар батыс елдеріндегідей, кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен және АҚШ-тағы «тәуекел топтағы» жасөспірімдермен келесі әлеуметтік жұмыс бірқатар бағдарламалар негізінде құрылады:

- полицияның негізгі бағдарламалары (атап айтқанда, кәмелетке толмағандарды пайдалы істерге тарту мақсатында полицияның арнайы клубтарының жұмыс істеуін қарастырады);

- кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі соттардың негізгі бағдарламалары (олар негізінен аталған адамдарды оңалтуды көздейді);

- мектептердің базалық бағдарламалары. Олар екі топқа бөлінеді: «қиын» және сотталған жасөспірімдерге арналған қалыпты және арнайы мектептерге арналған бағдарламалар.

АҚШ-та түзету мекемелерінің екі санаты бар: бас бостандығынан айырудың жабық орындары және жабық тәрбие мекемелері. Шартты түрде соттау кезеңінде жасөспірімдерге тәлімгер анықталады. Қамау орындарында да әлеуметтік жұмыс жүргізіледі.

АҚШ-тағы этникалық топтармен әлеуметтік жұмыс тәжірибесі,

- біріншіден, жалпы әлеуметтік жұмысқа тән құндылықтарға;

- екіншіден, этникалық шындықты түсінуге;

- үшіншіден, кәсіби тәсілге;

- төртіншіден, практикалық тәжірибеге негізделген.

Бұл тұжырымдамалар әлеуметтік жұмыстың жалпы негіздері мен әдістерін елдің этникалық болмысына бейімдеу қажеттілігін білдіреді.

АҚШ пен Ұлыбританиядағы кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу жөніндегі көптеген теориялар мен бағдарламаларды талдау әкімшілік-жазалау шараларынан «әлеуметтік тәуекел тобындағы» жасөспірімдерге жан-жақты медициналық-психологиялық, психологиялық-педагогикалық және әлеуметтік-құқықтық көмек пен қолдау көрсетуге, әлеуметтік дамуында ауытқулары бар балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқын әлеуметтік оңалту және түзету бағдарламаларына біртіндеп көшуді көрсетеді. Халықаралық тәжірибе педагогикалық шаралар мен бағдарламаларды іске асырудың белгілі бір жалпы үрдістері мен қағидаттары бар екенін көрсетеді:

- девиантты мінез-құлықты түзету бойынша тәрбие жұмысына мамандандырылған әлеуметтік қызметкерлердің арнайы кадрларын даярлау;

- арнайы әлеуметке қосу қызметтері мен құрылымдарының желісін құру;

- отбасын балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтендірудің жетекші институты ретінде тану;

- девиантты мінез-құлықты балалар мен жасөспірімдерді түзету мен оңалтуда психологиялық-педагогикалық көмектің жетекші рөлі болып табылатын тәрбиелік-профилактикалық және күзет-қорғау.

Осы қағидаларға сәйкес білім беру және профилактикалық қызметпен айналысатын барлық әлеуметтік институттардың қызметі қайта ұйымдастырылуда. Сондықтан отандық психологиялық, педагогикалық, әлеуметтанулық және басқа ғылымдардың батыс елдеріндегі алдын-алу жұмыстарының озық тәжірибесін зерттеуге назар аударуы табиғи және өзекті.

Қазіргі уақытта АҚШ пен Ұлыбританиядағы құқық бұзушылықтың алдын алудың негізгі шаралары халықаралық құжаттарға сәйкес және олар төмендегідей:

- балалардың сенімді психологиялық қорғалуын қамтамасыз ету;
- жасөспірімдер мен жастар ортасында криминалды адамдарды ығыстыра алатын әлеуметтік құнды дәстүрлерді қалыптастыру;
- жағымды мақсаттары бар жастар ұйымдарын қолдау және бейәлеуметтік топтар қызметінің жолын кесу;
- қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін жастар саясатын жүргізу [9].

Осыған байланысты отандық педагогикалық теория мен практика үшін Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) қабылдаған, балалардың құқықтары мен кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігі қағидаттарына тікелей арналған құжаттарды басқару маңызды. Бұл «Бала құқықтары туралы халықаралық Конвенция» (1989); «Кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асырудың стандартты минималды ережелері» (1985); «Эр-Риядта қабылданған нұсқаулар» (1990). Осы құжаттарда тұжырымдалған талаптар мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарға заңмен қайшы келетін балалармен қарым-қатынастың адамгершілік жүйесін дамытуға көмектеседі[4].

Ресейдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай кәмелетке толмағандарға жағымсыз әсер етіп, мінез-құлқында елеулі ауытқулары бар балалар саны артып келеді. Бұл әсіресе жасөспірім кезеңінде, адамның көзқарастары, құндылық бағдарлары, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қалыптастыру процесіне, сондай-ақ жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауға және өзін-өзі мойындауға әсер ететін түрлі қатынастар жүйесіне қосылған кезде байқалады. Дәл осы кезеңде кәмелетке толмағандардың қылмыс деңгейі артады. Қазірдің өзінде халықтың барлық топтары өкілдерінің өсіп келе жатқан рухани қырағылығы мен адамгершілік күйреуін; әсіресе жасөспірімдер мен жастардағы алаңдаушылықтың, қатыгездіктің, агрессивтіліктің жоғарылағаны байқалады [2].

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алу бойынша Ресейлік девиантологтардың, педагогтердің, психологтардың зерттеген жұмыстарын ерекше атап өткен жөн. Сонымен, бұл мәселенің биологиялық аспектілері Б. С. Братуся, Л.Л. Вдовиченко, В. П. Кашенко, А. Е. Личко, П. И. Сидоров және т.б. еңбектерінде қарастырылды;

Психологиялық-педагогикалық тәсілдерді И. П. Башкатов, С. А. Беличев, О. Н. Боровиков, Т. Д. Брагинская, В. В. Веселов, С. Б. Думов, И. А. Кузнецова, В. В. Королев, Е. В. Ларина әзірледі.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының әлеуметтік себептерін В. С. Афанасьев, В. Г. Бочарова, Я. И. Гишинский, И. И. Карпец, Ю. А. Клейберг, И. С. Кон, В. Н. Кудрявцев, Ю. Б. Леонтьев, Ф. С. Махов, Э. Б.

Мельникова, А. С. Новоселова, Н. М. Романова, А. М. Яковлев және басқалар зерттеді.

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алудың Ресейлік педагогикалық теориясы мен практикасын жетілдіру мақсатында жасөспірімдер мен жастардың девиантты мінез-құлқының теориялық тұжырымдамаларын жалпылау және талдау, зерттеу мақсатын алдыға қояды.

Осы мақсатқа сәйкес келесі міндеттерді атауға болады:

- «Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы» ұғымының мазмұнын ашу;
- кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының негізгі себептерін анықтау;
- девиантты мінез-құлқтың ағылшын-американдық тұжырымдамаларын талдау негізінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушыларының типологиясын беру;
- кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы тұжырымдамаларын талдау негізінде мінез-құлықта ауытқулары бар жасөспірімдермен тәрбие жұмысының негізгі бағыттарын, нысандары мен әдістерін анықтау.

Ресей мен батыс елдеріндегі, тіпті соңғы жылдары Қазақстанда да кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқындағы девиантты себептерінің ортақ жақтары көп. Батыста болған барлық жағымсыз процестер мен құбылыстар біршама кешігіп бізде қайталанып жатады. Алайда, кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерінің өсуі мен себептері дамудың сатысында тұрған белгілі бір қоғамға тән кейбір жалпы себептерге, жағдайлар мен факторларға байланысты.

Қазіргі уақытта Ресей дамыған елдердің үлгісіне сәйкес әлеуметтік-саяси және экономикалық жүйелерді қайта құруға тырысуда. Ресейде де балалар мен жасөспірімдер қылмысының деңгейі жоғары. Демек, олардың идеологиясында, саясатында, экономикасында, мәдениеті мен құқығында кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез-құлқын тудыратын ортақ нәрсе ол жас ұрпақты тәрбиелеудің әдіснамалық тәсілдерінен және тұтастай алғанда қоғамның әлеуметтік-адамгершілік бағыттарынан тұрады. Әдетте, қазіргі ресей қоғамындағы осы бағдарлардың мәні адам өмірінің басым бағыты ретінде материалдық, экономикалық жетістікке біртіндеп төмендеуде. Жасөспірімдердің заңды тәсілдермен тез арада жасаған экономикалық жетістікке жету әрекеттері көп жағдайда жағымсыз жағдайға әкеледі және олардың келесі қадамы, өкінішке орай моральдық жүйені бұзу, құқық пен мораль ұғымдарының деформациясы болып табылады. Ақшаға табыну, тез пайда табу, жеңіл жолмен «ақша жасауды» білетін «кәсіпкер» образдары қылмыстық серияларда кеңінен танымал, бұл жағдай жасөспірімдердің санасында берік орын алады да, заң, жақсылық, әділеттілік, әдептілік ұғымдарын жоққа шығарады, олардың әлеуметтенуінің педагогикалық негіздерін бұзады. Отбасы және мектеп сияқты институттарда. «Ақшаң барда – сен адамсың, ақшаң жоқта – сен ешкім де емессің» принципін кәмелетке

толмағандар тез меңгеріп, іс-әрекетке басшылық ретінде, кез-келген заңсыз әрекеттерді ақтайтын теория ретінде қабылдайды.

Ресейде девиантты мінез-құлықтың алдын-алу практикасы – бос уақытты өткізу орталықтарын құру, оқу мен жұмыс үшін жыл бойы және маусымдық лагерьлер құру, «Техникалық білім беру бастамасы», «Алдын-ала кәсіптік білім беру» бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру кәметке толмағандардың қызығушылығын тудырады. Бұл бағдарламалардың мақсаты – мамандық таңдауда, біліктілікті арттыруда көмек көрсету, өмірлік проблемаларды шешу үшін қажетті дағдыларды қалыптастыру. Бұл бағдарламаларда жасөспірімдердің шығармашылық бастамаларын дамытуға баса назар аударылады. Жасөспірімдерді бизнес пен кәсіпкерлікке оқыту идеясына негізделген «Жастар кәсіпорны» бағдарламасы жұмыс атқарады. Бұл бағдарлама жасөспірімдерге шағын фирмаларды өздері құруға және басқаруға мүмкіндік береді.

Кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлқының биологиялық, психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік себептері туралы тұтас түсінік бермейтінін, сонымен қатар Ресейлік білім беру және қайта әлеуметтендіру практикасына ағылшын-американдық жағымды тәжірибені енгізу бойынша жұмыста тұтас жүйелік тәсіл құруға мүмкіндік бермейтінін атап өтуге болады.

Жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықтың алдын-алу мәселесінің өзектілігі әлеуметтік қатынастардың өзгеруімен байланысты кәметке толмағандар арасындағы қылмыстың сипатындағы өзгерістерге байланысты, бұл қоғамда болып жатқан өзгерістерге сәйкес заңсыз мінез-құлықтың алдын алуға бағытталған шаралар жүйесін жетілдіру қажеттілігін болжайды.

Жасөспірімдердің құқыққа қарсы мінез-құлқының алдын-алудың клиникалық, педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік-психологиялық бағыттары қарастырылады.

Клиникалық бағыт – дизонтогенездің әртүрлі түрлерінің үлесін және қылмыстық мінез-құлықты анықтайтын мінез-құлық ерекшеліктерін (белгілі бір тұрақты синдром түрінде) зерттеуге негізделген.

Педагогикалық бағыт – девиантты мінез-құлықтың кез-келген түрін білім берудегі кемшіліктердің нәтижесі ретінде қарастыруды қамтиды.

Психологиялық бағыттың басты бағыты – девиантты мінез-құлқы бар балалар мен жасөспірімдердің жеке ерекшеліктері, мысалы, тұлғаның құндылық-мотивациялық жүйесінің деформациясы, өзін-өзі реттеудің жетіспеушілігі, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, рефлексияның төмендігі және т.б., оларды түзету девиантты мінез-құлықтың алдын-алудың негізгі тетігі ретінде қарастырылады.

Алдын алудың *әлеуметтік-психологиялық бағыты* – девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдердің өздері де, олардың қоршаған ортасының өкілдері де әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық ережелерін игеруге бағытталған жұмысты қамтиды, онда қоғамда қабылданған мінез-құлық нормалары туралы ақпарат бірінші орынға шығады.

Алдын алу жұмыстарының түрлі бағыттарында кәметке толмағандардың құқыққа қарсы мінез-құлқы проблемасының түрлі аспектілері

мамандардың назарында.

Шетелдік зерттеулердің басты бағыты – жеке адамның ресурстары, қорғаныс факторлары, тұлғаның өмір сүйгіштігі мен өмір сүруге қабілеттілігін яғни девиантты мінез-құлықтың ауырлығына қарамастан жасөспірімнің әлауқатына пайдалы әсер ететін факторлар мен механизмдер табу. Факторлардың әсер ету ғана емес, сонымен қатар жасөспірімнің девиантты мінез-құлқын алдын алуына және қорғауына бағытталады [9].

Факторлардың үш түрлі саласын қарастырады: жеке; негізгі және отбасылық факторлар.

Жеке факторларға ішкі бақылау, жоғары IQ, өзін-өзі жоғары бағалау, оқу және әлеуметтік құзыреттілік, жеке тұлғалық құзыреттілік жатады. Отбасылық факторлар ата-ана мен бала арасындағы, ата-ананың балаға қатысты жағымды қарым-қатынасымен сипатталады. Отбасынан тыс факторларға сыртқы қолдау жүйелері, достықтың болуы немесе қолайлы мүмкіндіктердің болуы жатады. Бұл факторлар дамудың зиянды нәтижелерінен ішінара қорғайды, әсіресе жоғары тәуекел ортада немесе жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлқын алдын-алуға ықпал етеді.

Сонымен АҚШ пен Ұлыбританияның және Ресейдің девиантты мінез-құлқын алдын-алу және қайта әлеуметтендіру жүйесінің барлық деңгейінде осы елдердің мамандары жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын-алуға ерекше көңіл бөледі, соған сәйкес олар мемлекет деңгейінде арнайы бағдарламалар жасайды. Бұл бағдарламалар жасөспірімдерге өмірге деген көзқарасты жағымды жаққа өзгертуге көмектеседі.

Осылайша, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының әлеуметтік алдын-алудың отандық және шетелдік тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасай отырып, қорытынды жасауға болады.

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының әлеуметтік алдын-алуы бойынша шетелдік және отандық тәжірибені зерттеу осы қызмет түрлерін қажет ететін жасөспірімдерге түрлі көмек пен қолдау көрсетуге мүмкіндік беретін консультативтік және стационарлық ұйымдардың көптеген түрлерін құрылуы мүмкін екенін дәлелдейді.

2 Қазақстанда «тәуекел тобындағы» балаларды ерте анықтау және балалардың девиантты мінез-құлқын алдын алу

Қоғамда кәмелете толмаған балалардың девиантты мінез-құлқын мәселесі алаңдаушылық тудыруда.

Бүгінгі таңда отбасы институттары мен мектептердің, интернаттар мен жабық мекемелердің жұмыстары әлсіреді; жоғары оқу орындарының студенттері мінез-құлқында ауытқулары бар балалармен жұмыс жасау үшін қажетті білімдер мен нақты дағдыларды меңгермеген, соның салдарынан мектептегі педагогтер, педагог-психологтар, әлеуметтік педагогтердің жұмыстарында қиындықтар туындауда.

Отбасы мұқтаждылығының әлеуметтік-экономикалық мәселелері, имандылық пен адамгершіліктің болмауы, өмірге деген тұтынушылы – өзімшілдік қарым-қатынасы кәмелетке толмаған балалардың өзіне және айналасындағы адамдарға байыпсыз қарауын туғызады. Адамгершілік пен құқық туралы түсініктер тек сөз жүзінде ғана қалып, олардың мінез-құлқының негізгі реттеушілері бола алмады. Нәтижесі – бақылаусыз қалған және тастанды балалардың санының өсуі, отбасы мен қоғамның мәдени-моральдық бастауларын бұрмалау мен елемеу, мінез-құлқтың қоғам тәртібіне мүлдем сай болмауы. Бұның барлығы нашақорлыққа, ішімдікке салынушылыққа, жасөспірімдердің жезөкшелікке салынуына, суицид, ұрлыққа, тонауға, буллинг, интернетке тәуелділік, кибербуллинг т.б. бұзақылыққа салыну заң бұзушылықтарына әкелді[10].

Қазақстанда «тәуекел тобындағы» балаларды ерте анықтау және балалардың девиантты мінез-құлқын алдын алу мәселелер бойынша әдіс-тәсілдер мен ұсыныстарды қарастырмас бұрын оның ғылыми зерттеулеріне шолу жасауды жөн көрдік.

Әлеуметтік педагогикадағы профилактика ең алдымен, ғылыми негізделген және уақтылы қабылданған іс-шаралар жеке балада немесе әлеуметтік тәуекел тобына кіретін кәмелетке толмағандарда мүмкін болатын физикалық, психологиялық немесе әлеуметтік-мәдени жағдайлардың алдын алу, баланың өмірі мен денсаулығының қалыпты деңгейін сақтау, және қорғау, баланың әлеуметтік маңызды мақсаттарға жетуіне көмектесу және оның ішкі әлеуетін ашу деп түсіндіріледі.

«Девиантты мінез-құлқты ерте алдын-алу» ұғымы ХХ ғасырдың 60-жылдарының ортасында енгізілген және бұл тұжырымдаманы отбасы мен білім беру ұйымы жүзеге асыратын алдын-алудың бастапқы деңгейімен байланыстырады.

Ю.М. Антонян профилактика түрлерін сипаттай отырып, мыналарды: алдын алу (оның ерекшелігі қылмыстық мінез-құлқын әкеп соқтыруы мүмкін сыртқы жағдайлардың өзгеруіне бағытталу), ерте профилактиканы (ата-анасы ата-ана құқықтарынан айырылған және баланы балалар мекемесіне орналастырған жағдайларда 3-5 жастағы балаларға қатысты) бөліп көрсетеді. Ерте профилактиканың негізі – қылмыстың алдын-алу емес, алдын-ала

тәрбиелеу. Ерте профилактика дегеніміз, адаммен жұмысты алдын-ала бастау. Кез-келген профилактиканы алдын-ала бастау керек.

М.В. Шакурованың пікірінше, девиантты мінез-құлықтың ерте алдын-алудың негізгі міндеті – қоршаған ортаның түрлі қолайсыз факторларына, тәрбиеге, психобиологиялық ерекшеліктерге байланысты қолайсыз әлеуметтік даму – социопатогенез нәтижесінде пайда болатын балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік ауытқулары мен әлеуметтік бейімделуінің алдын алу және түзету.

С. А. Беличева ерте профилактиканы десоциализация процесінің алдын-алу тұрғысынан қарастыру қажет деп санайды. Бұл кәмелетке толмағандардың қоғамға қарсы мінез-құлқын анықтайтын қолайсыз факторлар туралы білім шеңберін едәуір тереңдетуге және өз кезегінде отбасыларды, тәуекел балаларды әлеуметтік-педагогикалық және психоәлеуметтік қолдау шараларын ұсынуға, сондай-ақ білім беру ортасын ұйымдастыруға мүмкіндік береді[11].

«Тәуекел тобындағы» балалар проблемасының факторлары мен себептері

Балаға өмір бойы қоршаған орта әсер етеді. Сонымен қатар, бұл орта табиғи, биологиялық әсер етуден бұрын, әлеуметтік сипатқа ие және осы әлеуметтік параметрлерден, оның ішінде тәрбиелік параметрлерден оның жеке тұлға ретінде қалыптасуындағы сәттілігі немесе сәтсіздігі дамиды.

Балалар «жағымсыз» әлеуметтік көрініске ие болады, өйткені олар осылай дүниеге келгендіктен емес, түрлі факторлардың, негізінен оларға тәуелді емес тәуекел факторлардың әсерінен болады. Осы факторлардың ішінде келесі негізгі топтарды бөліп қарастырсақ:

- медициналық-биологиялық (денсаулық жағдайы, тұқым қуалайтын және туа біткен қасиеттері, психикалық және физикалық дамуындағы бұзылулар, құрсақішілік даму жарақаттары және т. б.);

- әлеуметтік-экономикалық (отбасының материалдық проблемалары, отбасындағы қолайсыз психологиялық ахуал, ата-аналардың өнегесіз өмір салты, қоғамдағы өмірге қабілетсіздік және т. б.);

- психологиялық (өзін-өзі қабылдау, невротикалық реакциялар, эмоционалды тұрақсыздық, қарым-қатынас қиындықтары, құрдастарымен және ересектермен өзара әрекеттесу және т. б.);

- педагогикалық (білім беру ұйымының бағдарламаларының мазмұны мен балаларды оқыту жағдайларының олардың психофизиологиялық ерекшеліктеріне, балалардың психикалық дамуы мен оқыту қарқынына сәйкес келмеуі; оқуға қызығушылықтың болмауы, оң тәжірибе үшін жақындығы, оқушы бейнесіне сәйкес келмеуі және т.б.).

Дәл осы факторлардың әсерінен балалар тәуекел тобына енеді. Әдетте бұл балалардың келесі санаттарын қамтиды:

- дамуында проблемалары бар, айқын клиникалық-патологиялық сипаттамасы бар балалар;

- әр түрлі жағдайларға байланысты ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар;

- қолайсыз, бейәлеуметтік отбасылардан шыққан балалар;

- әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық көмекке және қолдауға мұқтаж отбасылардан шыққан балалар.

Жеке тұлғаны дамыту процесі қоршаған әлеуметтік кеңістікке байланысты, оның субъектілері отбасы, мектеп, достар, құрдастар, баланың өзі және т.б. осы кеңістіктегі көп бағытты әсерлердің қатынасы (оң және теріс) көбінесе жеке тұлғаны қалыптастырудың мүмкін нұсқаларын анықтайды. Адамгершілік, жағымды бағдарланған орта баланың жеке басының қалыптасуына жағымды әсер етеді.

Алайда, маман көбінесе әлеуметтік кеңістігі көп нәрсені қалайтын балалармен, жасөспірімдермен күресуге мәжбүр. Осыдан ауытқу мінез-құлқы. Міне, осындай девианттылықтың (девиация) кейбір себептері:

- денсаулық жағдайындағы нормадан ауытқу (дене және (немесе) психикалық денсаулығының бұзылуы, дене дамуының сәйкессіздігі, бойының өсуі, мінездің акцентуациясы);

- тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы бұзушылықтар (танымал емес, ортада қабылданбайды, ешкім оны елеп-ескермейді, сынып ұжымында оқшауланады, құрбандар, шығындар бағасымен шектеседі; еркін қарым-қатынас тобынан оқшауланған; жанжал, бақыланбайтын, отбасынан кеткен);

- мұғалімдердің қателіктері (педагогикалық билікті асыра пайдалану; баланы жеке ынталандырудан айыру; білім алушының жеке басын қорлау ретінде жазалау; талаптардың сәйкессіздігі; білім алушының ерекшеліктерін үстірт білу, білім алушының ата-анасы мен мұғалімдер арасындағы немесе білім алушы мен мұғалімдер арасындағы жанжал және т.б.);

- отбасылық тәрбиенің қателіктері («жасырын балалық шақ», «басылып қалған балалық шақ», «бұзылған балалық шақ», «жалғыз балалық шақ», «немқұрайлы балалық шақ»); ата-аналардың қарапайым психологиялық-педагогикалық білімінің болмауы, тәрбие туралы мәселелерді мектепке ауыстыру; жасөспірімді физикалық үй еңбегінен шеттетуге; отбасындағы жанжалдар және т. б.;

- әлеуметтік себептер (қоғамдағы қайшылықтар, микросоциумда);

- травматикалық жағдайлар (ата-анасының ажырасуы, туыстарының қайтыс болуы, тұрғылықты жерін өзгерту және т.б.).

Көбінесе, жоғарыда аталған себептердің нәтижесінде жасөспірімдер заңға қайшы келеді. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез-құлқының негізі: ұсыныс, имитация, импульсивтілік, ситуациялық сипаттағы мотивтер, жалған өзін-өзі растау, топтық мінез-құлық.

Жасы ұлғайған сайын бұл мінез-құлық «ұтымды», яғни алдын-ала «әдейі» жоспарланған мінез-құлыққа жол ашады. Қызғаныштың, пайданың, мотивациясы негізгінен кек, ашулану, қызғаныш, өш алу т.б. теріс өзін-өзі растау мен батылдықыпен ауыстырылады.

Мұндай балалар, әдетте, дамудың қалыпты жағдайынан айырылады, бұл психологиялық және әлеуметтік сипаттағы түрлі жағымсыз салдарға әкеледі.

Бұл тұжырымдама баланың басты тағдыры, оның екіұштылығы, қауіпті әлеуметтік көзқарасы ретінде ерекшеленеді. Мұндай балаға, бір жағынан, өмірлік қиын немесе әлеуметтік тәуекел жағдайды өзгертуге, екінші жағынан,

олардың әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық проблемалары мен қиындықтарын кезең-кезеңімен дамыту және шешу мақсатында азайтуға бағытталған көмек қажет. Сондықтан мұндай балаларға олардың әлеуметтік қызметі мен мінез-құлқын түзету немесе олардың кеңірек әлеуметтену процесі керек. Яғни, бұл тәсілдің басты мақсаты – оларды қоғамға бейімдеу, олардың мінез-құлқы әлеуметтік нормадан асып кетпеуі және басқалармен қалыпты қарым-қатынас орнатуға кедергі келтірмеу.

Бүгінгі таңда біздің қоғам алдында тұрған өзекті және әлеуметтік маңызды проблемалардың бірі – девиантты мінез-құлқы бар балалар санының өсуі. Кәсіби ортада «девиантты мінез-құлқы бар балалар» ұғымының маңызды негіздері туралы түрлі ғылыми көзқарастары: балалардың аталған санатына тәрбиенің (отбасылық немесе қоғамдық) кемшіліктері, онтогенездің сол немесе өзге кезеңіндегі қолайсыз даму жағдайы салдарынан және осыған байланысты педагогикалық ықпал етудің әдеттегі шараларына көнбейтін, адамгершілік, ақыл-ой, эмоциялық-еріктік дамуында проблемалары бар психикалық ауытқулары бар балаларды жатқызу керек деп пайымдайды. Енді бір ғылыми деректер девиантты мінез-құлқы бар балалар өмірлік қиын жағдайға тап болған, көмекке мұқтаж, арнайы көмексіз жағдайды жеңе алмайтын балалар деп санайды.

«Девиантты» терминімен қатар, жалпы қабылданған нормалар мен ережелерге сәйкес келмейтін мінез-құлықты анықтау үшін терминдер қолданылады: девиантты, асоциалды, жеткіліксіз, деструктивті мінез-құлық және балалардың өздері қиын, бейімделмеген, педагогикалық, әлеуметтік қараусыз қалған, тәртіпсіз, тәуекел балалар, қосымша психологиялық-педагогикалық назар аударуды қажет ететін балалар және т.б. деп аталады [12].

Әлеуметтік және педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған бала – қарым-қатынас, белсенділік және өзін-өзі тану субъектісінің қасиеттерінің дамымауымен және басқалармен өзара әрекеттесудегі тиісті жеткіліксіз белсенділікпен сипатталады. Көптеген авторлар «педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған бала» ұғымын баланың оқуы мен тәрбиесінің қиындығымен, ата-аналар, мұғалімдер және балалар ұжымы оған қойылатын талаптарды жеңу үшін қажетті білім мен дағдылардың жетіспеушілігімен байланыстырады. Әлеуметтік қараусыз қалған балалар мен мектеп пен әлеуметтік бейімделу қаупі бар балалар көбінесе тәуекел топтың балалары деп аталады.

Бейімсіз бала – бұл әлеуметтік рөлдерді, оқу бағдарламаларын, әлеуметтік институттардың (отбасы, білім беру ұйымдары және т.б.) нормалары мен талаптарын игеруде қиындықтарға тап болған бала. «Оқуға бейімсіздік» ұғымын сипаттай отырып, М.А. Галагузова оның келесі кезеңдерін анықтайды:

- *оқу декомпенсациясы* – баланың мектепке деген жалпы қызығушылығын сақтай отырып, бір немесе бірнеше пәнді оқуда қиындықтардың туындауы;

- *мектептегі бейімсіздік* – оқудағы қиындықтар, мұғалімдермен, сыныптастармен қақтығыстар түрінде көрінетін мінез-құлықтың бұзылуы, сабаққа қатыспау;

- *әлеуметтік бейімсіздік* – оқуға деген қызығушылықтың толық

жоғалуы, мектеп ұжымына ене алмау, қоғамға қарсы компанияларға бару, бос уақытты криминализациялау[13].

Тәртіпке бағынбайтын бала – өз қажеттіліктерін, тілектерін, мүдделері мен іс-әрекеттерін қоғамның моральдық талаптарына қалай байланыстыру керектігін білмейтін адам. Тәртіпсіз мінез-құлықтың айқын белгілері – бұл нормаларды ұстанудан, мінез-құлық ережелерін сақтаудан бас тарту және қабілетсіздік.

Тәуекел тобындағы бала – бұл өз өмірінің белгілі бір жағдайларына байланысты қоғам мен оның қылмыстық элементтерінің теріс сыртқы әсеріне бейім, өмірге, денсаулыққа және қалыпты өмір сүру жағдайларына қауіп төндіретін бала. Осы санаттағы балалар жасайтын қоғам үшін тәуекел аспектілерді есте ұстаған жөн.

Қазақстан Республикасындағы нормативтік құқықтық құжаттарда, әдістемелік материалдарда қазіргі кезеңде бірқатар жаңа терминдер қолданылады. Олар:

Әлеуметтік тәуекел жағдайдағы бала – бұл санатқа кәмелетке толмағандар енеді:

- ата-аналары немесе олардың өзге де заңды өкілдері кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу, оқыту және күтіп-бағу жөніндегі өз міндеттерін орындамайтын (тиісінше орындамайтын) не олардың мінез-құлқына теріс әсер ететін, оларға қатыгездікпен қарайтын, қылмыстық әрекетке тартатын, спирттік ішімдіктерге, есірткіні, уытты, психотроптық және басқа да күшті әсер ететін, есеңгірететін заттарды медициналық емес пайдалануға тартатын, жезөкшелікпен, құмар ойындармен айналысуға мәжбүрлейтін отбасында тәрбиелену;

- қадағалаусыз немесе панасыз қалу салдарынан олардың өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін, не құқық бұзушылық немесе өзге де қоғамға жат іс-әрекеттер жасайтын, оларды тәрбиелеуге немесе күтіп-бағуға қойылатын талаптарға сай келмейтін жағдайда болу;

- күш көрсету, психикалық немесе өзге де зорлық-зомбылық түрлерінің құрбаны болу;

- табиғи немесе техногендік авариялар, зілзалалар, апат салдарынан зардап шеккендер;

- басқа қолайсыз жағдайларда, төтенше жағдайларда тап болғандар[14].

Осыған сәйкес психологиялық-педагогикалық назар аударуды қажет ететін бала («ерекше педагогикалық назар аударуды қажет ететін», «әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық көмекке мұқтаж» және т.б.). ұғымы салыстырмалы түрде жаңа болып табылады, осылайша балаға қатысты педагогикалық, әлеуметтік-педагогикалық, психологиялық-педагогикалық көмек пен білім беру мекемесі мамандарының (әлеуметтік педагогтер, педагог-психологтар және т.б.) қолдауының маңыздылығы атап өтіледі.

Осыған сәйкес Қазақстан Республикасының «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Заңының 3-бабының 2-тармақшасында девиантты мінез-құлықты балаларды әлеуметтік оңалту

және кәмелетке толмағандардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру жөніндегі мақсатты жұмысты қамтамасыз ету делінген[15].

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының 2021-2022 оқу жылына жазылған Әдістемелік нұсқаулық хатында «Мектеп пен ата-аналар балаларды қоғамға жат мінез-құлықтан бас тарту мәдениетіне тәрбиелеуі керек» делінген. Сонымен қатар отбасында, мектепте, қоғамдық ортада құндылықтар негізінде балаларды тәрбиелеу – қазіргі уақыттың өзекті мәселесі ретінде «Отбасылық құндылықтар мен ұлттық тәрбие мәселелері мектептердің тәрбие жұмысында, балалардың бос уақытын ұйымдастыру аясында қосымша білім беруде, мәдени-бұқаралық іс-шараларда, конкурстар мен сынып сағаттарында, ата-аналар жиналыстарында, үйірме жұмыстарында, сондай-ақ еңбек тәрбиесінде, бірлесіп еңбек етуде көрініс табуы тиіс» деп атап көрсетілген[16].

Жеке басының дамуында теріс тенденциялар байқалған білім алушылар санаттарының түрлі атаулары осы балалармен жұмыс жасайтын және олардың педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік проблемалары мен қиындықтарын азайтуды қамтамасыз ететін мамандардың (мұғалімдер, психологтар, әлеуметтік тәрбиешілер және т.б.) қызметін көрсетеді.

Жеке тұлғаның девиантты мінез-құлық әлеуметтік, психологиялық және биологиялық факторлардың күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде қарастырылады, олардың әрекеті өз кезегінде жеке қатынастар жүйесі арқылы бұзылады.

Әлеуметтік нормалар кез-келген қоғам өмірінде баға жетпес реттеуші рөл атқарады. Олар белгілі бір уақытта белгілі бір қоғам үшін қажет нормативтік-бекітілген әрекеттер өрісін жасайды, сол арқылы жеке тұлғаны оның мінез-құлқына бағыттайды; қоғам тарапынан бақылау функциясын орындайды, үлгі ретінде қызмет етеді, хабардар етеді, мінез-құлықты бағалауға, оны болжауға мүмкіндік береді.

Девиантты мінез-құлық нысандарын келесі тәсілдер аясында қарастырған жөн:

- әлеуметтік-құқықтық;
- педагогикалық;
- психологиялық.

Әлеуметтік-құқықтық тәсіл аясында – әлеуметтанулық және құқықтық бағыттар ерекшеленеді. Әлеуметтану мінез-құлық ауытқуларын бірнеше себептерге байланысты топтастырылған әлеуметтік құбылыстар ретінде қарастырады:

- масштабқа байланысты – жаппай және жеке ауытқулар болып бөлінеді;
- салдардың мәні бойынша – жағымсыз (зиянды салдарлар тудыратын және әлеуметті қауіп тудыратын) және жағымды;
- тақырып бойынша – нақты адамдардың, бейресми топтардың және т.б. ауытқуы;
- объект бойынша – экономикалық, тұрмыстық және т.б.;
- ұзақтығы бойынша – бір жолғы және ұзақ мерзімді;

- бұзылған норманың түрі бойынша – қылмыс, маскүнемдік, нашақорлық, суицид және т.б.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, девиантты мінез-құлық қазіргі уақытта қабылданған құқықтық нормаларға қайшы келетін және жазалау қаупі бар тыйым салынған барлық нәрсені білдіреді. Жеке адамның іс-әрекетін құқықтық бағалаудың жетекші критерийі олардың әлеуметтік қауіптілігінің өлшемі. Әрекеттердің қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі бойынша олар қылмыстарға, әкімшілік және азаматтық-құқықтық қылмыстарға, тәртіптік теріс қылықтарға бөлінеді.

Педагогикалық тәсіл аясында – «девиантты мінез-құлық» ұғымы көбінесе «бейімделу» ұғымымен синоним болып келеді. Мектептегі және әлеуметтік бейімделу. Мектептегі бейімделе алмаушылық құрылымына оның сәтсіздіктері, құрдастарымен қарым-қатынастың бұзылуы, эмоционалды бұзылулар сияқты көріністерімен қатар мінез-құлық ауытқулары да кіреді. Мектеп жасындағы әлеуметтік бейімсіздіктің белгілері: оқуға деген қызығушылықтың толық жоғалуы, мектеп ұжымында болу, қоғамға қарсы компанияларға бару, алкоголь мен есірткіге деген құмарлық және т.б.

Психологиялық тәсілдің өкілдері девиантты мінез-құлықты әлеуметтік-психологиялық және моральдық нормалардан ауытқу ретінде қарастырады. Ол әлеуметтік қабылданған нормаларды бұзуда немесе әлеуметтік әл-ауқатқа, басқаларға және өздеріне зиян келтіруде көрінетін жанжалды шешудің қоғамға қарсы теріс үлгісі ретінде байқалады.

Қосымша белгілер ретінде мінез-құлықты түзетудің қиындықтары және жеке көзқарастың қажеттілігі ерекшеленеді. Осы тәсіл аясында девиантты мінез-құлықтың түрлі типологиялары қолданылады.

Мысалы, Ю.А.Клейберг мінез-құлық ауытқуларының үш негізгі тобын анықтайды: теріс (есірткіні қолдану және т.б.), оң (әлеуметтік шығармашылық және т.б.) және әлеуметтік-бейтарап[17].

Е.В. Змановская девиантты мінез-құлықты: қоғамға қарсы (заңсыз), бейәлеуметтік (азғындық), аутодеструктивті (өзін-өзі бұзатын) деп бөлуді ұсынады.

- қоғамға қарсы (қылмыстық) мінез-құлық, оның көзқарасы бойынша, құқықтық нормаларға қайшы келетін, әлеуметтік тәртіпке және айналасындағы адамдардың әл-ауқатына қауіп төндіретін мінез-құлық;

- қоғамға қарсы мінез-құлық дегеніміз – тұлғааралық қатынастардың әл-ауқатына тікелей қауіп төндіретін моральдық нормаларды орындаудан жалтару;

- аутодеструктивті (өзін-өзі бұзатын) мінез-құлық – медициналық және психологиялық нормалардан ауытқып, адамның тұтастығы мен дамуына қауіп төндіретін мінез-құлық [18].

М. Э. Вайнер, И. Ф. Дементьева, Л. Я. Олиференко, И. А. Фурманов, Т. И. Шульга және т.б. ғалымдардың пікірінше кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлық бірқатар факторларға байланысты болуы мүмкін:

- баланың жеке, оның ішінде нейродинамикалық қасиеттерінің ерекшеліктері:

- психикалық процестердің тұрақсыздығы, психомоторлық тежелу;

- тәрбиедегі олқылықтар – (гипопротективтілік, гиперпротективті басымдық, шамадан тыс қамқорлық, еркімен жіберу, бетінен қақпау гиперпротективтілігі және т.б.)

- баланың ата-ананың белгілі бір іс-әрекеттерін қабылдау және түсіндіру ерекшеліктері (егер бала ата-ананың іс-әрекетін қазіргі қажеттіліктерді қанағаттандыруға кедергі ретінде бағаласа, мінез-құлықтың бұзылуы пайда болады);

- баланың мектеп өмірінің қандай да бір қиындықтарына немесе баланың ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасының қанағаттандырмайтын стиліне (қорғанышты) жат мінездік көрсету;

- мұғалімдердің педагогикалық қателіктері;

- отбасылық қоғамдағы стресстік жағдайлар (ата-аналардың ажырасуы және олардың жеке тәжірибелерімен айналысуы, девиантты мінез-құлық ата-аналардың эмоционалды немқұрайдылығына реакция ретінде, жақын адамның қайтыс болуы, жақын адамның жоғалуына реакция ретінде ауытқу, отбасында тағы бір баланың туылуы және ата-ананың назарын балаға аударуы, қызғаныш ретінде ауытқу, отбасындағы балаға қолданылатын зорлық-зомбылықтың түрлері (қорлау, ауызша қорлау, оның қажеттіліктерін елемей), ауытқу компенсаторлық механизм ретінде, зорлық-зомбылыққа жауап ретінде және т.б.).

Бұл айтылған девиация салдарының қауіптілігі бір жағынан, баланың девианттылығы – бұл баланың мінез-құлықтың нормативтік ережелерін білмеуімен, эмоционалды жағдайы мен іс-әрекетін бақылай алмауымен байланысты; бұл қиын жағдайларда қорғаудың тәсілі және т.б. сондықтан балалардың девиантты мінез-құлық болашақта ауыр құқық бұзушылыққа айналады деп айту қылмыстық, яғни баланың девианттылығын өтпелі құбылыс ретінде қарастыруға болады. Екінші жағынан, баланың жеке басының қалыптасуы, өзін-өзі танудың қалыптасуы кезеңіндегі ересектердің назарынан тыс қалған мінез-құлық тұрақты сипатқа ие бола алады, санада қалыптасып, баланың өзіне де, айналасындағы қоғамға да қауіп төндіретін девиантты мінез-құлыққа айналуы мүмкін. Мұғалім девиантты мінез-құлықтың даму «кезеңдері» туралы білуі керек[19]:

Баланың девиантты мінез-құлықтың туындауына және көрініс беруіне айтарлықтай әсер ететін әлеуметтік себептердің арасында ғалымдар кәметке толмағандардың конструктивті емес қарым-қатынасын атайды, олардың сыртқы белгілері: қарым-қатынасқа түсе алмаушылық, төзбеушілік, агрессивтілік, дұшпандық, сезімталдықтың жоғарылауы, жанжал, еліктеу, мойынсыну, негативизм және т. б.

Мектептегі конструктивті емес өзара әрекеттесу жағдайларына енгізілген білім алушылар мектеп ұжымынан тыс өзіне ыңғайлы қарым-қатынас түрлерін іздей бастайды, сонымен қатар көбінесе спирттік ішімдіктерді, есірткі заттарын және басқаларды қолдану арқылы өз мәселелерін шешеді, яғни бойына жағымсыз девиантты мінез-құлықты қалыптастырады.

Ғылыми әдебиеттерде «девиацияның алдын-алуы» терминімен қатар басқа да «ескерту», «превенция», «сақтап қалу», «тойтару, жою» терминдері

жиі қолданылады:

Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінде «профилактика» және «ескерту» терминдері қадағалаусыздыққа, панасыздыққа және құқық бұзушылыққа ықпал ететін детерминанттарды анықтауға және жоюға бағытталған шараларды жүзеге асыру аясында қолданылады.

Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңында «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқықбұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз және құқық бұзушылығының профилактикасы «қадағалаусыз, панасыз қалуға, құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға бағытталған әлеуметтік, құқықтық және өзге де шаралар жүйесі» және әлеуметтік қауіпті жағдайдағы кәмелетке толмағандармен және отбасылармен жеке профилактикалық жұмыстар жиынтығында жүзеге асырылады деп түсіндіріледі [15].

Балалардың құқықтарын қорғау саласы бойынша халықаралық стандарттарға сәйкес Қазақстанның заңнамалық базасында бала, ана, көп балалы отбасыларды қорғауға, әлеуметтік қолдауға, яғни бұл – балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алудың базалық факторына ерекше көңіл бөлінген.

Заңнамалық нормалармен қатар девиантты мінез-құлықтың алдын алу шаралары құқық бұзушылықтардың алдын алу, кәмелетке толмағандардың жыныстық бостандығы мен жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі ведомствоаралық жоспарлар, Қазақстанның барлық өңірінде «Отбасындағы зорлық-зомбылықсыз Қазақстан», «Балаларды бірге қорғаймыз» атты жол карталары шеңберіндегі жобалар іске асырылуда.

Сондай-ақ девиантты мінез-құлықтың алдын алуды Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі ведомствоаралық комиссия, «Бала құқықтары жөніндегі уәкілетті» институт, ҚР БҒМ «Балалардың құқықтарын қорғау» комитеті жанындағы үкіметтік емес ұйымдардың консультативтік кеңесі, «Өзін-өзі тану» тұлғаны адамгершілік-рухани дамыту жөніндегі республикалық кеңесі жүзеге асырылуда.

Дегенімен қазіргі жағдайда девиантты мінез-құлықтың алдын-алудағы девиантты балалармен және олардың отбасыларымен тиімді жұмыс істеудің маңызды шарты ведомствоаралық өзара әрекеттестіктің тәуелсіз бағыты ретінде мәселені толық шешпейді.

Жүйелі қызметтік тәсіл негізінде білім алушылармен профилактикалық жұмысты жетілдіруге, білім беру ұйымдарында өзара ынтымақтастықты қамтамасыз етуге бағытталған осы әдістемелік ұсынымдар әлеуметтік тәуекел жағдайдағы кәмелетке толмағандар мен отбасыларды уақтылы анықтау жөніндегі, сондай-ақ оларды әлеуметтік-педагогикалық оңалту немесе олардың құқық бұзушылықтар жасауының және қоғамға жат іс-әрекеттердің алдын алу жөніндегі жұмыстың тиімділігін арттыруда әдістемелік көмек бере алады.

Ата-аналар соңғы жылдары балаларының интернетке, әлеуметтік желілерге, құмар ойындарға тәуелділік (жасөспірімдер арасындағы компьютерлік/консольдық/мобильді ойындарға тәуелділік) ерекше жоғарылап кеткендігін айтады. Сондай-ақ, елде 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер мен жастар арасында агрессия күрт өскендігі байқалады. Жасөспірімдер мен жастар ортасында қатыгездік пен зорлық-зомбылық жағдайларының жиілеп кеткендігі зерттеушілердің пікірінше, балалар кальян, темекі шегу, ішімдікке жиі ұрынатындарының себебінен деп түсіндіреді. Ерте жыныстық қатынас жағдайларының көбеюін және ерте жүктілік, түнгі ойын-сауық орындарына барудың өсуі байқалады.

18 жасқа дейінгі девиантты мінез-құлықты бала әлеуметтік нормаларды өз бетінше ұстанып, әлеуметтен алады, ал 18 жастан кейін ғана адам қоршаған ортаның теріс әсеріне төтеп бере алады. Барлық зерттеулер мен әдеби дереккөздерде девиантты мінез-құлық психикалық ауру немесе патологиялық жағдай емес, оны түзетіп, тәрбиелеуге болатындығы туралы айтылады.

Девиантты мінез-құлықты, психоэмоционалды жағдайды және баланың жеке ерекшеліктерін психокоррекциялау процесінде оны қолдау, баланың ата-аналары мен мұғалімдеріне көмек көрсету қажет. Оның ішінде ата-аналармен және педагогикалық ұжыммен өзара тәуелді мінез-құлық пен кәсіби депривация қаупінің алдын алу мақсатында психологиялық кеңес беру мен оқу семинарлары маңызды.

Кез келген бала девиантты мінез-құлықты бастан кешіреді, ол өзінің қабылданбаған, «ерекше немесе оғаш» мінез-құлқын, яғни жағымсыз, жартылай қанағаттанарлық, әдеттегідей немесе тәуелділікті сезінуі мүмкін. Оның болашақ өмірі мен қанағаттануы баланың девиантты мінез-құлқы мен сезімдеріне байланысты. Балалар мен жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық, ең алдымен, баланың физиологиялық, эмоционалды және танымдық қиындықтарды бастан кешіруі. Ол өздігінен сыртқы жағдайлардан болған кедергілерді жеңе алмайды, нәтижесінде ол әлеуметтік нормаларды, ережелерді қабылдай алмайды және сақтай алмайды. Баланың мінез-құлқына деген көзқарасын түзету үшін ата-аналар, кәсіби мамандар және ең жақын позитивті орта қажет.

Әлеуметтік факторлар жиынтығынан балалар мен жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың пайда болуының жалпы факторлары мен нақты факторлары ерекшеленеді.

Жалпы әлеуметтік факторларға:

1. Қоғамның және оның нормаларының жетілмегендігі: бүгінде агрессивті мінез-құлық нормаға айналды, өйткені агрессиясыз баланың бәсекеге түсуі, басқарылуы, көшбасшылығы, табысты болуы қиын.

2. Қоғам интернет қауымдастықтардағы, ойындардағы, қызметтердегі виртуалды өмірмен нақты байланыс пен қарым-қатынасты алмастырды.

3. Қоғам девиантты мінез-құлықты насихаттайды, өйткені ол қоғамдағы прогрессивті өзгерістерді ынталандырады.

Жеке әлеуметтік факторларға:

1. Ата-аналардың баламен байланысының болмауы немесе оның әлсіз, елеусіз, ресми көріністері.

2. Қолдаудың болмауы. Ата-аналар және басқалар балаға көмектесуді қаламайды, білмейді немесе жасай алмайды. Анасы – жанашырлық танытып, шынайы жүрекпен, сүйіспеншілікпен сөйлесе алмайды, баланың сезімімен бөліспейді. Әкесі – оның кеңесі мен ұсыныстары жетіспейді, оны позитивті іс-әрекетке тартпайды.

3. Қауіпсіздік сезімінің болмауы. Бала үшін қауіпсіздік сезімі – бұл оның қажеттіліктері мен ата-аналарының қажеттіліктерін түсіну, баланың психикасының айырмашылықтары мен ерекшеліктерін түсіну, ата-аналардың оның өміріне тікелей қатысуы. Бала үшін қауіпсіздік сезімінің болмауы – бұл ата-ана туралы түсініктің болмауы.

4. Қажеттіліктің, ақпараттың шамадан тыс әртүрлілігі бұзылған тұлғааралық қатынастарды өтейтін ықтимал қол жетімді тәуелділік объектілері.

5. Баланың жасөспірімдер субмәдениетінің бір бөлігі болғысы келетіндігі. Бала ата-анасына өзінің өмір салты бар екенін, ересек екенін және тиісті әлеуметтік рөлдерді орындай алатындығын дәлелдегісі келеді. Мұндай баланың ата-анасы баланың қалауы мен мінез-құлқына қатты әсер етеді немесе мүлдем жауап бермейді, яғни баланың өмір салтында нақты, сенімді және қанағаттандыратын нұсқаулары жоқ.

6. Бала өмірінің ауыр сезімдерінің алғашқы түрі – балалар жарақаты. Жарақаттың себептері баланың өмірінің келесі фактілері болуы мүмкін: ананың баланың өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыра алмауы, бала мен ананың темпераментінің сәйкес келмеуі, нәрестенің шамадан тыс қозғыштығы, ата-ананың балаға психо-травматикалық әсері (күшпен тамақтандыру, ұрсу, зеку және т.б.).

7. Ата-аналар баланы өзін жақсы көруге үйретпейтіндігі. Бала өзінің жаман, пайдасыз, керексіз, қолынан ештеңе келмейтіндігіне сенімді және ешкімге сене алмайды.

8. Ата-аналардың эмоционалды бұзылыстары. Олар өз сезімдерін білдіре алмайды, жасырын ұстайды. Осыған байланысты бала да өзінің эмоцияларымен, сезімдерімен, көңіл-күйімен бөліспейді, үндемейді, тіпті сезімдерін жоққа шығарады.

9. Ата-аналарға эмоционалды, психологиялық тәуелділік. Бала ата-аналардың пікірі мен бағалауына байланысты ата-аналар алдында үнемі кінәлі сезінеді. Кез-келген отбасылық проблемалар мұндай балалардағы девиантты мінез-құлықты күшейтеді.

10. Ата-аналарда балада тәуелді мінез-құлықтың пайда болуына әкелетін түрлі психологиялық проблемалар бар. Бірақ баланың жеке басының ерекшеліктері оның ата-анасының мінез-құлқына теріс әсер етпейтіндей болуы мүмкін екенін ескеру қажет.

11. Егер бала келесі қасиеттерге ие болса, тәуелді мінез-құлыққа бейім:

- жаңа жағдайларға бейімделу, ішкі, мазмұнды қайта құрудың болмауымен бейімделу;
- көңіл-күйдің сапасы;

- сезімталдық; байланыс, қарым-қатынастағы әлеуметтік шекараларды өшіру;

- эпилептоидтық және гипертимиялық сипаттағы екпіндер;

- кінәні сезінудің бейсаналық қысымы;

- стресспен күресу қабілетінің төмендеуі.

Баланың әлеуметтік депривациясы – девиантты мінез-құлықтың әлеуметтік факторы, яғни баланың мамандандырылған көмек пен алдын-алу шараларының негізі болатын бейімделу, әлеуметтену, өзін-өзі тану қажеттіліктерін қанағаттандыруға негізделген девиантты мінез-құлықтың көрінісі.

Биологиялық факторларға мыналар жатады:

1. Бас жарақаттары – бұл органикалық психикалық бұзылулардың және мидың органикалық жетіспеушілігінің себептері.

2. Балалар мен жасөспірімдердің жиі соматикалық шағымдарының болуы.

3. Темекі өнімдерін, алкогольді ішімдіктер мен есірткіні жүйелі қолдану.

4. Депрессия, мазасыздық және стресстің жоғары деңгейі.

5. Эмоционалды тұрақсыздықтың жоғары деңгейі.

6. Суицидтің отбасылық тарихы және психикалық денсаулықтың бұзылуының таралуы.

7. Ойлаудың бұзылуы – түрлі себептер бойынша ақпаратты логикалық өңдеудің бұзылуы.

8. Түрлі себептермен травматикалық тәжірибе. Мазасыздық, стресс, депрессия жағдайында көрінетін қолайсыз психоэмоционалды жағдай және травматикалық тәжірибе девиантты мінез-құлықты қолдайтын биологиялық фактор, сондықтан оларға мамандандырылған көмек пен алдын-алу шараларын қолдану керек [20].

Кәмелетке толмағандармен әр түрлі жастағы қатыгездік белгілері

2-кесте

№	жасы	Қатыгез қарым-қатынастың белгілері
1	Туғаннан – 6 ай	- аз қозғалыс; - қоршаған әлемге бей-жай қарау; - сыртқы ынталандыруларға реакцияның болмауы немесе әлсіздік; - 3-6 айларда сирек күлімсіреу.
2	6 айдан – 1,5 жас	- ата-аналардан қорқу; - ересектермен физикалық байланыстан қорқу - тұрақты себепсіз елегізу; - жылау, тұрақты жылау, оқшаулау; - ересектер қолдарына алуға тырысқанда қорқыныш немесе жатырқау сезімінің болуы.
3	1,5 – 3 жас	- ересектерден қорқу - қуаныштың, еркеліктің сирек көріністері - басқа балалардың жылауына қорқыныш реакциясы - мінез-құлықтағы шектен тыс-шамадан тыс агрессивтіліктен бастап немқұрайдылық
4	3 – 6 жас	- болған жағдаймен татуласу, қарсылықтың болмауы; - ауырсынуға пассивті реакция;

		<ul style="list-style-type: none"> - ескертулерге, сынды шамадан тыс ауыр қабылдау; - жағымпаздық мінез-құлық, шамадан тыс көнгіштік; - жалған мінез-құлық (ересектерден, сыртқы мінез-құлықты көшіреді); - негативизм, агрессивтілік; - алдау, ұрлық; - жануарларға қатысты қатыгездік.
5	6 – 10 жас	<ul style="list-style-type: none"> - зақымдану мен жарақаттың себебін жасыруға тырысу; - жалғыздық, достардың болмауы; - мектептен кейін үйге барудан қорқу.
6	10 – 15 жас	<ul style="list-style-type: none"> - үйден қашу; - суицидтік әрекеттер; - қылмыстық мінез-құлық; - алкоголь, есірткі қолдану.

Отбасылардағы кәмелетке толмағандарға қатыгездік факторлары

3-кесте

Әлеуметтік-экономикалық факторлар	Отбасы құрылымы мен отбасылық қатынастардың ерекшеліктеріне байланысты факторлар	Ата-ананың психологиялық, психикалық және соматикалық мәртебесінің ерекшеліктеріне байланысты факторлар
<p><u>Табыстың төмендігі және ақшаның үнемі жетіспеушілігі</u> отбасы мүшелерінің негізгі қажеттіліктерін қанағаттандырмауға байланысты шиеленістік.</p> <p><u>Жұмыссыздық немесе уақытша жұмыс</u>, сондай-ақ еңбек жағдайының төмендігі (әсіресе әкелерде).</p> <p>Қиындыққа төзімсіз, жұмыс істейтін аналар.</p> <p><u>Көпбалалы отбасы.</u></p> <p><u>Жас ата-аналар.</u></p> <p>Бірінші баланың туылуы, жас ата-ананың ата-аналық сезімінің оянбауы, отбасын асырауға деген жауапкершілігінің төмендігі, тәжірибесіздігі, білім мен кәсіби дайындықтың төмен деңгейі отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайын нашарлатады.</p> <p><u>Толық емес отбасы.</u></p>	<p><u>Отбасында тек бір ата-ананың болуы, сондай-ақ көп балалы отбасы.</u> Толық емес отбасында қарапайым отбасына қарағанда стрессті сезінудің алғышарттары көп. Қиындататын фактор – бұл отбасының тұрақсыздығы, анасы жиі бірге тұратын адамдарды өзгертеді.</p> <p><u>Отбасындағы өгей әке немесе асырап алушы ата-ана.</u> Отбасында өгей әкесі болған жағдайда балаға (әсіресе қызға) жыныстық зорлық-зомбылық қаупі артады.</p> <p><u>Отбасы мүшелері арасындағы жанжал немесе зорлық-зомбылық.</u> Ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастардағы басқа проблемалар (жыныстық қанағаттанбау, эмоционалды қолдаудың болмауы және т.б.). <u>Зорлық-зомбылық мінез-құлық моделін ұрпақтар арасында беру.</u></p>	<p><u>Ата-ананың жеке басының ерекшеліктері:</u> қаттылық, үстемдік, мазасыздық, ашуланшақтық, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, депрессия, импульсивтілік, тәуелділік, ашықтық пен эмпатияның төмен деңгейі, стресске төзімділіктің төмендігі. Эмоционалды тұрақсыздық, агрессивтілік, оқшаулау, күдік және проблемалар.</p> <p><u>Балаға қатысты күтудің жеткіліксіздігі.</u> Әлеуметтік дағдылардың төмен деңгейі. Келіссөздер жүргізу, қақтығыстар мен мәселелерді шешу, стрессті жеңу және басқалардан көмек сұрау мүмкіндігі жоқ.</p> <p><u>Ата-ананың (ата-ананың) психикалық және дене денсаулығы саласында проблемаларының болуы.</u> Бұған ең алдымен айқын психопатологиялық ауытқулар, шекаралық</p>

<p>тек бір ғана ата-ананың (анасы немесе әкесі) болуы, материалдық жағдайды айтарлықтай нашарлатады.</p> <p><u>Азғындаушы топқа жататын отбасы.</u> Діни сектаға қатыстылығы, адамдардың тар шеңберінде өмір сүруі – ауылда, шағын қалаларда жұмыссыздықпен және білім деңгейінің төмендігімен бірге әлеуметтік әл-ауқатқа алып келеді және қолдау мен әлеуметтік бақылау мүмкіндігін шектейді.</p> <p><u>Тұрғын үйдің қолайсыз жағдайы,</u> шағын тұрғын үйде шамадан тыс көп адамдардың өмір сүруі. Зорлық-зомбылықты тудыруы толық шиеленіске әкелуі мүмкін.</p> <p><u>Мемлекеттен де, қоғамдық ұйымдардан да әлеуметтік көмектің болмауы</u> отбасын өз проблемаларымен жалғыз қалдырады.</p>	<p>Балалық шағында зорлық-зомбылық көрген ата-аналар оны балаларына қарым-қатынаста қолданады.</p> <p><u>Балалық шақтың травматикалық тәжірибесі</u> олардың ата-аналық құзыреттілігін төмендетеді.</p> <p><u>Балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас мәселелері.</u> Егер ата-ана мен бала арасында жақындық бір-біріне бауыр басу, сүйіспеншілік қалыптаспаса, онда зорлық-зомбылық қаупі артады. Сонымен қатар, есейген шақта бала өзінің жақын қарым-қатынасын қалыптастыруда қиындықтарға тап болуы мүмкін.</p> <p><u>Отбасының эмоционалды және физикалық оқшаулануы.</u> Оқшаулау эмоционалды байланыстардың, формальді және формальді емес қолдаудың жоқтығынан көрінеді.</p>	<p>нейропсихиатриялық бұзылулардың болуы, суицидке бейімділік, патологиялық жүктілік, тоқтатылған жүктілік, ауыр босану және босанғаннан кейінгі депрессия жатады.</p> <p><u>Ата-аналардың маскүнемдігі мен нашақорлығы.</u> Психикалық сау ата-аналардағы ата-ана дағдылары мен сезімдерінің жеткіліксіз дамуы, дамуы және саралануы. Ата-ана сезімдері мен дағдыларының жетіспеушілігі көбінесе жас отбасыларға тән.</p>
---	---	--

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің ресми деректеріне сәйкес, алкогольге тәуелділік бойынша наркологиялық есепте тұрған балалардың саны айтарлықтай қарқынмен ұлғаюда. Ведомствоның мәліметінше, Алматыда соңғы төрт-бес жыл аралығында мұндай балалардың жалпы саны 196-дан 2195-ке дейін өскен. Нұр-Сұлтан қаласында – 30-дан 98-ге дейін кәмелетке толмағандар, ал жалпы республика бойынша бұл көрсеткіш 578 бала мен жасөспірімді және соңғы жылдары 4167 баланы құрады.

Жасөспірімдер арасындағы нашақорлық проблемасы да өткір. Қазақстанда соңғы жылдары 14 жасқа дейінгі есірткіге тәуелді 3147 бала тіркелген. Соңғы жылдары нашақорлықтың медициналық-әлеуметтік проблемаларының республикалық ғылыми-практикалық орталығы жүргізген балалар мен жастар арасындағы зерттеу барысында алынған деректерге сәйкес

16 жастағы білім алушылардың 15,8%-ы үнемі қандай да бір есірткі заттарды пайдаланған.

Сонымен қатар Қазақстанның Қызылорда облысында 924 нашақор жасөспірім, Шығыс Қазақстан облысында - 500, Ақтөбе облысында-395, ОҚО-да – 214, Солтүстік Қазақстан облысында – 265, Павлодар облысында – 245 және Атырау облысында ресми есепте тұрғаны – 211.

Жасөспірімдер арасында маскүнемдікке байланысты суицид 62,1% және нашақорлыққа байланысты өлім 72,2% ға жеткен.

Қазақстанда бұрын-соңды болмаған балалардың өз-өзіне қол жұмсау жағдайлары жиі кездесуде. 10-14 жастағы балалар арасындағы суицидтен болатын өлім-жітім жалпы өлімнің 23% құрайды, ал 15-19 жас аралығындағы суицидтік өлім-жітім жалпы деңгейдің 92% құраған. Бұл деректер қоғамды қатты алаңдатууда. Қазақстанның құқықтық статистика комитетінің мәліметінше, 2015 жылы 1126 жас қазақстандық өз-өзіне қол жұмсаған. 2014 жылы балалар мен жасөспірімдер арасында 189 суицид оқиғасы, 2013 жылы – 250 оқиға тіркелген.

ЮНИСЕФ-тің 2013-2014 жылғы есебінде Қазақстан бірнеше жыл бойы суицид жасөспірімдер мен жастар арасындағы өлімнің негізгі себептерінің бірі болып табылатын елдер тобына кіретіні айтылған. Бұл ретте, өз еркімен өмірден өткен балалар мен жасөспірімдер арасында 25%-ы бейәлеуметтік мінез-құлық бойынша топқа, 5%-ы суицидтік мінез-құлық бойынша тәуекел тобына жатады.

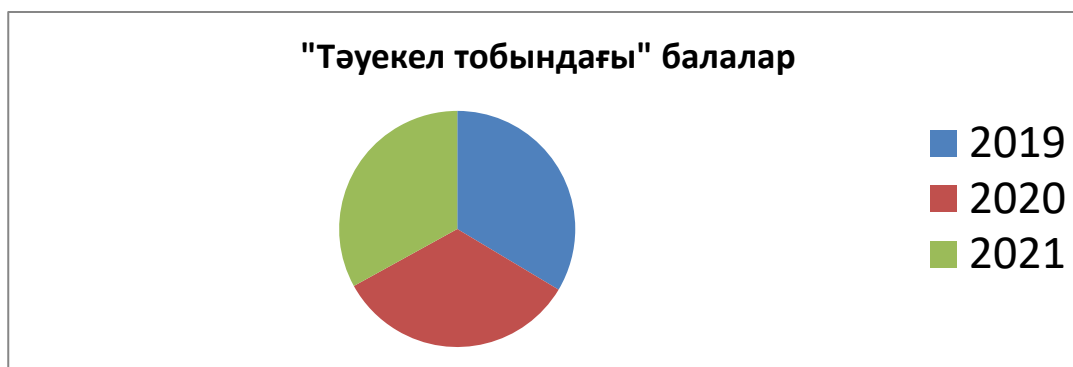
Ал бүгінгі таңда біздің елімізде өз-өзіне қол жұмсау жағдайы жан түршігерлік – біз жан басына шаққандағы суицид саны бойынша әлемде 7-ші орында тұр – 100 мың адамға шаққанда 22,5 жағдай, бұл әлемдік орташа көрсеткіштен 2 есе жоғары –100 мың адамға шаққанда 10,1 жағдай.

Сондай-ақ, өмірден өз еркімен кету туралы ауыр көрініс жасөспірімдер арасында жиі кездеседі. Барлық осы алаңдатарлық деректер мемлекеттік деңгейде, арнайы органдар мен ұйымдарда деңгейінде, отбасылық, мектепшілік деңгейде алдын-алу шараларын қабылдау және қолдану керек.

Қазақстан облыстары мен қалалары бойынша соңғы 3 жылдағы «Тәуекел» тобына енген балалар туралы мәліметі.

4-кесте

Бірқатар облыстар мен қалалар бойынша	2019 ЖЫЛ	2020 ЖЫЛ	2021 ЖЫЛ
	10359	10295	10185

Осыған сәйкес ғалымдар мен практиктер әр түрлі санаттағы балаларды «тәуекел тобына» жатқызады. Білім беру ұйымдарында білім алатын балалар мен жасөспірімдері туралы мәліметтерді келесі критерийлер бойынша топтастыруға болады:

Бірінші топ. Медициналық – ішкі ағзалардың созылмалы аурулары бар, жиі және ұзақ ауыратын, невропатологта, психиатрда есепте тұрған; әртүрлі операциялардан өткен және есту, көру және сөйлеу органдарымен проблемалар бар балалар.

Мүгедек балалар

Созылмалы аурулары бар балалар

Балалар психосоматикалық әлсіреген (жиі ауыратын)

Жағдайлық (уақытша) ауыратын және жарақат алған балалар.

Екінші топ. Әлеуметтік өлшемдер: бейәлеуметтік, аз қамтылған отбасыларда тұратын, басқаларға немқұрайды немесе агрессивті көзқараспен қарайтын балалар.

1. *Әлеуметтік қорғалмаған балалар* – өмірлік қиын жағдайдағы немесе қолайсыз жағдайдағы балалар мен жасөспірімдер.

2. *Әлеуметтік қараусыз қалған балалар* – тек мектептен ғана емес, отбасынан да алыстаған балалар.

3. *Проблемалық және дисфункционалды отбасылардан шыққан балалар:*

- мүгедек балалары бар отбасылар;

- мүгедек ата-аналары бар отбасылар;

- толық емес отбасылар;

- көп балалы отбасылар;

- аз қамтылған отбасылар;

- қамқорлықтағы отбасылар;

- босқындар отбасылары;

- мигранттардың отбасылары;

- педагогикалық тұрғыдан дәрменсіз, зорлық-зомбылықпен айналысатын отбасылар;

- қолайсыз, бейәлеуметтік отбасылардан шыққан балалар;

- әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық көмекке және қолдауға мұқтаж отбасылардан шыққан балалар.

4. *Түрлі жағдайларға байланысты ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар.*

Кәмелетке толмағандардың ата-ана қамқорлығынан айырылуы мынадай жағдайларда туындайды: ата-аналарының қайтыс болуы; ата-аналарын ата-ана құқықтарынан айыру; ата-аналарының ұзақ науқастануы; ата-аналарын психикалық ауруы немесе ақыл-есі кемдігі салдарынан әрекетке қабілетсіз деп тану; ата-аналарын хабар-ошарсыз кетуі; ата-анасының жаза мерзімін өтеуі немесе тергеу кезеңінде қамауда болуы; баланы ересектердің қарауынсыз ұзақ уақытқа қалдыру.

5. *Әлеуметтік бейімделу көрінісі бар балалар* – әлеуметтік орта жағдайларына бейімделу қабілетін ішінара немесе толығымен жоғалтқан балалар.

Үшінші топ. Оқу-педагогикалық критерийлер: тұрақты үлгермеушілікке ие. Сабақты себепсіз босататын.

1. Педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балалар – дені сау, ықтимал толыққанды, бірақ тәрбиесі мен білімі жеткіліксіз дамыған балалар. Мұның салдары – кемшіліктер, олқылықтар, ауытқулар.

2. Білімі нашар балалар (оқу және даму проблемалары бар балалар).

Білімі нашар білім алушылар – бұл барлық академиялық пәндер бойынша немесе жеке оқу пәндері бойынша оқуда көп немесе аз дәрежеде сәтсіз еңбек еткеніне қарамастан, нашар оқитын балалар санаты.

3. Барлық немесе жекелеген оқу пәндері бойынша үлгере алмай жүргендер.

4. Оқу іс-әрекетіне қалыптаспаған талпынысы нашар білім алушылар.

5. Бастауыш мектеп бағдарламасын меңгермеген білім алушылар.

6. Психологиялық-педагогикалық бейімсіздіктің көрінісі бар балалар.

Төртінші топ. Мінез-құлық критерийлері: тұрақты мінез-құлық бұзылыстары бар, қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады. Мазасыздықтың жоғарылауы бар балалар.

1. Мінез-құлық бұзылыстарының нейродинамикалық бұзылулары бар балалар (гиперактивтілік, гипоактивтілік).

Назар жетіспеушілігі және гиперактивтіліктің бұзылуы бар балалар өздерінің мінез-құлқымен құрдастарының фоны бойынша күрт ерекшеленеді: шамадан тыс белсенділік, шамадан тыс ұтқырлық, қобалжу, бір нәрсеге ұзақ уақыт назар аудармау.

2. Алдау мен ұрлыққа бейім балалар

3. Үйден кетуге бейім балалар (құмарлыққа бейімділік)

4. Агрессивті мінез-құлқы бар балалар. Субъект зиян келтіруге тырысатын басқа адамға немесе адамдар тобына қатысты күш үстемдігін көрсетумен немесе күш қолданумен сипатталатын адамның іс-әрекетінің нақты формасы.

5. Девиантты мінез-құлқы бар балалар.

Deviation – ауытқу (девиантты) осы қоғамда (әлеуметтік топта) ресми түрде белгіленген немесе нақты қалыптасқан моральдық және құқықтық нормаларға сәйкес келмейтін және құқық бұзушыны (девиантты) оқшаулауға, емдеуге, түзетуге немесе жазалауға алып келетін іс-әрекеттер.

- Деструктивті мінез-құлқы бар балалар – кез-келген нәрсені жоюға бағытталған іс-әрекеттер – басқа адамға деген төзбеушілік, қыңырлық, дөрекілік, жеккөрушілік, қорқыныш, дүрбелең ретінде көрінеді.

- Адиктивті бұйрығы бар балалар – бұл кейбір заттарды қабылдау арқылы немесе қарқынды эмоцияларды дамыту және сақтау үшін белгілі бір іс-шараларға үнемі назар аудару арқылы психикалық жағдайын жасанды түрде өзгерту арқылы шындықтан кетуге деген ұмтылыс.

- Делинквентті (қылмыстық) мінез-құлқы бар балалар – бұл шартты түрде жазаланатын әрекетті білдіретін экстремалды көріністердегі девиантты мінез-құлық.

- Қоғамға қарсы мінез-құлқы бар балалар (қоғамға қарсы) – әлеуметтік нормаларға қайшы келетін, азғындық немесе заңсыз әрекеттер түрінде әрекет ететін мінез-құлық. Мінез-құлықтың бұл түріне жезөкшелік жатады.

- Жанжал мінез-құлқы бар балалар.

- Зиянды мінез-құлқы бар балалар.

- Гипер қабілеттерге негізделген девиантты мінез-құлық түрі

Бұл девиантты мінез-құлықтың ерекше түрі, ол әдеттегіден тыс, адамның қабілеті орташа қабілеттерден едәуір жоғары.

6. Екпінді (патохарактерологиялық) мінез – құлқы бар балалар – тәрбие процесінде қалыптасқан мінез-құлықтың патологиялық өзгеруіне байланысты мінез-құлық деп түсінілетін девиантты мінез-құлық түрі.

7. Психопатологиялық мінез-құлқы бар балалар. Белгілі бір психикалық бұзылулар мен аурулардың көрінісі болып табылатын психологиялық белгілер мен синдромдарға негізделген мінез-құлық. Агрессия адамның өзіне бағытталған.

7.1 Жыныстық девиациялар (парасексуализм, парафилия, абберация жыныстық, перверсиялар) – жыныстық бұрмалау-жыныстық қалау бағытының және/немесе оны қанағаттандыру тәсілдерінің бұзылуы

8. Суицидке бейім балалар (өзін-өзі зақымдайтын, өзін-өзі бұзатын) мінез-құлық. Суицид – бұл өзін-өзі саналы түрде өмірден айыру немесе өзі-өзіне қол жұмсау әрекеті.

Бесінші топ. Дамуында психологиялық проблемалары бар «тәуекел аймағының балалары»:

1. Оқу қабілеті жеткілікті дамымаған балалар

2. Оқу қабілеті жоғары балалар (дарындылық)

Дарындылық әдетте өзара байланысты үш параметрмен анықталады: танымдық саланың озық дамуы, психологиялық даму және физикалық деректер. Осыған сүйене отырып, балалардың дарындылығының төрт түрін шартты түрде ажыратуға болады:

1) зияткерлік немесе академиялық;

2) көркем-эстетикалық;

3) спорттық-физикалық;

4) әлеуметтік-көшбасшылық.

3. Эмоционалды салада ауытқулары бар балалар (агрессивтілік, мазасыздық, демонстрация, оқшаулау)

«Тәуекел тобындағы» балалардың маңызды белгілерінің бірі – олардың эмоционалды сезімталдығы, осалдықтың жоғарылауы, мазасыздық, өнімділіктің төмендеуі және шаршаудың жоғарылауы [21].

Мұғалімдер көбінесе тым қыңыр, сезімтал, жылайтын, мазасыз білім алушылармен қалай әрекет ету керектігін білмейді. Шартты түрде эмоционалды салада проблемалары бар қиын балалар деп аталатын үш негізгі топты бөлуге болады:

1. Агрессивті балалар. Әр баланың өмірінде ол агрессияны көрсеткен жағдайлар болды, сондықтан агрессивті реакцияның көріну дәрежесіне,

әрекеттің ұзақтығына және аффективті мінез-құлықты тудырған мүмкін себептердің сипатына назар аударылады.

2. *Эмоционалды түрде бұзылған балалар.* Мұндай балалар бәріне тым қатты әсер етеді: егер олар шаттанса, онда олар бүкіл сыныпты қуантады; егер олар зардап шексе, олардың жылауы тым қатты және арандатушы болады.

3. *Тым ұялишақ, мазасыз балалар.* Олар эмоцияларды анық білдіруден ұялады және өздеріне назар аударудан қорқып, проблемаларын тыныш сезінеді.

Алайда, тәуекел аймақтағы және ұқсас проблемалары бар балалардың барлығы бірдей тәуекел тобына кірмейді. Арнайы жасалған жағдайлар болған кезде балалардың тәуекел аймағынан тәуекел тобына ауысуын болдырмауға болады. Балалардың қажеттіліктерін ескермейтін отбасылар, оның ішінде қарым-қатынас, олардың тәуекел аймаққа түсуіне ықпал етеді, баланың қалыпты дамуына айтарлықтай зиян келтіреді. Балалар проблемаларына немқұрайлы қарау, педагогикалық ұқыпсыздық немесе балалармен жеке жұмыс жасаудың әдістері мен технологияларын білмеу оларды тәуекел аймақтарынан «тәуекел тобына» біртіндеп көшуге мәжбүр етеді. Сондықтан мұндай балаларды ерте анықтау өте маңызды.

Ерте профилактика мәселелерінде отбасылық, мектептегі және мектептен тыс микросоциумдар жағдайында тәрбиелеу ортасын құруға ерекше назар аудару керек. Әлеуметтенудің қолайлы шарттары, баланың қоғамдағы өмір сүру нормалары мен ережелерін белсенді және саналы түрде игеруі, жағымды құндылық бағдарлары мен просоциалдық көзқарастардың дамуы балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқына қатысты қорғаныс шараларының негізін қалайды.

Ерте профилактиканың жетекші рөлі үш жағдайға байланысты.

Біріншіден, ерте алдын-алу ең тиімді, өйткені ол тұрақты позицияға жетуге үлгермеген жеке тұлғаның салыстырмалы түрде әлсіз өзгерістерінің пайда болуын болдырмауға немесе жоюға бағытталған.

Екіншіден, ерте алдын-алу ең үнемді, өйткені ол көп мақсатты, негізінен жалпы білім беру жұмыстары аясында жүзеге асырылады.

Үшіншіден, ерте алдын-алу, егер қажет болса, одан әрі алдын-алу үшін уақыт резервін қалдырады.

Білім алушылардың девиантты мінез-құлқының себептері білім алушылардың профилактикалық және түзету жұмыстарының бағыттарын анықтайды:

Бірінші топ: девиантты мінез-құлықтың себебі – эмоционалды-ерікті сферасының дамуындағы түрлі ауытқулар, интеллектуалды дамудың өзіндік ерекшеліктері, акцентация мен психопатияның ауырлық дәрежесіне жететін сипаттамалық ерекшеліктер. Бұл жеке ерекшеліктер «ең аз қарсыласу орнына» әсер ететін белгілі бір жағдайларда, оның ішінде қылмыстық мінез-құлық түріндегі әлеуметтік салада да бұзылуға әкеледі.

Түзету және профилактикалық жұмыстардың табиғи түрі – психотерапевтке, психиатрға, клиникалық психологқа бағыт, медициналық-психологиялық әсер ету жүйесін ұйымдастыру.

Екінші топ: моральдық идеялардың қалыптаспауы, ішкі нормалар арқылы мінез-құлқын басқара алмау, бірақ өзіне деген сыни көзқарасты сақтау («мен жаман екенімді білемін, бірақ мен жақсырақ болғым келеді»).

Профилактикалық жұмыс орталығы – ата-аналар мен педагогтер.

Үшінші топ: девиантты мінез-құлық – ересектердің, ата-аналардың және мұғалімдердің «дұрыс емес» жағымсыз мінез-құлқына жасөспірімдердің реакциясы. Ол кез-келген сыртқы бағалауға жоғары сезімталдыққа, максимализмге, әділеттіліктің шамадан тыс сезіміне, ренішке, кекшілдікке, жасөспірімдердің осалдығына және т.б. негізделген.

Профилактикалық жұмыс орталығында – педагогтер мен ата-аналарды оқыту.

Төртінші топ: девиантты мінез-құлықтың себебі – жасөспірімдердің өзін-өзі тануы мен санасының өзіндік ерекшеліктері. Олардың ересектерде жоқ құндылықтар, нормалар, ережелер жүйесі бар. Тұрақты сыртқы қақтығыстарға қарамастан, олар өздерінің әрекеттерінің дұрыстығына сенімді. Көптеген психологтардың пікірінше, мұндай мінез-құлық басқалардың жағымды бағасына қанағаттанбаған қажеттілікке негізделген («мені жақсы көргендерін қалаймын»).

Профилактикалық жұмыс орталығы – өзін-өзі бағалау мен сыртқы бағалау арасындағы алшақтықты жою, өзін-өзі қабылдауды қалыптастыру үшін психологиялық әсер ету жүйесін ұйымдастыру.

Бесінші топ: жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы – бұл жастағы мінез-құлықтың табиғи түрлерінің бірі. Өзін-өзі таныстыру қажеттілігі, топтық мінез-құлық, агрессивті эксперимент – бұл бұғаттауға болмайтын мінез-құлықтың туа біткен түрлері [22].

Бұдан шығудың жалғыз жолы – инстинктивті деструктивті энергияны әлеуметтік қолайлы мінез-құлық формаларына қайта бағыттау. Психологияда осы негізде туындаған қажеттіліктерді білдіретін түрлі атаулар бар. Бұл әлеуметтік маңызы бар қызметтің қажеттілігі, яғни ересектерді бағалауға арналған іс-шаралар және тәуекел мінез-құлық қажеттілігі: толқулар, эмоционалды қанықтыру қажеттілігі және т. б.

Сонымен қатар, ғалымдардың пікірінше, ерте алдын-алу шаралары кәмелетке толмағандар мен жастар арасындағы қылмыстың жеке алдын-алуда, ал тәрбие шаралары жалпы алдын-алуда жетекші рөл атқарады.

Психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық әдебиеттерде алдын-алу баланың дамуына қолайлы орта құруға, оның сыртқы әлеммен қарым-қатынасын үйлестіруге, әлеуметтенудің құндылық-нормативтік өрісін дамытуға, қоршаған ортаның жағымсыз әсерін жоюға бағытталған. «Ерте алдын-алу» тұжырымдамасының маңызды мазмұнына қатысты ғалымдар мыналарды қамтиды:

- алдын-алу шараларының озық сипаты;
- анықталған төменгі (шартты түрде мектепке дейінгі және кіші мектеп жасы) және жоғарғы шекаралар (құқық бұзушылыққа дайындықпен анықталады);
- ауытқулардың дамуын тежейтін фактор ретінде әлеуметтік дамуға

қолайлы жағдайлар жасау;

- іске асырылатын алдын алу шараларының көп мақсатты негізі.

Девиантты мінез-құлықтың алдын-алу – профилактика субъектілерінің ұйымның түрлі деңгейлерінде жалпы және арнайы шаралар жүйесін жүзеге асыру жөніндегі қызметі: ұлттық, құқықтық, қоғамдық, экономикалық, медициналық, педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық.

Алдын алудың екі стратегиясы бар: теріс және оң бағытталған. Теріс профилактика негізінде ауытқулардың теріс салдарына (психика мен адам ағзасына зиянды әсер ету және т.б.) баса назар аударылады. Позитивті алдын-алу жеке тұлғаның қорғаныс факторларын күшейтуге, жеке дамыған, сыртқы жағымсыз факторлардың әсеріне төзімді, көптеген қауіп факторларына төтеп бере алатын адамды тәрбиелеуге бағытталған.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы бастапқы, қайталама және үшінші профилактиканы бөлуді ұсынады.

Бастапқы профилактика – белгілі бір құбылысты тудыратын қолайсыз факторларды жоюға, сондай-ақ жеке тұлғаның осы факторлардың әсеріне тұрақтылығын арттыруға бағытталған.

Қайталама профилактика – бұл девиантты мінез-құлықты тудыратын қолайсыз жеке және әлеуметтік факторларды ерте анықтау және түзету, тәуекел топпен жұмыс істеу, мысалы, девиантты мінез-құлықты қалыптастыруға айқын бейімділігі бар кәмелетке толмағандар.

Үшінші профилактика – қайталанудың алдын алуға, сондай-ақ жеке адам мен қоғам үшін қалыптасқан девиантты мінез-құлықтың зиянды салдарын болдырмауға бағытталған. Алдын алудың бастапқы, қайталама және үшінші формалары бір-бірімен тығыз байланысты және оларды ажырату өте қиын.

«Тәуекел тобындағы» балаларды ерте анықтау және балалардың девиантты мінез-құлқын *алдын алудың психопрофилактикалық бағыттары*:

- әлеуметтік ортаны ұйымдастыру ауытқуларды анықтайтын әлеуметтік факторларға әсер етуді қарастырады, әсер жалпы қоғамға, отбасына, әлеуметтік топқа немесе белгілі бір адамға бағытталуы мүмкін;

- ақпараттандыру дәрістер, әңгімелер ұйымдастыру, арнайы әдебиеттерді, бейне-фильмдер мен телефильмдерді тарату және т.б. арқылы сындарлы шешімдер қабылдау қабілетін арттыру мақсатында тұлғаның танымдық процестеріне әсер етуді көздейді;

- әлеуметтік маңызды дағдыларға белсенді оқыту, көбінесе түрлі топтық тренингтерде (теріс әлеуметтік әсерге төзімділік (тұрақтылық) тренингі, аффективті-құндылықты оқыту тренингі, өмірлік дағдыларды қалыптастыру тренингі және т. б.) іске асырылады;

- девиантты мінез-құлыққа балама қызметті ұйымдастыру қажеттіліктерді, тұрақты мүдделерді қалыптастыру, түрлі іс-шараларға, шығармашылық қызметке тарту арқылы ауытқулардың алмастырғыш әсері туралы идеялармен байланысты;

- салауатты өмір салтын ұйымдастыру денсаулық үшін жеке жауапкершілік, қоршаған әлеммен және өз организммен үйлесімділік туралы түсініктерді қалыптастыруды көздейді;

- жеке ресурстарды белсендіру өзін-өзі көрсету мүмкіндігімен, қарым-қатынас топтарына қатысумен және жеке тұлғаның өсуімен байланысты, бұл жеке тұлғаның белсенділігін қамтамасыз етеді, теріс сыртқы әсерлерге төзімділікті қалыптастырады;

- девиантты мінез-құлықтың теріс салдарын азайту девиантты мінез-құлық қалыптасқан жағдайларда қолданылады және қайталанудың немесе олардың теріс салдарының алдын алуға бағытталған [23].

Алдын алу жұмыстарының принциптері:

- кешенділік (әлеуметтік кеңістіктің, отбасы мен тұлғаның әртүрлі деңгейлеріне әсер етуді ұйымдастыру);

- атаулылығы (жас, жыныс және әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларын есепке алу);

- жаппай (топтық жұмыс түрлерінің басымдығы);

- ақпараттың позитивтілігі;

- жағымсыз салдарды азайту;

- қатысушылардың жеке қызығушылығы мен жауапкершілігі;

- жеке тұлғаның максималды жауапкершілігі;

- болашаққа ұмтылу (мінез-құлықтың салдарын бағалау, оң құндылықтар мен мақсаттарды өзектендіру, девиантты мінез-құлықсыз болашақты жоспарлау).

Кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлықтың алдын-алу мәселесі күрделі және өзекті. Оның шешімі екі ұшақта: ауытқулардың пайда болу қаупі факторларының әсерін азайту және жеке тұлға мен анықтамалық қоғамдастық деңгейінде көрінетін қорғаныс факторларын нығайту.

Тәуекел факторлары – девиантты мінез-құлықты қалыптастыруға бейім жағдайлар. Қорғаныс факторлары (анти-тәуекел) – девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына кедергі келтіретін жағдайлар.

Осы ретте кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлыққа қатысты ең маңызды және, тиісінше, ең тиімді протективті фактор – бұл отбасы мен отбасылық орта.

Тиімді тәрбиелік әлеуеті бар берекелі отбасында ата-аналар мен балалар арасында үйлесімді қарым-қатынас орнатылады, қолайлы отбасылық орта құрылады, мораль нормалары мен ережелерінің негіздері қаланады, дүниетаным, құндылық бағдарлары, өмір жоспарлары, балалар мен жасөспірімдердің мұраттары қалыптасады. Дисфункционалды отбасы отбасылық қарым-қатынастың басқа векторын, қарым-қатынас стилін, мінез-құлық нормаларын белгілейді.

Балалардың девиантты мінез-құлықтың алдын-алудағы отбасының рөлін қарастыра отырып, әлеуметтік-педагогикалық қызметтің келесі бағыттарын көрсетуге болады[24]:

Болашақ ата-аналарды отбасылық өмірге және балаларын тәрбиелеуге дайындау. Ол:

- отбасындағы өзара қарым-қатынас негіздерін;

- отбасы ішіндегі жанжалдарды, олардың туындау себептерін, алдын алу мүмкіндіктері мен еңсеру жолдарын;

- отбасы шаруашылығын, отбасы экономикасын жүргізу негіздерін;
- баланың, жасөспірімнің жас ерекшелігі дамуының түрлі кезеңдеріндегі отбасылық тәрбие негіздерін;
- отбасы құқығының негіздерін, бала құқықтарының декларациясын және ата-аналардың, оларды алмастыратын адамдардың құқықтары мен міндеттерін реттейтін басқа да құжаттарды зерделеуді қамтиды;
- отбасында және отбасы ішіндегі өзара қарым-қатынаста қолайлы адамгершілік жағдай жасау – отбасының моральдық-психологиялық ахуалы;
- отбасылық тәрбиедегі олқылықтардың алдын алу;
- балада адамгершілік бағдарларды, адамгершілік ұстанымдарды қалыптастыру;
- ерте балалық шақтан адамгершілік-еріктік қасиеттерді және өзін-өзі бағалауды тәрбиелеу, бұл адамның бойында адамгершілік-еріктік қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді;
- балаға зорлық-зомбылыққа жол бермеу, ерік-жігерді қалыптастыру, өзін-өзі тәрбиелеуге ынталандыру;
- балалар мен жасөспірімдерді спирттік ішімдіктерге, темекі шегуге, құмар ойындарға тартуға жол бермеу;
- баланы өзін-өзі тәрбиелеуге ынталандыру және оны өз бетімен жұмыс жасау әдісіне үйрету.

Білім алушылардың мектеппен байланысын күшейту ең алдымен білім беру процесінің субъектілері арасында адамгершілік қарым-қатынас орнату қажет:

- әр мұғалімнің, білім алушы мен мектеп қызметкерінің адамгершілік мінез-құлқын ынталандыратын адамгершілік дәстүрлерді қалыптастыру және дамыту;
- мектептің педагогикалық және білім алушылар ұжымдарындағы адамгершілік қарым-қатынастарды бекіту;
- әр баланы мектептің өмірі мен қызметіне қосу үшін жағдай жасау;
- әр балаға, мұғалімге және қызметкерге қоғамдық мінез-құлық нормалары мен ережелерін меңгеруге және өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәрбие жұмысы жүйесін қалыптастыру;
- мектеп ұжымының күнделікті қарым-қатынастарындағы толеранттылықты, өзара сыйластықты, принциптілікті, адалдықты бекіту;
- тұтас педагогикалық жүйеде қарым-қатынасты ізгілендіру білім алушылар мен мұғалімдердің адамгершілік қарым-қатынасты орнату және т.б. [25].

Мектептің білім беру кеңістігін ізгілендіру – білім алушы үшін тиімді профилактикалық орта, ол жағымды құндылықтар мен нормаларды бойына сіңіріп, олардың тікелей тасымалдаушысы бола алады. Мұндай ортаның қосымша мүмкіндіктері оның отбасы мен мектептің нормативтік-құндылық өрісі арасындағы тепе-теңдік рөлінде жатыр, ол көбінесе сәйкес келмейді: мектеп білім алушыға құндылықтардың бір жиынтығын, ал отбасы екіншісін ұсынады, ал бала екі таңдау арасында тепе-теңдік орнатуы керек. Осыған байланысты мектептің білім беру кеңістігі отбасылық қоғамның теріс әсерін

бейтараптандыратын, оны адамгершілік принципіне бейімдейтін қосымша фактор. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алу бойынша жұмыста адамгершілік тәрбие мәселелеріне назар аудару керек, ол адамның тиісті сенімдерін, моральдық бейімділіктерін, сезімдерін, әдеттерін, тұрақты моральдық қасиеттерін қалыптастыруды қамтиды.

Жеке тұлғалық моральдық қасиеттерді қалыптастыру үшін жасөспірімдік кезең ең қолайлы кезең болып саналады. Жасөспірімдер әсіресе қоғам мен жеке адамдардың моральдық аспектілеріне, олардың қарым-қатынастарына сезімтал.

Білім алушыларды адамгершілікке тәрбиелеу процесінде келесі ұғымдардың мәнін ашуға назар аудару керек:

- әділдік және әділетсіздік (білім алушылар арасындағы өзара қарым-қатынаста, білім алушылармен, педагогтермен қарым-қатынаста);

- жақсылық пен жамандық («жақсылық» жасау үшін «кішкене зұлымдық» жасауға бола ма?, қандай жағдайларда «жақсылық жұдырықпен, күшпен болуы керек?», жақсы адам жақсылық жасай алатын адам емес, жамандық жасай алмайтын адам және т. б.);

- жауапкершілік, қарыз («жетістік сезімі», «адамның өз алдындағы қарызы», кім және кім үшін жауап береді және т. б.);

- ар-ождан, абырой (ар-ождан ұғымы адамның ішкі төрешісі ретінде, ар-ождан адамның өзінің міндеті мен қоғам мен өзіне деген жауапкершілігін субъективті түсінуі ретінде;

- ар-намыс адамның іс-әрекетін, оның моральдық қасиеттерін басқа адамдардың оң бағалауы ретінде;

- ұят (мінез-құлқын эмоционалды түрде айыптау, өзіне қанағаттанбау, жасаған іс-әрекетіне өкіну; ұят және өзін-өзі тану, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі сынау);

- серіктестік, достық (шынайы достыққа тән белгілер, тұлғааралық қарым-қатынастың негізгі формалары, достық пен дұшпандық, достық кодексі)[25].

Білім алушыларды адамгершілікке тәрбиелеу процесінде тектілік, жомарттық, басқаларға назар аудару, қамқорлық, жанашырлық, мейірімділік, қарапайымдылық, адалдық, өзін-өзі сынау, әдептілік, адалдық, тәртіп, тәуелсіздік, еңбекқорлық, ар-ұят, намыс, ар-ұждан және т.б. адамгершілік қасиеттерін дамыту маңызды.

Ешбір елдердің отбасы тәрбиесінде айтылмайтын «ар», «намыс», «ұят» ұғымдары қазақ отбасы тәрбиесінде айтылып, оны тәрбиенің жоғары деңгейіне қойған. Балалардың теріс әрекеттеріне «ұят болады» деген сөздер жиі қолданылып, олардың тәрбиесіне дұрыс бағыт-бағдар беріп отырған. Олардың ұятты әрекеттері тек ата-анасының ғана емес, оның барлық туыстарының, елінің, руының ар-намысына нұқсан келтіретіндігі туралы айтылып, алдын-ала өсиет-өнегесін беріп отырған.

Қазақтың әр отбасындағы осы «Өлімнен ұят күшті» деген ұлы сөзі намысты қорғау идеясын уағыздады.

Шакәрімнің «Үш анығы» осының дәлелі. «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге

де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім. Адамдағы нысап, әділет, мейірім үшеуін қосып айтқанда, мұсылманша ұждан, орысша совесть бар. Бұл не? Бұны істеп тұрған кім? Бұған жауап берушілер «адамшылық ары соны істеуді ұнатады» дейді. Менше, бұл жауап сол ұжданың солай қылғанды ұнатады деген болып шығады. Мен сол ұждан, совесть қайдан шығып тұр десем, оған жауап жоқ сияқты. Меніңше, совесть – жанның тілегі. Неге десеңіз, жан тіпті жоғалмайтын, бұзылмайтын нәрсе, барған шын жоғарылайтын нәрсе. Сондықтан тезірек жоғарылауға себеп керек қылады. Мәселен, таза дене, таза, толық мінез ой істерін керек қылады. Соның қатты бір керегі совесть – ұждан. Оны осы өмір үшін де керек қылады, соңғы өмір үшін де керек қылады. Және ұждан – совесть жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылғанына қатты кейіп, жақсылық қылғанына жете қуанса керек. Олай нана алмай, яғни ұждан – совесть құры ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деген кісіге жақсылық пен қиянаттың көп айырмасы жоқ болса керек...», - деп Шәкәрім ар-ұжданды бәрінен жоғары қойып, ұждансыз ешбір ғылым да, өнер де таза болмайтындығын, дамымайтындығын баса айтады [26].

Ұят – ең қадірлі қасиет. Адамзат бойында табиғи берілетін ұлы құндылық. Ұят – жасаған әрекетіңнің жөнсіздігін түсінушілік. Намысқа кір келтірушілік, моральдік рухтың асқақтығын қорлау – масқара болушылық. Қазақта «Ақылың болса арыңды сақта: ар-ұят керек әр уақытта», «Еңбек — өмірді ұзартады, ұят – бетті қызартады» деген мақалдар қазіргі уақытта жиі қолданылады. Бала тәрбиесінде де, отбасында да осындай тілдік құндылықтар арқылы ұлттық болмысымызды дұрыс сақтауға тырысып келеміз. Ұят туралы ұлыларымыз да айтып кеткен. Хакім Абай атамыз отыз алтыншы қара сөзінде: «Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ» деген. Махмұд Қашқари «Ұяты бармен – ұрыс, Ұятсызбен – ұстаспа» десе, Жүсіп Баласағұн «Бар бәледен ұят сақтайды. Барлық жақсы істің байламы да ұятта», «Ұят – жаман ойдың жүгені», «Пәле-жала жолын ұят кеседі, Ұятсыздық – ердің емсіз кеселі. Ашық мінез, пәктік, ұят серік боп, Жарасады қуанышқа көрік боп. Адал ар мен ақ көңіл де еленер – екі жалған бақытына бөленер» деп даналық айтқан.

Адалдық – адам бойындағы таза ниет, бағалы қасиет, адамның сана-сезімі мен ар-ұжданына қайшы келмейтін әрекеттердің моральдік-этикалық жиынтығы. Қазақ пайымында адам бойында адалдық, пәктік, ар-ұждан, жан тазалығы тәрізді қасиеттердің қалыптасқан нормаға сай болуы керек [27].

Қашанда ұлттық ар-намысты жоғары ұстаған халқымыз елін, руын, отбасындағы әр баланы ұятты істерден алдын-ала сақтандырып, ар-ұят, намыстың туын биікке көтеріп, тәрбие беріп отырған.

Отбасында ар-ұжданға тәрбиелеуде ең адал және сенімді тәрбие ата мен әже тәрбиесі болған. Атасы мен әжесі немерелеріне шынайылықты түсінуге көмектесті. Әже мен немере арасында ерекше өзара сенімділік қарым-қатынасы орнатылды.

Сонымен қатар қазақ отбасында жеті атаны білу, өз шежіресі мен елінің, туған жерінің тарихын білу, туыстық қатынастарды сақтап, аға-әпкелерінің атын атамай, «аға», «әпке» деп сыйластықпен атаған.

Осындай ұлттық тәрбие мәселелері кез келген мемлекет үшін шешуші болып табылады. Елімізде бүкіл қазақстандық қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуге байланысты мемлекеттік бағдарламалар, стратегиялық даму жоспарлары қабылдануда.

ҚР ұлттық тәрбиесіне байланысты мәселелер бүгінгі күні өте өзекті болып табылады. «Ұлттық тәрбие» ұғымы мемлекеттің тиісті саяси, құқықтық және экономикалық институттарының ұлттық экономикалық дәстүрлер мен құндылықтар аясында өзінің негізгі субъектілерінің мүдделерін қорғауға қабілеттілігін көрсетеді. Білім беру жүйесінде білім алушының зияткерлік тұлғасын дамыту, тұлғааралық қатынастарды қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Қоғамның жылдам қарқынмен дамуына байланысты адамның қарым-қатынасы мен мәдениетінің деңгейін қоса алғанда, әлеуметтік, экономикалық және тәрбиелік құндылықтарды жетілдіруіміз қажет.

Кез келген елдің дамуы мен өркендеуі халықтың білімімен және зияткерлік ресурстарымен негізделеді.

Интеллектуалды ұлт ұғымы – бұл ұлттық негіз, рух және болмыс. Халықтың сапасының жақсаруына «қан» құрамының жақсаруы ғана емес, сонымен қатар «рух» тазалығын тәрбиелеудің де әсері зор. Оның терең негізіне технология әлемінде терең инновациялық білім мен құзыреттілікті сіңіру, ұлттық болмысты, әдет-ғұрыпты, салт-дәстүрді, тіліміз бен ділімізді, дінімізді сақтау қажеттілігі жатыр.

Девиантты мінез-құлық мейірімділік пен қайырымдылық, адалдық пен әділеттілік, адамгершілік пен шынайылық кәметке толмағанның бірқатар құндылықтарында соңғы орын алған кезде, басқа біреудің сезімдері мен тілектерін аттап өтіп, оңай жеңе алатын сәттен басталады. Жасөспірім кезіндегі мінез-құлықтағы ауытқулар көбінесе бастауыш мектеп жасындағы тәрбиенің нәтижесі, балада «жақсы», «әділеттілік», «көмек» ұғымдарының қалыптаспауының салдары, игі істер жасауға деген ұмтылыс пен дағдылардың болмауы.

Сондықтан адамгершілік қасиеттердің белсенді қалыптасуының осы кезеңін жеке тұлғаның азаматтығының маңызды құрамдас бөлігі ретінде жіберіп алмау керек. Сондықтан отбасында ұлттық тәрбиенің орны маңызды, балаға үлкендерге көмек көрсету, ізеттілік пен құрметке, сыйластық пен кішіпейілдікке тәрбиелеу ата-ананың міндеті.

3 Кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлқын алдын алу, олардың ата-аналарымен жұмыс және жағдайды үш жақты жүргізу қағидағтарын іске асыру бойынша әдістемелік ұсынымдар

«Тәуекел тобындағы» балалармен және девиантты мінез-құлқты ерте анықтауда білім беру ұйымдарының педагогикалық ұжымының құзыреті бойынша әдістемелік ұсынымдар.

Білім беру ұйымының басшысы үшін – педагогикалық ұжымның білім алушыларға жеке (дербестендірілген) көзқарасқа бағдарлануы, осы мәселелерге педагогикалық ұжымның, ата-аналар қоғамының, алдын-алу кеңесінің өкілдерін және т.б. барлық мүшелерді біріктіру.

«Тәуекел тобының» балаларымен жұмыстың үлгілік үйлестіру жоспары:

Сынып жетекшісі:

1. Ұйымдастыру жұмысы:

- Сыныптың әлеуметтік-педагогикалық паспортын жасайды.
- «Тәуекел тобындағы» балаларға мінездеме жазады.
- Оқу жылының басында және соңында сыныптың әлеуметтік-педагогикалық сипаттамасын құрастырады.
- Өмірлік қиын жағдайдағы балаларды анықтайды.

2. Ата-аналармен жұмыс:

- Ата-аналармен байланысты жүзеге асырады.
- «Тәуекел тобындағы» балалардың отбасыларына барады.
- Ата-аналарға кеңес береді (әлеуметтік педагогпен, психологпен бірге).
- Ата-аналар ұжымындағы белсенділермен жұмысты ұйымдастырады.
- Педагогикалық кеңестің жұмысына қатысады (айына 2-3 рет).

3. Білім алушылармен жұмыс:

- Білім алушылардың сабаққа қатысуын бақылауды жүзеге асырады.
- Ағымдағы үлгерімге бақылауды жүзеге асырады.
- «Тәуекел тобындағы» балаларды үйірмелер мен секцияларға тартуға ықпал етеді.

- «Тәуекел тобындағы» балалармен профилактикалық әңгімелер жүргізеді.

- Білім алушыларды жұмысқа орналастырумен айналысады.

Әлеуметтік педагог:

1. Ұйымдастыру жұмысы:

- Білім алушыларға сауалнама жүргізеді.
- Ата-аналармен кездесулер ұйымдастырады.
- Сыныптарды қалыптастыруға қатысады.
- Сынып жетекшісін тағайындауға қатысады (мектеп әкімшілігімен бірге).
- «Тәуекел тобындағы» балаларға арналған картотекалар мен жиынтық кестелер жасайды.

2. Педагогикалық ұжыммен жұмыс:

- Тестілеу нәтижелерін мұғалімдердің назарына жеткізеді.
- Пән мұғалімдеріне кеңес береді.

- «Тәуекел тобындағы» балалармен жұмыс бойынша ұсынымдар әзірлейді және оларды педагогтердің назарына жеткізеді.

- Педагогикалық кеңестер мен жиналыстарда хабарламалар мен баяндамалар жасайды.

- Сынып жетекшілеріне сынып сағаттарына арналған тақырыпты таңдауда көмектеседі.

- Контингентті сақтауға және білім алушыларды «тастап кетудің» алдын алуға қатысады.

- «Тәуекел тобының» балаларымен жұмыс істеу бойынша педагогтердің дағдылары мен біліктерін пысықтау үшін іскерлік ойындар өткізеді.

3. Ата-аналармен жұмыс:

- «Тәуекел тобындағы» балалардың отбасыларына (сынып жетекшісімен бірге) барып, кейіннен білім алушының үйіне бару актісін жасайды.

- «Тәуекел тобындағы» балаларды және олардың ата-аналарын шағын педкеңеске шақырады.

- Ата-аналарға кеңес береді.

- Ата-аналар жиналыстарында хабарламалар дайындайды.

- Ата-аналық активпен жұмысты ұйымдастырады.

- Педагогикалық кеңестің жұмысына қатысады (айына 2-3 рет).

4. Білім алушылармен жұмыс:

- Білім алушыларды бақылау мақсатында сабаққа қатысады.

- Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасарымен бірге «Тәуекел тобындағы» балалардың үлгеріміне жетекшілік етеді.

- «Тәуекел тобындағы» балалармен профилактикалық әңгімелер жүргізеді.

- «Тәуекел тобындағы» балаларды (қажет болған жағдайда) психологқа консультацияға жібереді.

- Білім алушыларды жұмысқа орналастырумен айналысады.

Педагог-психолог:

- Диагностика жүргізеді.

- Білім алушылар мен олардың ата-аналарына кеңес береді.

- Білім беру бағытын таңдауға көмектеседі.

Аудандық психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияға (АППМК) ұсыныстар береді.

- Ата-аналармен тәрбие тактикасы бойынша жеке әңгімелер жүргізеді.

- Ата-аналар мен балалардың қатысуымен рөлдік ойындар ұйымдастырады (дау-жанжалдарды сахналау).

- Ата-аналарға балалармен түзету жұмыстарын жүргізуге үйретеді.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары:

- Білім алушылардың бос уақытын және үйірме жұмыстарын ұйымдастырады.

- Жазғы спорт лагерлерін ұйымдастырады.

- Әлеуметтік баспаналармен, қоғамдық қорлармен байланысты жүзеге асырады.

Кіші педагогикалық кеңес:

- Ата-аналарды педагогикалық кеңеске шақырады.
- «Тәуекел тобындағы» балалардың жанжалды жағдайларын талдайды.
- Білім алушылардың ата-аналарына баланы одан әрі тәрбиелеу мен оқыту формаларын ұсынады.

- Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу бөліміне әкімшілік хатпен шығады (қажет болған жағдайда).

- Құжаттаманы кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияға, басқа да білім беру мекемелеріне жібереді (девиантты мінез-құлықты балаларға арналған арнайы білім беру мекемелері).

- Білім алушылардың мектепте білім алуын бақылау жүйесін жүзеге асырады (сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог).

Балалар үйіне, әлеуметтік баспаналарға құжаттарды (қажет болған жағдайда) ресімдейді.

«Алғашқы көмек шеңберіндегі» негізгі маман – балаға педагогикалық қолдау көрсететін сынып жетекшісі. Егер педагог-психолог, әлеуметтік педагог оған қосылса, осы деңгейдегі көмектің тиімділігі артады.

Алғашқы көмек шеңберінде шешілмеген проблемалар мамандандырылған құрылымдар – кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын-алу жүйесінің органдары мен мекемелері айналысады.

Егер осы мәселелерді оқу орны деңгейінде шешу мүмкін болмаса, онда олар басқа мамандандырылған орталықтар мен қызметтердің (психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар, психологиялық-педагогикалық көмек көрсету орталықтары және т.б.) құзыреттілігіне жүгінеді.

Білім беру ұйымдарында «тәуекел топтағы» балаларды ерте анықтау, девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандарға арналған іс-шараларды ұйымдастыру бағдарламаларының үлгісі

Тұрақты жұмыс істейтін бағдарламалардың ең тиімділігі – бұл белгілі бір жерде, мысалы, балалармен, жасөспірімдермен, мұғалімдермен үнемі профилактикалық сабақтар өткізілетін, алдын-алу жұмыстарын жалғастыратын қосалқы мамандарды (кұрдастар, мұғалімдер, психологтар, ата-аналар) дайындайтын белгілі бір мектеп базасында тұрақты жұмыс істейтін алдын-алу жұмыстарын ұйымдастыру. Алдын алу жұмыстары үшін тиімді орын – білім беру ұйымдары.

Арнайы құрылған профилактикалық бағдарламалар жалпы оқу жоспарына міндетті курстар негізінде енгізілуге болады.

Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алудың жүйелі шаралары, егер мынадай шарттар іске асырылса, жағымды нәтижелер әкелуі мүмкін:

1. Қоғамға (отбасылық тәрбие институттары, отбасылық денсаулық орталықтары, аула клубтары, мектеп полиция инспекторлары, отбасы және балалар мен жасөспірімдердің өздері) қажет:

- девиантты мінез-құлықтың, салдарының, мәні мен нысандары туралы ақпаратты уақтылы және қолжетімді түрде алу;

- ең алдымен девиантты мінез-құлық, жазаланбайды, бірақ анықталады, тәрбиеленеді деген көзқарасты қабылдау және түсіну;

- психотерапия, терапия, түзету, тәрбиелеу және оқыту әдістерінің көмегімен девиантты балалармен жұмыс істеу тәсілдерін табу;

- көмек сұраған балалар мен жасөспірімдерді және олардың отбасыларын қолдау және көтермелеу (дұрыс қарым-қатынас, түсіністік және қамқорлық) ;

- өзінің жағымды дүниетанымын, өзіне және қоршаған ортаға деген сенімін, девиантты мінез-құлық бар баланың туыстарына және қоғамға қажет екендігіне және оның барлық нәрселер сияқты маңызды, табысты болу мүмкіндіктері мен қабілеттеріне ие екеніне сенімді болу үшін мақсатты жұмыс жүргізу;

- балалар мен жасөспірімдер және олардың отбасылары әлемі бейнесінде жасампаз мақсаттар мен қағидаттардың пайда болуына жағымды алғышарттар мен үрдістерді қалыптастыру.

2. Мектептердің, медициналық және басқа мекемелердің педагог-психологтары - білуі қажет:

- девиантты мінез-құлықты экспресс-диагностикалаудың әдістері мен тәсілдерін меңгеру;

- клиникалық әңгіме, терапиялық сессия әдістерін меңгеру;

- девиантты мінез-құлықты айыптауға, жазалауға болмайды деген идеяны насихаттау;

- девиантты мінез-құлықтың себебін және жеке адамның жағдайына келтірілген зиянның деңгейін анықтау;

- баланың жеке басы мен өзін-өзі дамытудың қуатты әлеуеті бар ерекше және альтруистік құбылыс ретінде қабылдау;

- балада байқалатын ауытқулардың бала жеңе алмайтын жағымсыз тәжірибенің салдарынан туындағанын түсіну;

- баланың жеке басының жағымды қасиеттері мен мүмкіндіктерін ашу, оларды іс жүзінде жүзеге асыру маңызды. Балалар мен жасөспірімдерді мектеп психологымен және басқа да білім беру ұйымдарымен (диагноз, әңгіме, кеңес берген және баламен, отбасымен психологиялық жұмыс), психотерапевтке және мектептен тыс басқа мамандарға және т.б. бағыттаудың адамгершілік және дұрыс ережелері мен тәртібін білім беру ұйымдарында құруды ұсыну қажет.

3. Педагогтерге, мектеп полиция инспекторларына, әлеуметтік қызметкерлеріне:

- девиантты мінез-құлықты балаларға балалармен тиімді қарым-қатынас әдістері мен тәсілдерін меңгеру;

- баланың жеке басын айыптамауға, сонымен қатар баланың мінез-құлқындағы ауытқуларды қолдауға;

- бала өзін-өзі жүзеге асыра алатын, өзінің ең жақсы адами қасиеттерін таба алатын жағдайлар жасау (клубтар, орталықтар, секциялар), үлкендердің де, құрдастарының да беделді, маңызды жақын адамдардың қолдауын және

мақұлдауын сезіну. Ересектердің мектеп психологына уақтылы хабарласуының шарттары мен ережелерін, осы өзара әрекеттесудің құпиялығын, дұрыстығын, адамгершілігін және оның нәтижелерін міндетті түрде сақтай отырып, өтініш беру себебін жеткілікті түрде сипаттау.

Сондай-ақ, сынып сағаттары мен арнайы курс мазмұнына девиантты мінез-құлықтың себептері, оның салдары және алдын-алу туралы ойын-әңгіме, тренингтер, кейстер түрінде ақпарат енгізу; маңызды тапсырмалар мен жаттығулар беру арқылы девиантты мінез-құлықты түзету және т.б. Мұндай көмектің негізгі мақсаты – балаларды әлеуметтік негізделген шешімдер қабылдауға үйрету, олардың адамгершілік-құқықтық әлеуметтенуіне ықпал ету.

4. Мектептің медицина қызметкеріне:

- болашақта девиантты мінез-құлықтың олардың денсаулығымен танысу мақсатында балалармен және жасөспірімдермен жүйелі түрде кездесулер өткізу;

- мамандарға уақтылы жүгіну аурудан, жалғыздықтан, түсінбеушіліктен, агрессиядан және қоғам тарапынан аулақ болудың жалғыз сенімді жолы екеніне белсенді түрде көз жеткізу;

- девиантты мінез-құлыққа бейім және қазірдің өзінде девиантты балалар мен жасөспірімдерді психотерапевтке, наркологқа, гинекологқа және басқа мамандарға бағыттау, бұл туралы білім беру ұйымдарының әкімшілігіне хабарлау.

Девиантты мінез-құлықтың әлеуметтік-педагогикалық алдын-алудың негізгі принциптері:

- балаға адамгершілік көзқарас, отбасын профилактиканың маңызды институты ретінде тану;

- микроортадағы барлық тәрбие – алдын алу қызметтерінің өзара келісімділігі;

- қоғамдағы профилактикалық әсерлердің максималды даралануы және мақсаттылығы;

- баланың жеке қорларын конструктивті пайдалану;

- танымдық, проблемалық және әлеуметтік-мәдени жеткіліктілік, бұқаралық сананың механизмдері мен құбылыстарына сүйену [28].

Девиантты мінез-құлықтың алдын-алу ұсыныстарының мазмұны осы зерттеуде қарастыруға ұсынылатын келесі алдын-алу объектілері :

- отбасы және бала;

- бала тұлғасының даму деңгейі;

- баланың әлеуметтену деңгейі;

- баланың жағдайы.

Алдын алу объектілері келесі талдау жүйесі:

1. Отбасы мен бала талдау процесінде зерттеу:

- демографиялық деректер;

- отбасындағы психологиялық ахуал;

- баланы тәрбиелеу модельдері;

- отбасы модельдері.

2. Баланың жеке басын талдау процесінде:

- бастапқы және соңғы денсаулық деректері;
- психологиялық-педагогикалық тестілеу деректері.

3. Баланың әлеуметтенуі талдау процесінде:

- оқу үлгерімі;
- мектеп сабақтарына қатысу;
- қоғамдық іс-шараларға қатысу;
- баланы қосымша біліммен қамту.

4. Баланың жағдайы талдау барысында:

- баланың физиологиялық ерекшеліктері,
- баланың психосоматикалық ерекшеліктері,
- баланың анатомиялық ерекшеліктері.

Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын алдын алудың қысқа мерзімдік профилактикалық жұмыс бағдарламасы

Қысқа мерзімді профилактикалық жұмыстың негізгі мақсаты – кәмелетке толмағандардың мәселелерін шешуде алдын-алу құрылымдарымен пәнаралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру, жасөспірімдердің мінез-құлқы мен қызметіне мақсатты педагогикалық, психологиялық, құқықтық әсер етуді қамтамасыз ету.

Бұл кезеңде келесі міндеттер шешіледі:

1-ші міндет: білім алушылармен және ата-аналармен профилактикалық жұмыс.

Міндеттерді шешу жолдары:

1. Алдын алу бағдарламасын әзірлеу: міндеттері, бағыттары, іске асыру мерзімдері, оның тиімділігі мониторингінің нысандары, әдістері, өлшемдері. Барлық мамандардың, соның ішінде кәмелетке толмағандар арасында алдын-алу жұмыстарын жүргізетін қызмет бағыттарын анықтау маңызды.

2. Алдын алу іс-шараларын ұйымдастыру және іске асыру бойынша мектеп қызметкерлерінің құзыреттілік деңгейін арттыру.

3. Алдын алу шараларын жүргізуге ата-аналар мен білім алушыларды тарту.

Білім алушылармен және ата-аналармен профилактикалық жұмыс мыналарды қамтиды:

- білім алушылардың бос уақытын ұйымдастыру бойынша іс-шаралар өткізу;
- ата-аналардың, педагогтердің психологиялық сауаттылығын арттыру;
- әлеуметтік педагогтердің, педагог-психологтардың, ата-аналардың, педагогтердің девиантты мінез-құлық түрлері, аддиктивті, бейәлеуметтік, суицидтік мінез-құлық факторлары мен белгілері бойынша хабардарлығын арттыру;
- сынып ұжымдарында қолайлы психологиялық жағдай жасау бойынша жұмыс;
- өмірлік қиын жағдайда жүрген отбасыларға балаларды оқыту мен тәрбиелеуде көмек көрсету;
- отбасы мен мектеп байланысын нығайту;

- білім алушылардың сабаққа қатыспауын бақылау;
- білім алушылардың қызығушылықтарын анықтау, кәсіби өзін-өзі анықтауға көмектесу, әрі қарай білім беру бағытын таңдау;
- білім алушылардың қызығушылықтары, сабақтан тыс жұмыспен қамтылуы бойынша үйірмелер мен секциялардың жұмысын ұйымдастыру.

2-ші міндет: девиантты мінез-құлық белгілері бар білім алушыларды ерте диагностикалау.

Міндеттерді шешу жолдары:

1. Девиантты мінез-құлық бар балаларды ерте диагностикалау механизмін анықтау.

2. Девиантты мінез-құлыққа бейім білім алушылардың ерте анықтауға арналған психодиагностикалық құралдарды анықтау.

3. Девиантты мінез-құлықтың түрлері, белгілері, ерте диагностика, девиантты балалармен жеке әңгімелесу бойынша әлеуметтік педагогтер мен педагог-психологтардың құзыреттілік деңгейін арттыру.

3. Құқық қорғау органдары мен медициналық мекемелер қызметкерлерінің қатысуымен әлеуметтік-психологиялық мониторингті іске асыру тетігін енгізу (комиссия құру, кездесулер жиілігін, алдын алу іс-шараларын айқындау).

4. Девиантты мінез-құлықты ерте диагностикалау және әлеуметтік-мұғалімге жүгіну мәселелерінде мұғалімдердің, ата-аналардың және балалардың хабардар болу деңгейін арттыру.

Девиантты мінез-құлық белгілері бар мектеп оқушыларын ерте диагностикалау келесі кезеңдерді қамтиды:

1) Әлеуметтік-психологиялық мониторинг;

2) «Тәуекел тобына» енгізілген білім алушылардың жеке психологиялық диагностикасы. Әлеуметтік-психологиялық мониторинг – тәуекел тобындағы алдын алу құралдары мен түзету іс-шараларын таңдау мақсатында девиантты мінез-құлық көрсеткіштерінің жай-күйі мен өзгеруін бақылау процесі.

Ұсыныс:

Мектепте кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз және құқық бұзушылығының алдын алу кеңесі құрылады, оның құрамына директор, директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, директордың оқу-тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог, мектеп полиция инспекторы, сынып жетекшісі, мектептің медицина қызметкері кіреді.

Әлеуметтік-психологиялық мониторинг оқу жылы ішінде 2 рет жүргізіледі: қыркүйек-қазан және сәуір-мамыр.

Тәуекел тобын және алдын алу іс-шараларының жоспарын айқындау: сынып жетекшісінің білім алушылардың үлгерімі мен сабаққа қатысуы, ата-аналардың өтініштері мен сұраныстары туралы ақпарат беру;

- әлеуметтік психологтың психологиялық-медициналық-педагогикалық білім алушының жеке басының ерекшеліктері және оның микроортасы, өмір сүру жағдайлары;

- білім алушылардың құқықтық бұзушылықтары, ата-аналардың құқық бұзушылықтары бойынша мектеп полиция инспекторының мәліметтерін;

жалпы практика дәрігеріне және мектептегі білім алушыларының өтініштерін талдау бойынша медицина қызметкерінің мәліметтерін ұсыну;

- балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік дамуының бұзылуын жоспарлы диагностикалау, жеке кеңес беру негізінде педагог-психологтың мәліметтерін ұсынады.

Балалар мен жасөспірімдердің «тәуекел тобы» мыналарды қамтиды:

- сабақты себепсіз босататын балалар;

- үлгерімі төмен балалардың;

- сыныптастарымен жанжалдасып, төбелескен балалар;

- алкоголь, темекі, есірткі заттарын қолданатын балаларға;

- құқық қорғау органдарының қызметкерлері құқық бұзушылық жасағаны үшін ұстап алған және кәмелетке толмағандардың ісі және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияға немесе полиция бөлімінің кәмелетке толмағандардың ісі жөніндегі бөлімшесіне есепке қойылған балаларға;

- өмірлік қиын жағдайға тап болған отбасылардан шыққан балаларды қолдау;

- бейәлеуметтік өмір салтын жүргізетін отбасылардан шыққан балаларды тәрбиелеу.

«Тәуекел тобына» енгізілген білім алушылардың жеке психологиялық диагностикасы.

«Тәуекел тобындағы» білім алушылардың жеке психологиялық диагностикасы негізінде осы білім алушылармен, олардың отбасыларымен жұмыс бағыттары анықтау:

1. Педагог-психологқа түзету жұмыстарына жіберу.

2. Жалпы практика дәрігеріне консультацияға жіберу.

3. Әлеуметтік педагогтің басқа мамандармен (әлеуметтік қызметкермен, мектеп полиция инспекторымен, педагогтермен) бірлескен түзету іс-шараларын айқындау.

3-ші міндет: «Тәуекел тобына» айқындалған кәмелетке толмағандармен түзету-дамыту жұмысы.

Міндеттерді шешу жолдары:

1. Түзету бағдарламасын әзірлеу (мақсатты, міндеттерді, түзету әдістерін және жүргізілген түзету тиімділігінің көрсеткіштерін айқындау).

2. Тәуекел тобындағы балалардың ата-аналарымен жұмыс бағдарламасын әзірлеу.

Педагог-психологтың «тәуекел тобына» айқындалған кәмелетке толмағандармен түзету-дамыту жұмысы мыналарды қамтиды:

- «тәуекел тобындағы» білім алушылардың толыққанды бейімделуі мен өзін-өзі жүзеге асыруы мақсатында іс-шаралар кешенін жоспарлау;

- әлеуметтік дағдыларды дамыту, коммуникативтік құзыреттілікті дамыту;

- білім алушының психоэмоционалды жағдайын түзету;

- агрессия, мазасыздық деңгейін төмендету, өзін-өзі бағалауды түзету, өзін-өзі реттеу дағдыларын үйрету;

- қиын, стресстік жағдайларда білім алушылардың мінез-құлық стратегиясының репертуарын кеңейту;

- балалар, жасөспірімдер және отбасындағы, мектептегі ересектер арасындағы жанжалдарды шешуге көмектесу және қарым-қатынастарды тұрақтандыру;

- ата-аналарға ата-ана мен бала қарым-қатынасы мәселелерін шешуге, отбасылық қарым-қатынастарды қайта құруға, отбасылық тәрбие стиліне, оның ішінде кеңес беру, отбасылық тренингтер арқылы көмек көрсету;

- «тәуекел» тобының білім алушылары оқитын сынып ұжымын біріктіру бойынша жұмыс жүргізу, сыныптағы жағдайды өзгерту және топтағы мәртебесі төмен білім алушылардың проблемаларын шешу бойынша іс-шараларды ұйымдастыру, балалар ұжымының тәрбиелік әлеуетін арттыру үшін топтық қызметке жағымды әсер ететін білім алушылардың мәртебесін арттыру.

Педагог-психологпен қатар кәметке толмағандармен түзету-дамыту жұмыстарын педагог және әлеуметтік педагог жүргізеді.

Осыған сүйене отырып, педагогикалық түзетудің міндеттерін анықтауға болады [29]:

- білім алушылардың оқу жұмысын ұйымдастыру, білім алушылардың білімдеріндегі олқылықтарды жою жұмыстары;

- «тәуекел тобы» білім алушыларының отбасына бару; сабақтан тыс уақытта, сынып сағаттарында сыныптардағы тәрбие жұмысы;

- оқу мотивациясын арттыру үшін шараларды жоспарлау және іске асыру.

Әлеуметтік педагогтің түзету іс-шараларының міндеттері:

- энергияны әлеуметтік пайдалы арнаға бағыттау мақсатында білім алушыларды алдын алу бағдарламалары мен жобалары бойынша жұмысқа қосу;

- бейәлеуметтік мінез-құлқы бар балаларды белсенді шығармашылық және спорттық іс-әрекетке қосу, кәметке толмағандардың бос уақытын ұйымдастыру;

- баланың проблемаларын шешу және тіршілік ету ортасының қолайсыз жағдайларын жою үшін мүдделі ведомстволармен өзара ынтымақтастық орнату;

- білім алушының құқықтық мәдениетін арттыру.

Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алудың орта мерзімді кезеңге арналған бағдарламасы

Орта мерзімді профилактиканың мақсаты: жасөспірімдердің психикалық денсаулығы мен жеке дамуына барынша жәрдемдесу, білім алушылардың бейімделгіш мінез-құлқын қалыптастыру.

Алдын алу міндеттері: салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастыру

- мінез-құлықтағы ауытқуларға ықпал ететін себептерді ерте анықтау;

- мінез-құлықтағы ауытқуларға ықпал ететін білім алушылардың жеке дамуына кедергі келтіретін факторларды азайту;

- жасөспірімдерді сындарлы мінез-құлық, ішкі өзін-өзі бақылау, психологиялық қорғау тәсілдеріне, түрлі өмірлік жағдайларда тиімді қарым-қатынас дағдыларына үйрету;

- білім алушыларды жеке жанжалдарды шешу дағдыларына үйрету;

- білім алушыларға кәсіби және өмірлік өзін-өзі анықтауға көмек көрсету;

- білім алушылардың өз проблемаларын түсінуі үшін жағдай жасау, сондай-ақ проблемаға өз ұстанымы мен көзқарасын білдіруге жетелеу.

Девиянтты мінез-құлықтың алдын-алу бойынша білім беру ұйымдарының жұмыс кезеңдері:

1) Профилактикалық.

- салауатты өмір салтын насихаттау;

- құқық бұзушылықтың алдын алу;

- білім алушылардың бос уақытын ұйымдастыру;

- ата-аналардың, педагогтердің психологиялық сауаттылығын арттыру;

- сынып ұжымдарында қолайлы психологиялық жағдай жасау;

- өмірлік қиын жағдайда жүрген отбасыларға балаларды оқыту мен тәрбиелеуде көмек көрсету;

- отбасы мен мектеп байланысын нығайту;

- дағдарыстық жағдайлардың алдын алу;

- баланың қауіпсіздік сезімін, психологиялық жайлылықты қалыптастыру, пропорционалды талаптарды ұсыну;

- білім алушылардың қызығушылықтарын анықтау, кәсіби өзін-өзі анықтауға, әрі қарай білім беру бағытын таңдау көмектесу;

- жасөспірімдер құқықтарының сақталуын бақылауды жүзеге асыру;

- рухани-адамгершілік және патриоттық тәрбие беру.

2) диагностикалық:

- кәмелетке толмағандардың жеке басының дамуына қолайсыз әсер ететін факторларды, мінез-құлқының ауытқу себептерін анықтау (мысалы: тұрмыстық жағдайларды зерттеу, топтан тыс референтометрия, тәрбие мәселелері бойынша сауалнамалар);

- білім алушылардың тұлғалық ерекшеліктерін, эмоционалды-еріктік саласының ерекшеліктерін анықтау;

- баланың даму деңгейін зерттеу, қажет болған жағдайда кәмелетке толмағандарды одан әрі тәрбиелеудің бағдарламасы мен нысанын анықтау үшін кешенді тексеруді ұйымдастыру;

- түзету-дамыту жұмысына сүйенуге болатын мүдделер мен жағымды қасиеттерді анықтау;

- доминантты дезадаптация синдромдарын анықтау;

- сыныптағы баланың жағдайын зерттеу;

- алдын алудың жеке бағдарламаларын түзету мақсатында өзгерістердің аралық диагностикасы;

- білім алушылардың проблемаларын ерте анықтау мақсатында білім беру мекемелерінде әлеуметтік-психологиялық мониторинг жүргізу.

3) түзету-дамыту:

- психологиялық-педагогикалық көмек көрсету, оқытуда жеке көзқарасты жүзеге асыру бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- жас ерекшеліктерін ескере отырып, дамуында немесе мінез-құлқында ауытқулары бар кәмелетке толмағандармен түзету-дамыту жұмыстары.

4) оңалту:

- білім алушылардың, ата-аналардың мәселелері бойынша кеңес беру;

- білім алушылардың оқуын бақылау;

- баланың проблемаларын шешу үшін мүдделі ведомстволармен ынтымақтастық орнату.

5) Қорытынды:

- өткізілген іс-шаралардың тиімділігін бағалау, одан әрі жұмысты жоспарлау, ұсынымдар әзірлеу;

- білім алушылардың мектеп өміріне қанағаттануын, салауатты өмір салты мәселелеріне қатынасын және т.б. өзекті мәселелерді зерттеу;

- білім беру ұйымының қызметіне, мектеп ұжымындағы баланың жағдайына ата-аналардың қанағаттанушылығын зерттеу.

Мектепте девиантты мінез-құлқтың алдын алу жұмыс бағыттары

Психологиялық көмек (педагог-психолог бағытын іске асырады)
Отбасымен жұмыс: отбасылық қарым-қатынас, отбасылық тәрбие стилі мәселелері бойынша ата-аналарға кеңес беру, ата-аналармен және отбасының басқа мүшелерімен байланысты баланың қиындықтарын диагностикалау, психологиялық ағарту, ата-аналардың психологиялық-педагогикалық мәдениетін арттыру, ата-аналармен ынтымақтастық пен өзара әрекеттестікке негізделген алдын алу жұмыстарының бірлескен шараларын әзірлеу.

Отбасымен өзара байланыс жеке және топтық консультациялар, ата-аналар жиналыстары, алдын-алу кеңесі, отбасылық клубтардың жұмысы арқылы жүзеге асырылады. Отбасына бағытталған бағдарламалар ретінде: отбасылық дағдыларды оқыту, өзіне-өзі көмек көрсету отбасылық топтарын құру ұсынылады.

Білім алушылармен жұмыс: элеуметтік бейімсіздіктің пайда болуының алдын алу бойынша іс-шаралар, білім алушылардың психикалық, соматикалық және элеуметтік әл-ауқатын сақтау бойынша жұмыс:

- білім алушылармен жеке басының дамуына теріс әсер ететін және олардың құқық бұзушылыққа жол беретін факторларды анықтау және оған қажетті психологиялық көмек көрсету;

- білім алушылардың танымдық және адамгершілік-эстетикалық мәдениетін дамыту;

- баланың психологиялық зерттеуін ұйымдастыру;

- мінез-құлық екпінінің түрін, танымдық даму деңгейін анықтау, баланың мүдделерін анықтау;

- психологиялық-педагогикалық түзету, зияткерлік, жеке, эмоционалды-еріктік саладағы кемшіліктерді жою бойынша жеке жұмыс;

- психологиялық жайсыздықты жою; өзін-өзі тану,

- өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын қалыптастыру;

- қарым-қатынас және мінез-құлық дағдыларын дамыту;

- кәсіби өзін-өзі анықтауға, әрі қарай білім беру траекториясын таңдауға көмек көрсету;
- жетістіктер уәждемесін қалыптастыру бойынша көмек; нақты мәселелерді, атап айтқанда мектеп жанжалдарын шешуде консультативтік көмек;
- басшылық қарым-қатынастың баланың құрдастарымен қарым-қатынас негізінде тіректер жеке бастың оң; проблемаларды ерте анықтау мақсатында білім беру мекемесінде әлеуметтік-психологиялық мониторинг жүргізеді;
- салауатты өмір салты мәселелері бойынша профилактикалық жұмыс. Білім алушылармен жұмыс консультациялар, тренингтер, сынып сағаттарында әңгімелесу, психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиумдар арқылы жүзеге асырылады.

Оқу бағдарламалары ретінде:

1. Аффективті оқыту бағдарламалары.

Бағдарламаның мақсаты – балалар мен жасөспірімдерге эмоцияларды реттеуге, оларды түсінуге және басқаруға, өзін-өзі бұзатын мінез-құлық нысандарына жүгінбестен бір эмоционалды режимнен екіншісіне аударуға үйрету. Аффективті және интерперсоналды тәрбие бағдарламалары жасөспірімдердің өзін-өзі дамыту тұжырымдамасын, өз сезімдерін, басқа адамдармен қарым-қатынасын түсіну, шешім қабылдау дағдылары мен коммуникативті құзыреттілікті үйрету арқылы алкоголь мен есірткіні теріс пайдаланудың алдын-алу әрекеті.

2. Мінез-құлықты оқыту бағдарламалары жасөспірімдерде темекіні, алкогольді, есірткіні қолдануға, қоғамға қарсы компанияларға енуде төзімділікті арттыру мақсатында мінез-құлық дағдыларын үйретуге негізделген.

3. Әлеуметтік баламаларды қалыптастыру бағдарламалары позитивті қызмет, баламалы алкогольизм, наркоз және т.б. жасөспірімдердің қайта бағдарлануына ықпал етеді деген идеяға негізделеді.

4. Әлеуметтік қолдау топтарын құру бағдарламалары. Егер балада оны қолдауға қабілетті әлеуметтік орта болмаса, онда мұндай ортаны жасанды түрде құру керек: құрдастарының арасында өзін-өзі және өзара көмек топтарын құру.

Педагогтермен жұмыс

- психологиялық-педагогикалық қолдау мәселелері бойынша психологиялық құзыреттілікті арттыру;

- балаға жеке көзқарасты жүзеге асыру бойынша ұсыныстар, білім алушылардың жеке қасиеттерін зерттеу бойынша жұмысты үйлестіру;

- білім алушылардың ата-аналарымен тиімді қарым-қатынас дағдыларын үйрету;

- сыныпта балалар ұжымын дамыту, қолайлы микроклимат жасау бойынша ұсыныстар; мұғалімнің балаға деген көзқарасын түзету, онымен жұмыс істеу әдістерін ұсыну, баланы жағымды ынталандыру әдістемесін белсенді қолдану, баланың психологиялық жүктемесін алып тастау;

- педагогтердің рефлексивті ойлауын, мінез-құлқын дамыту;

- педагогикалық шындықты адекватты қабылдаудың шарты ретінде мұғалімнің эмоционалды жүктемесін жеңілдетуге көмектесу.

Жұмыс консультациялар, педагогикалық кеңестер, тренингтер арқылы жүзеге асырылады [30].

Тренинг бағдарламалары ретінде ұсынылады:

1. Мұғалімдер мен білім алушылардың өзара әрекеттесуін жақсарту бағдарламаларына мектепте әлеуметтік қолдау климатын құру, өзін-өзі бағалау және мұғалімнің өзіндік тұжырымдамасымен жұмыс жасау, жеке бақылау және әлеуметтік дағдыларды үйрету кіреді.

2. Мұғалімдер тарапынан білім алушыларды әлеуметтік қолдау топтарын құру бағдарламалары.

Отбасымен жұмыс:

- оқу-тәрбие процесінде ата-аналардың педагогтермен өзара ынтымақтастығын жолға қоюға көмек көрсету;
- отбасындағы жағдай мен өмір сүру жағдайының өзгерістерін зерттеу және қадағалау мақсатында ішкі істер органдарында есепте тұрған, мектепшілік есепте тұрған және әлеуметтік қауіпті жағдайдағы білім алушылардың тұрмыстық жағдайын тексеру;
- бала үшін режимнің ұйымдастырылуын бақылау, оның қадағалаусыз қалуын жою;
- бала үшін режимнің ұйымдастырылуын бақылау, оның қадағалаусыз қалуын жою;
- әлеуметтік қауіпті жағдайдағы отбасыларды анықтау және оларға балаларды оқыту мен тәрбиелеуде көмек көрсету, осы отбасылардағы жағдайды сауықтыруға жәрдемдесу;
- әлеуметтік жәрдемақыларды, жеңілдіктерді ресімдеуге көмек көрсету (құзыреті шегінде) баланың сабақтан тыс іс-әрекетін ұйымдастыруға көмек көрсету (ойын, еңбек, шығармашылық, қоршаған әлемді тану, отбасындағы қарым-қатынас);
- өмірлік қиын жағдайға тап болған отбасылардан шыққан «тәуекел тобының» білім алушыларына бақылау істерін жүргізу.

Білім алушылармен жұмыс:

- білім беру ұйымдарында білім алушылардың тұрғылықты жері бойынша тұлғаны тәрбиелеу, білім беру, дамыту және әлеуметтік қорғау жөніндегі іс-шаралар кешенін жүзеге асыру:
- әлеуметтік көмек және жеке тұлғаны әлеуметтік қорғау;
- білім алушылардың тұлғалық ерекшеліктерін, олардың микроорталарын, өмір сүру жағдайларын зерттеу;
- кәмелетке толмағандардың жазғы демалысын, бос уақытын және жұмыспен қамтылуын ұйымдастыру;
- әлеуметтік қауіпті жағдайдағы, сондай-ақ себепсіз білім беру ұйымдарында сабаққа қатыспайтын немесе жүйелі түрде қатыспайтын кәмелетке толмағандарды анықтау және есепке алу, оларды тәрбиелеу және негізгі жалпы білім алу бойынша шаралар қабылдау;
- әлеуметтік бейімделуде проблемалары бар балалар туралы мәліметтер базасын құру;
- үйірмелерге, спорт секцияларына, жасөспірімдер клубтарына,

қызығушылықтары бойынша «тәуекел тобының» білім алушыларын тарту;

- кәмелетке толмағандардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған бағдарламаларды іске асыру;
- салауатты өмір салтын қалыптастыру, білім беру процесі кезінде білім алушылардың өмірі мен денсаулығын сақтауды қамтамасыз ету бойынша жұмыс;
- білім алушылардың жеке басының психологиялық жайлылығы мен қауіпсіздігі жағдайын жасауға, әлеуметтік ортада адамгершілік, салауатты қарым-қатынас орнатуға жәрдемдесу;
- балалардың қызығушылықтары мен қажеттіліктерін, қиындықтар мен проблемаларды, білім алушылардың мінез-құлқындағы ауытқуларды анықтау және оларға уақытылы әлеуметтік көмек пен қолдау көрсету;
- баланың жағымды мүдделері мен бейімділігін пайдалану негізінде оны белсенді әрекетке қосу;
- әлеуметтік бастамаларды дамытуға, әлеуметтік жобалар мен бағдарламаларды іске асыруға бағытталған іс-шараларды, білім алушылардың әлеуметтік маңызды түрлі іс-шараларын ұйымдастыру;
- отбасының, баланың әлеуметтік мәселелерін шешу мақсатында басқа ведомстволармен өзара ынтымақтастық орнату.

Педагогтермен жұмыс – әлеуметтік бейімделу мәселелері бойынша кәсіби құзыреттілікті арттыру

Педагогикалық көмек (сынып жетекшісі жүзеге асырады)

Отбасымен жұмыс:

- оқу-тәрбие процесінде ата-аналардың педагогтермен өзара қарым-қатынасын орнату;
- жеке кеңес беру, ата-аналарға баланың жағымсыз қасиеттерін тәрбиелеуге және жеңуге көмектесу;
- баланың саналы іс-әрекетін ұйымдастыруға көмек көрсету (ойын, еңбек, шығармашылық, қоршаған әлемді тану, отбасындағы қарым-қатынас);
- баланың мәселелері бойынша мүдделі ведомстволармен өзара іс-әрекетті ұйымдастыру.

Білім алушылармен жұмыс:

- білім алушылардың танымдық және адамгершілік-эстетикалық мәдениетін дамыту;
- мектеп бағдарламасын меңгеруде баланың жетістігін ұйымдастыру;
- білім алушыларды тәрбиелеуде жеке тұлғаны зерттеу және түзету; өзін-өзі тану, өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын қалыптастыру;
- баланың жағымды мүдделері мен бейімділігін пайдалану негізінде оны белсенді оқудан тыс іс-әрекетке қосу;
- демотивацияны, тәрбиенің теріс уәжін жеңу;
- баланың құрдастарымен қарым-қатынас негізінде тіректер жеке бастың жағымды қарым-қатынасын қалыптастыру;
- балалардың рухани-адамгершілік әлемін қалыптастыру бойынша жұмыс;
- салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша жұмыс;

- жетістіктердің уәждемесін қалыптастыру бойынша жұмыс;
- білім олқылықтарын жою үшін білім алушылардың пәндер бойынша қосымша жеке сабақтарға қатысуын бақылау;
- баланың қызығушылықтарын, қиындықтары мен проблемаларын анықтау және оларға дер кезінде педагогикалық көмек көрсету;
- сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру, сынып ұжымын дамыту бойынша жұмыс [31].

Мектептің әлеуметтік педагогі мен сынып жетекшісіне «тәуекел тобындағы» балалармен және девииантты мінез-құлықты ерте анықтау бойынша әдістемелік ұсынымдар

1. «Тәуекел тобындағы» балаларды және отбасын қолдау алгоритмі
«Тәуекел тобындағы» балалармен жұмыс жан-жақты және әлеуметтік, педагогикалық және психологиялық көмектің барлық түрлерінде көңіл бөлінуі керек.

«Тәуекел тобындағы» балаларды (отбасыларды) ерте анықтау.

Негізгі міндеттері:

- Өмірлік қиын жағдайдағы отбасын (немесе) баланы анықтау;
- Өмірлік қиын жағдайдағы отбасы мен бала туралы қадағалаусыздықтың алдын алу жүйесі органдарына хабарлау;
- Өмірлік қиын жағдайдағы отбасылар мен балаларды есепке алу.

Балаларды анықтау бойынша тиімді жұмыстың маңызды шарты «тәуекел топтары» сынып жетекшісінің немесе мұғалімнің қолдау көрсету үшін арнайы мамандарына уақытылы жүгінуі:

- балада елеулі мінез-құлық проблемаларының болуы (белгіленген нормалар мен ережелерді сақтаудан бас тарту, агрессивті мінез-құлық);
- балада депрессиялық күйдің көріністерінің пайда болуы (оқшаулау, «өзін-өзі ерекше күту», эмоционалды «толқулар» және т. б.);
- білім алушылардың сабақтар мен оқу күндерін себепсіз босатуы;
- спирттік ішімдіктерді және басқа да есірткі заттарды пайдалануы немесе болжамды тұтынуы;
- отбасындағы дағдарыстық жағдай;
- денсаулық жағдайының күрт нашарлауы;
- әлеуметтік жағдайдың нашарлауы (баланың эмоционалды әл-ауқатына қауіп төндіретін басқа жағдайлар).

Қажетті ақпаратты алу тәсілдері:

- топтық журналдарды талдау;
- білім алушылар туралы пән мұғалімдерінің пікірін сұрау;
- сабаққа қатысу есебін талдау;
- тіркелген тәртіп бұзушылықтарды талдау;
- білім алушының ата-аналарымен әңгімелесу;
- социометриялық зерттеулер;
- байқау;
- әңгіме;
- психологтан ақпарат сұрау;

- алдыңғы оқу орнынан ақпарат сұрау (бар болған жағдайда).

Отбасы туралы ақпаратты жинау және өңдеу кезеңінде диагностикалық әдістер қолданылады:

Бақылау – бұл адам мінез-құлқының сыртқы көріністерін зерттеуде қолданылатын әдіс, оған сәйкес бала туралы мәліметтер жинақтауға болады.

Әңгіме – әлеуметтік диагностикада ауызша байланыс негізінде ақпаратты алу және түзету әдісі.

Сауалнама – ауызша және жазбаша (сауалнама).

Сауалнама – диагноз қойылған адамдарға ресми сауалнама жүргізу арқылы статистикалық материалдарды жинау әдісі.

Тестілеу – зерттелетін құбылыстың сандық және сапалық сипаттамасын алуға болатын диагностикалық тексерудің мамандандырылған әдісі.

Саралау – жинақталған деректерді белгілі бір ретпен, индикаторлардың кему немесе өсу ретімен орналастыру, әр параметрдің осы сериясындағы орынды анықтау.

«Тәуекел тобы» анықталғаннан кейін сынып жетекшісі мен қолдау қызметінің қызметкерлері ерекше назар аударуды талап ететін білім алушылардың әлеуметтік жағдайларының ерекшеліктері туралы қосымша ақпарат жинайды.

Диагностикалық жұмыс.

Әлеуметтік-эмоционалды проблемалары бар балаларды анықтау жүйелі түрде жүргізілетін жаппай диагностика процесінде немесе баланың өзінен, мұғалімнен, ата-анадан; тікелей ортаның басқа өкілдерінен проблема туралы сигнал алу нәтижесінде жүзеге асырылады[32].

Диагностикалық жұмыс келесі бағыттарда жүзеге асырылады:

- мұғалімдермен және сынып жетекшісімен әңгімелесу;
- ата-аналармен әңгіме;
- даму ерекшеліктерін зерттеу;
- баланың үлгерімі туралы деректерді зерттеу, оқу проблемаларын талдау;
- сынып ұжымының ерекшеліктерін зерттеу (социометриялық зерттеу, бақылау, мұғалімдермен және сынып жетекшісімен әңгімелесу, сыныпты қолдау картасын талдау);

- медицина қызметінің қызметкерімен бірге денсаулық жағдайы туралы ақпарат жинау;

- сыныптың әлеуметтік портретін талдау;
- сыныптың әлеуметтік портретін талдау;
- ата-аналарға сауалнама («отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері» сауалнамасы).

Зерттеу әдістері:

- әлеуметтік педагогтің диагностикалық құралдары, әлеуметтік және психологиялық әдістемелер;

- білім алушылардың есептері, анықтамалары, кестелері, құжаттары, медициналық карталары және өзге де құжаттамалар;

- бақылау әдісі;

- сауалнама;

- сұхбат;
- тестілеу;
- құжаттарды талдау.

Жеке профилактикалық жұмыс.

Алынған ақпаратты талдау негізінде әлеуметтік педагог, психолог және сынып жетекшісі бірлесіп «тәуекел тобындағы» баланы жеке қолдау жоспарын әзірлейді.

Негізгі міндеттері:

- әлеуметтік бейімделу;
- әлеуметтік оңалту;
- құқықтарды қорғау жөніндегі іс-шаралар;
- отбасына көмек көрсету;
- оқытуды, демалысты ұйымдастыру, жұмысқа орналастыру.

Әлеуметтік «тәуекел тобындағы» баланы жеке қолдау бағдарламасы мыналарды қамтуы мүмкін:

- әлеуметтік-эмоционалды құзыреттілікті дамытуға бағытталған мұғалім мен баланың өзара әрекеті, ол өзіне және басқа адамдарға тиісті түрде қарау, өз сезімдерін басқару, басқалардың сезімдерін түсіну және құрметтеу қабілеттерін қамтиды;

- баланың бос уақытын ұйымдастыру (бос уақытты өз бетінше анықтауға көмектесу, үйірме, секция іздеу және т.б.);

- оқу қиындықтарын жеңуге көмек;
- білім беру бағытын таңдауға және кәсіби өзін-өзі анықтауға көмектесу;
- отбасын қолдау (ақпараттық қолдау, кеңес беру);
- мектепте тегін тамақтандыруды ұйымдастыру және ұсыну;

- әр түрлі материалдық және әлеуметтік көмек көрсету үшін аудандық қалалық әлеуметтік қызметтерге жүгіну;

- баланың құқықтарын қорғау, оның ішінде ата-аналар мен қоршаған орта өкілдерінің қатыгездігінен қорғау.

Отбасы мен балаларға көмек көрсету кезеңінде «тәуекел тобына» қолданылады:

Тәрбие әдісі – бұл белгілі бір қасиеттерді дамыту үшін адамдардың санасына, еркіне, сезімдеріне, мінез-құлқына әсер ету тәсілі. Тәрбие әдістеріне сендіру, ынталандыру, көтермелеу, сөгіс жатады.

Сендіру әдісі – адамның білім беру мазмұнымен қарастырылған іс-әрекетке белсенді қатысуға дайындығын қалыптастыру үшін қолданылады. Бұл әдіс адамдарда жалпы адамгершілік моральдық-этикалық қасиеттердің дамуын қамтамасыз етеді.

Ынталандыру әдісі – адамның мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкес іс-әрекетке бағыттау үшін қолданылады.

Ынталандыру әдісі – жеке тұлғаның қызметіне оң баға беру.

Жазалау әдісі – қалаусыз әрекеттер мен мінез-құлыққа реакция.

Әлеуметтік-психологиялық көмек әдістері:

- кеңес беру;
- тренинг;

- әлеуметтік патронаж;
- топтық және жеке сабақтар.

Балаға әлеуметтік-эмоционалды мәселелерді шешуге көмек түрлі деңгейде көрсетіледі, олардың біріншісі оның ең жақын ортасы: *ата – аналар, сынып жетекшісі, сыныптастары және мұғалімдері.*

Көмектің келесі деңгейі білім беру ұйымында арнайы ұйымдастырылған қолдау болады (психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиум, мұғалімдермен және сынып жетекшісімен ынтымақтастықта қолдау қызметі). Бірақ кейбір жағдайларда балаға мектептен тыс мамандандырылған көмек көрсету қажет.

Қолдау көрсететін мұғалім баланың жақын ортасымен байланыста болуы керек. Білім алушыға көмек көрсету жұмысында ол орталықтың немесе кешенді қолдау қызметтерінің барлық мамандарымен, ең алдымен әлеуметтік педагогпен және педагог-психологпен, мұғалімдермен, медициналық қызметпен және әкімшілік өкілдерімен өзара ынтымақтасады.

Жұмыс нәтижелерін бағалау:

Қолдау тиімділігінің мониторингі

- егер проблемалар шешілсе: баланы (отбасын) «қалыпты» тобына қайтару;

- егер проблемалар шешілмесе: баланы жеке жұмыстың екінші кезеңіне қайтару (диагностикалық). Қолдау жоспарын түзету (қажет болған жағдайда).

Іс-әрекеттің нәтижелілігін бағалау.

«Тәуекел тобындағы» балалармен жұмыс жасай отырып, отбасымен бірге жұмыс жүргізу қажет. Егер «тәуекел тобындағы» отбасылармен бірге профилактикалық жұмыс жүргізілмесе: отбасы, ол тұратын қоғам, үйге бару, ата-аналармен әңгімелесу, отбасының бұзылуының себептерін анықтау туралы ақпарат жинау оң нәтиже бермейді. Тәуекел тобындағы отбасылардың қолайсыздығы – ата-аналардың бала тәрбиесі туралы білімі мен дағдылары жоқ, ата-аналардың біреуі немесе екеуі де алкогольді пайдаланады, материалдық жағдайдың төмендігі[33].

Қолайсыз отбасыларға барған кезде ата-аналармен балаларды тәрбиелеу мен оқытуға жауапкершілік, отбасында қолайлы жағдай жасау туралы ағартушылық әңгімелер жүргізіледі, салауатты өмір салты насихатталады.

Жағдайды талдап, баланың негізгі проблемаларын анықтағаннан кейін, осы жағдайды тудырған себептердің кешені анықталады. Сонымен қатар бір жағынан, білім беру ұйымдарының жағдайында оларды өзгерту мақсатында әсер етуі мүмкін себептердің ауқымы, ал екінші жағынан, алдын алу жүйесінің органдары мен қызметтерінің мамандарын тарту арқылы жанама әсер етуі мүмкін себептері анықталады. Тәуекел тобындағы балалардың отбасылық жағдайын талдау, әдетте, ата-аналар өздерінің ата-аналық міндеттерін орындай алмайтындығын немесе олардан өз еркімен толығымен бас тартқанын көрсетеді. Сондықтан мектеп тәуекел балалардың отбасыларымен жұмыс істейді. Әлеуметтік-педагогикалық технологияның диагностикалық кезеңінің нәтижесі – ол жеке карталарды құру.

Тәуекел тобындағы баламен жұмыс алгоритмі

1. Сұрау

- Сынып жетекшісі
- Пән мұғалімі
- Мектеп әкімшілігі
- Ата-аналар

2. Сұраныс бойынша жұмыс

- Сынып жетекшісі - (балаға толық сипаттама: жеке істі зерттеу, ата-аналар туралы ақпарат, мінез-құлық ерекшеліктері, қызығушылықтары, әдеттері, ..., пән мұғалімдерінен ақпарат жинау)

- Әлеуметтік тәрбиеші – «тәуекел» тобындағы балалардың бейімделуінің әлеуметтік себептерін анықтайды

- Педагог-психолог – (бала және оның отбасы туралы анамнез жинау, тұлғалық ерекшеліктерінің диагностикасы, мінез-құлық ерекшеліктерінің диагностикасы)

3. Қызметті жоспарлау

- Алдын алу кеңесі

- Педагогикалық кеңес (консилиум) – (нәтижесі - баламен жеке жұмыс жоспары)

4. Жұмыс жоспары бойынша

- Педагогикалық ұжым. Әр пән мұғалімі «Тәуекел» тобындағы баламен жұмыс жасау кезінде тар мамандардың ұсыныстарын ұстанады.

- Ата-аналар-педагогикалық кеңестің барлық талаптары мен ұсыныстарын орындайды

- Әлеуметтік педагог

- Педагог-психолог

- Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі инспектор

- Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау комиссиясы

5. Бақылау

- Алдын алу кеңесі

- Педагогикалық кеңес (консилиум)

(нәтижесі – өткізілген іс-шаралардың тиімділігін бағалау)

1. Тәуекел тобындағы балаларды анықтау. Бұл функция алдын-алу іс-әрекетінде ерекшеленеді, өйткені ол бүкіл мектеп ұжымы құрамының, кәмелетке толмағандар мен олардың отбасыларының мәселелерін шешетін түрлі құрылымдардың өзара әрекетін қажет ететін қызметті ұйымдастыру мәселесін шешуге мүмкіндік береді.

Әр оқу жылының басында мектепте барлық сыныптардың әлеуметтік паспорттары ресімделеді, содан кейін мектептің бірыңғай әлеуметтік паспорты жасалады. Әлеуметтік паспорттардың деректері негізінде кейіннен оларға көмек көрсету мақсатында тәуекел тобындағы білім алушылардың деректер қоры құрылады.

Деректер қорын құру кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі

инспекторларымен, қамқоршылық және қорғаншылық органдарының өкілдерімен, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссиямен бірлесіп жүзеге асырылады.

Деректер қоры оқу жылының басында жасалады және түзетулер енгізіледі.

«Тәуекел тобының» білім алушылары туралы ақпарат қорын қалыптастыру. Бұл білім алушылар туралы ақпарат сақталатын компьютерлік бағдарлама немесе картотека болуы мүмкін.

Бұл бағдарлама білім алушының мінез-құлқындағы өзгерістерді арнайы белгіленген критерийлер бойынша сандық және сапалық бағалауға мүмкіндік береді:

- статистикалық деректер;
- тәртіпті бұзу фактілерін есепке алу;
- әкімшілік бұзушылық фактілерін есепке алу;
- тәрбиеленушілермен өткізілетін іс-шараларды есепке алу;
- білім алушының мінездемесі, онда жағымды және теріс әрекеттері мен өзгерістер динамикасы байқалады.

«Тәуекел тобының» білім алушыдары туралы ақпарат. Деректер қоры тек мектеп, оның кураторы және әлеуметтік тәрбиешісі үшін ашық.

Тәуекел тобындағы балаларды (отбасыларды) ерте анықтау.

Негізгі міндеттері:

1. Өмірлік қиын жағдайда тұрған отбасын (немесе) баланы анықтау;
2. Өмірлік қиын жағдайдағы отбасы және бала туралы қадағалаусыз қалудың алдын алу жүйесі органдарына хабарлау;
3. Өмірлік қиын жағдайдағы отбасылар мен балаларды есепке алу.

«Тәуекел тобындағы» балаларды анықтау бойынша тиімді жұмыстың маңызды шарты сынып жетекшісінің немесе мұғалімнің келесі жағдайларда арнайы қолдау көрсететін мамандарға уақтылы жүгінуі:

- балада мінез-құлқында маңызды проблемалардың болуы (белгіленген нормалар мен ережелерді сақтаудан бас тарту, агрессивті мінез-құлық);
- балада депрессиялық күйдегі көріністердің пайда болуы (оқшаулау, «өзіне ерекше күтіммен қарау», эмоционалды «толқулар» және т. б.);
- білім алушылардың сабақ және оқу күндерін себепсіз босатуы;
- спирттік ішімдіктерді және басқа да есірткі заттарды пайдалануы немесе болжамды тұтынуы;

- отбасындағы дағдарыстық жағдай;
- денсаулық жағдайының күрт нашарлауы;
- әлеуметтік жағдайдың нашарлауы баланың эмоционалды әл-ауқатына қауіп төндіретін басқа жағдайларда.

Қажетті ақпаратты алу тәсілдері:

- Топтық журналдарды талдау
- Білім алушылар туралы педагогтердің пікірін сұрау
- Сабаққа қатысу есебін талдау
- Тіркелген тәртіп бұзушылықтарды талдау
- Білім алушының ата-аналарымен әңгімелесу

- Социометриялық зерттеулер
- Бақылау*
- Білім алушылармен әңгімелесу
- Психологтан ақпарат сұрау
- Алдыңғы оқу орнынан ақпарат сұрау

Отбасы туралы ақпаратты жинау және өңдеу кезеңінде диагностикалық әдістер қолданылады.

«Тәуекел тобы» анықталғаннан кейін сынып жетекшісі мен қолдау қызметінің мамандары педагогтер мен қолдау қызметінің мамандары тарапынан ерекше назар аударуды талап ететін білім алушылардың әлеуметтік жағдайларының ерекшеліктері туралы қосымша ақпарат жинауға кіріседі.

2. Енгізілген деректер қоры және алдын алу жүйесінің қызмет аясына балалар мен жасөспірімдердің жеке және әлеуметтік даму проблемаларын диагностикалау. Құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі қызметте тәуекел тобындағы балалар мен жасөспірімдердің диагностикалық қызметіне ерекше көңіл бөлінеді.

Диагностикалық жұмыс

Әлеуметтік-эмоционалды проблемалары бар балаларды анықтау жүйелі түрде жүргізілетін жаппай диагностика процесінде немесе баланың өзінен, мұғалімнен, ата-анадан; тікелей ортаның басқа өкілдерінен проблема туралы сигнал алу нәтижесінде жүзеге асырылады.

Диагностикалық қолдау құралдары жауап беруі тиіс бірқатар талаптар:

1. Дамудың оң факторларын анықтауға және проблеманы шешу жолдарын іздеуге бағыттау.

2. Қарапайымдылық, қол жетімділік, қайта өңдеу жылдамдығы. Бірінші деңгейдегі педагогтер үшін мәселені шешу жолдарын тез және тиімді анықтауға мүмкіндік беретін әдістер ерекше құнды.

3. Диагностикалық құралдар ақпаратты жариялау мүмкіндігі тұрғысынан қауіпсіз зерттеу процедурасын, білім алушының мүдделерінің басымдығы қағидатын сақтауды қамтамасыз етуі керек.

Диагностикалық жұмыс келесі бағыттарда жүзеге асырылады:

- педагогтер және сынып жетекшісімен әңгімелесу;
- ата-аналармен әңгімелесу;
- даму ерекшеліктерін зерттеу;
- баланың үлгерімі туралы деректерді зерттеу, оқу проблемаларын талдау;
- сынып ұжымының ерекшеліктерін зерттеу (социометриялық зерттеу, бақылау, педагогтермен және сынып жетекшісімен әңгімелесу, сыныпты қолдау картасын талдау);
- медициналық қызмет мамандарымен бірге денсаулық жағдайы туралы ақпарат жинау;
- сыныптың әлеуметтік портретін талдау;
- ата-аналарға сауалнама («отбасы тәрбиесінің ерекшеліктері» сауалнамасы).

Диагностикалық жұмыс баланың әлеуметтік-психологиялық

ерекшеліктерін және оның проблемалық жағдайының параметрлерін нақтылау үшін қажет. Мектеп психологымен тығыз ынтымақтастық осы қызметтің тиімділігіне жағымды әсер етеді. Біз баланың жеке ерекшеліктерін зерттейміз және оның мүдделері мен қажеттіліктерін, қиындықтары мен проблемаларын, жанжал жағдайларын, мінез-құлықтағы ауытқуларды анықтау, олардың себептерін анықтау, жанжал жағдайларының пайда болуын қадағалау; қоғаммен қарым-қатынастың шарттары мен ерекшеліктерін, баланың өмір сүру ортасын, мінез-құлқын зерттеу.

Диагностикалық әдістерді қолдану

- тәртіпті, қоғамға қарсы мінез-құлық нормаларын бұзуға бейім, оқуда үлгерімі нашар, сабақты себепсіз босататын білім алушыларды анықтау;
- анықталған мінез-құлық ауытқулардың себептерін, сондай-ақ тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктерін анықтау;
- білім алушының сыныптағы орны, жолдастармен қарым-қатынас сипаты, тұлғааралық қатынастардағы ауытқулардың себептері;
- білім алушылардың қызығушылығын, қабілеті мен бейімділігін зерттеу;
- баланың мектептен тыс байланысатын адамдарын және олардың білім алушыға әсерін зерттеу;
- баланың әлеуметтік әл-ауқатының деңгейін анықтау;
- бастапқы кезеңде қатыгез қарым-қатынас жағдайларын анықтау және зорлық-зомбылықтың жолын кесу;

Әлеуметтік педагогтің диагностикалық құралдарына социологиялық және психологиялық әдістер кіреді: байқау әдісі, әңгіме, сауалнама, тестілеу, құжаттарды талдау және т. б.

Баланың жеке басын, оның қоршаған ортасын, отбасын дұрыс және толық зерттеу алгоритмінің үшінші функциясын анық және толық орындауға көмектеседі.

Өмірлік жағдай мен отбасылық тәрбие жағдайының өзгеруі.

Диагностика нәтижелері бойынша проблеманың мәнін немесе проблемалар жиынтығын анықтау және технологиялық тәсілдер қорына сүйене отырып, осы мәселені тиімді шешу үшін психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік құралдарды таңдау.

Жоспарлар тәуекел тобындағы балаға уақтылы әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық көмек көрсету және қолдау үшін жасалады, олар баланы және оның қоршаған ортасын проблемалық жағдайды жеңу процесіне тартуды, баланың проблемаларды шешудің жағымды тәжірибесін игеруіне жағдай жасауды қамтамасыз етуі керек. Жеке жоспарды әзірлеуге әлеуметтік педагог, психологтар, сынып жетекшілері, мектеп педагогтері қатысады.

Әрбір кәмілетке толмаған, тәуекел тобындағы жасөспірімге жеке картасы жасалады. Онда жүргізілген жұмыс туралы мәліметтерді есепке алу жүргізіледі.

Жеке профилактикалық жұмыс.

Алынған ақпаратты талдау негізінде әлеуметтік педагог, психолог және сынып жетекшісі бірлесіп «тәуекел тобындағы» баланы жеке алып жүру жоспарын әзірлейді.

Негізгі міндеттері:

1. әлеуметтік бейімдеу
2. әлеуметтік оңалту
3. құқықтарын қорғау жөніндегі іс-шаралар
4. отбасына көмек көрсету
5. оқытуды, демалысты ұйымдастыру, жұмысқа орналастыру.

Әлеуметтік тәуекел тобындағы баланы жеке қолдау бағдарламасы мыналарды қамтуы мүмкін:

- өзін-өзі және басқа адамдармен барабар қарым-қатынас жасау, өз сезімдерін басқару, басқалардың сезімдерін түсіну және құрметтеу қабілеттерін қамтитын әлеуметтік-эмоционалды құзыреттілікті дамытуға бағытталған педагог пен баланың өзара әрекеті;

- баланың бос уақытын ұйымдастыру (бос уақытты өз бетінше анықтауға көмектесу, үйірме, секция және т. б.);

- оқудағы қиындықтарын жеңуге көмек;

- білім беру бағытын таңдауға және кәсіби өзін-өзі анықтауға көмектесу;

- отбасын қолдау (ақпараттық қолдау, кеңес беру);

- мектепте тегін тамақтандыруды ұйымдастыру және ұсыну;

- материалдық және әлеуметтік көмек көрсету үшін қалалық әлеуметтік қызметтерге жүгіну;

- баланың құқықтарын қорғау, оның ішінде ата-аналар мен қоршаған орта өкілдерінің қатыгездігінен қорғау.

«Тәуекел тобындағы» отбасы мен балаларға көмек көрсету кезеңінде жоғарыда аталған тәрбие әдістері қолданылады.

Тәрбие әдісі – бұл белгілі бір қасиеттерді дамыту үшін адамдардың санасына, еркіне, сезімдеріне, мінез-құлқына әсер ету әдісі.

Білім алушыларды жеке профилактикалық қолдау картасын жүргізу бойынша әдістемелік ұсынымдар

Жеке профилактикалық жұмыс – тәуекел тобындағы кәмелетке толмағандарды уақтылы анықтау, сондай-ақ оларды әлеуметтік-педагогикалық оңалту және олардың құқық бұзушылықтарын, қоғамға қарсы іс-әрекеттерді жасауының алдын алу жөніндегі қызмет. Білім беру ұйымы кәмелетке толмағандардың негізгі жалпы білім алуы және тәрбиелеуі бойынша шаралар қабылдайды.

Жеке профилактикалық алып жүру картасы Кәмелетке толмағандар ісімен айналысатын комиссия, Кәмелетке толмағандар ісі инспекторы, мектеп ішілік есепке қойылған білім алушыға жүргізіледі және жұмыс шамасына қарай толықтырылады.

Оған мынадай ақпарат кіреді: *кәмелетке толмаған туралы жалпы мәліметтер, есепке қойылған күні, әлеуметтік-педагогикалық сипаттамасы, сабақтан тыс іс-әрекетте жұмыспен қамтылуы, үлгерім табелі, баланың тұрғын үй-тұрмыстық жағдайын тексеру және отбасына бару актілері, жеке профилактикалық жұмыс жоспары, білім алушыға арналған өтініштер, мәлімдеме, баяндама, қаулылар және басқа да құжаттар*. Қажет болған жағдайда картада бала туралы қосымша ақпарат сақталуы мүмкін [32].

Әлеуметтік педагог кәмелетке толмағандармен жүргізілген жұмыстардың

барлық түрлерін тіркейді және жазады, тексеру хаттамаларын, құжаттамаларды белгіленген тәртіппен ресімдеуге және сақтауға жауапты болады.

Бұл құжат білім беру жүйесінде жұмыс істейтін бейінді мамандардың сұрау салуы бойынша ғана ұсынылуы мүмкін.

4. Кәмелетке толмағандардың өмірлік жағдайларын жақсарту жөніндегі жеке жоспарды іске асыру. Бұл функция балалардың мәселелерін шешуде жеке тәсіл принциптерін қорғайды. Бұл жоспарға енгізілген жетекші әдістер: әлеуметтік патронат, әңгіме, кеңес беру және т.б.

5. Жеке профилактикалық жұмыс аясында кәмелетке толмағандардың мінез-құлқын түзету бойынша іс-шараларды жоспарлау.

Соңғы онжылдықта кәмелетке толмағандардың алкоголь, есірткі және басқа да психоактивті заттарды қолдануы халықтың денсаулығына, әлеуметтік салаға және құқықтық тәртіпке елеулі қауіп төндіретін проблемаға айналды.

Мектептің алдын алу жұмысының ажырамас бөлігі білім алушылар мен олардың ата-аналарының салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастыру бойынша жұмыс. «Денсаулық» ұғымы физикалық, психикалық және моральдық денсаулықты қамтиды.

Мектепте салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру кезінде жасөспірімді қоршаған ортада салауатты өмір салтын орнатуға ерекше көңіл бөлінеді. Сананы, руханилықты, жеке өмір салтын қалыптастыратын әлеуметтік-педагогикалық іс-шаралардың белгілі бір жүйесі білім алушылардың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған. Мектепте салауатты өмір салтын қалыптастыруда баланың психикалық денсаулығына ерекше көңіл бөлінеді.

Жұмыстың бірнеше бағыттары:

- Әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық қызметтің диагностикалық, түзету-дамытушылық қызметі (бастапқы кезеңде туындайтын мәселелердің себептерін анықтау, тренингтер, жеке сабақтар, әңгімелесулер және т.б. арқылы проблемаларды жою бойынша жұмыс);

- Тиімді тамақтануды ұйымдастыру (жеңілдікті санаттағы білім алушыларға ерекше көңіл бөлу),

- Білім алушылар мен олардың ата-аналарында қабырға газеттері, ата-аналар жиналыстары арқылы валеологиялық білімді қалыптастыру, ата-аналармен медициналық тексерулердің нәтижелерін талдау,

- Барлық мүдделі қызметтердің бірлескен жұмыс механизмдерін пысықтау;

- Әкімшілік тарапынан білім алушылардың денсаулығын сақтау және нығайту бойынша іс-шаралардың орындалуын бақылау;

- Жасөспірімдерге психологиялық-әлеуметтік қолдау көрсету (тәуелділіктің психокоррекциялық профилактикасы, жеке консультациялар, қарым-қатынас сағаттары, дамуында ауытқулары бар балалармен психологтардың түзету-дамытушылық сабақтары);

- Білім алушыларды әлеуметтік маңызы бар қызметке, сыныптық және мектеп ішілік іс-шараларға, қосымша білім беру ұйымдарына тарту.

Оқу сабақтарын себепсіз босататын тәуекел тобындағы білім

алушылармен профилактикалық жұмыс.

Мектепте кәмелетке толмағандардың білім алуына бақылау жүзеге асырылады. Білім алушының босатқан сабақтарын қатаң есепке алу, дәлелсіз себептермен олқылықтарды жою, үлгерімі нашар білім алушылардың білімдеріндегі олқылықтарды жою, олармен түзету-дамыту сабақтары, сабаққа қатыспаған балаларды анықтау бойынша іс-шаралар.

Бұл бағыттағы мектеп жұмысының негізгі нысандары: оқу сабақтарына себепсіз қатыспай жүрген білім алушылармен жұмыс істеу, мектеп педагогтері үшін семинарлар мен педагогикалық кеңестер өткізу, балалар мен олардың ата-аналарына құқықтық білім беру және жұмыс істеу алгоритмін ұсыну.

Баланың құқық бұзушылық фактісі бойынша құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі кеңестің іс-қимыл алгоритмі:

1. Баланың құқық бұзушылық әрекет жасалуы туралы профилактика кеңесіне ақпарат түсуі:

Алдын алу жұмысына мүдделі барлық тұлғаларды осы факті бойынша хабардар ету (педагогикалық ұжым, ата-аналар).

Қылмыстық жауапкершілік жасына жеткенге дейін қоғамға қауіпті әрекет жасаған кәмелетке толмаған адам туралы толық ақпаратты есепке алу картасына енгізу.

Кәмелетке толмаған баланы мектепішілік есепке қою.

Алдын алу жүйесінің барлық мамандарын тарта отырып, кәмелетке толмағанды әлеуметтік қолдаудың жеке картасын жасау.

2. Қажет болған жағдайда материалдарды дайындау және кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау істер жөніндегі комиссияға жолдау, отырысқа өзінің қатысуы, баланың мүдделерін білдіру.

- Кәмелетке толмаған қоғамдық тәрбиешіні бекіту.

- Осы санаттағы кәмелетке толмағандардың деректер банкін жүргізу.

Сынып жетекшісінің іс-қимыл алгоритмі:

- Баланы, оның айналасын, отбасын сипаттайтын ақпарат жинау.

- Баланы мектепішілік есепке қою үшін қажетті құжаттарды дайындау.

- Барлық алдын алу субъектілерін тарта отырып, құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша сынып ұжымымен жұмыс жоспарын әзірлеу (түзету).

- Білім алушылардың ата-аналарымен жұмыс жоспарын әзірлеу (түзету).

1. Мектеп әкімшілігі, құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі кеңес алдында кәмелетке толмаған балаға қоғамдық тәрбиешіні бекіту туралы өтініш.

2. Мектепішілік есептен шығару туралы мәселені енгізу.

Білім беру ұйымы әлеуметтік педагогінің іс-қимыл алгоритмі:

1. Білім беру ұйымында оқитын білім алушылардың немесе құқық бұзушылық жасаған балалардың әлеуметтік қолайсыздығы туралы ақпарат жинау.

2. Білім алушының жеке басының әлеуметтік-педагогикалық

ерекшеліктерін, оның микро ортасын зерттеу (отбасына бару, баламен және ата-аналармен жеке әңгімелесу).

3. Әлеуметтік-педагогикалық көмек көрсету бойынша баланы қолдаудың жеке картасын жасау (мектепте тегін немесе жеңілдікпен тамақтануға қою, сабаққа қатысуды, үлгерімді бақылау, сабақтан тыс уақытта балалардың жұмыспен қамтылуын ұйымдастыру, жеке жұмысқа орналастыру және т.б.).

4. Барлық алдын алу субъектілерімен өзара іс-қимылды жүзеге асыру баламен жұмыс істеу үшін тиісті қызметтерді тарту қажеттілігі.

Қажет болған жағдайда Кәмелетке толмағандардың ісімен айналысатын комиссияға материалдарды дайындау және жіберу, Кәмелетке толмағандардың ісімен айналысатын комиссия отырысына жеке қатысу – білім алушылардың мүдделерін білдіру, мектепшілік есептен шығару туралы мәселені шығару.

Қажет болған жағдайда баланы әлеуметтік баспанаға орналастыру, ата-анасын ата-ана құқықтарынан айыру, баланы қабылдайтын отбасына орналастыру жөнінде ұсыныстар енгізу және құжаттар әзірлеу.

Білім алушының әлеуметтік бейімделуін талдау және құқық бұзушылықтардың алдын алу кеңесінде, педагогикалық кеңесте профилактикалық жұмыс нәтижелері бойынша есеп беру.

Білім беру ұйымының педагог-психологының іс-қимыл алгоритмі:

1 Білім беру ұйымында оқитын балалардың немесе құқық бұзушылық жасаған балалардың әлеуметтік қолайсыздығы туралы ақпарат жинау.

2. Баланың жеке басының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін, оның микро орта (отбасына бару, баламен жеке сөйлесу және қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін, қиындықтар мен проблемаларды, жанжалды жағдайларды, ауытқуларды және мінез-құлықты анықтау (сауалнама, баламен, сынып жетекшісімен жеке әңгімелесу әдістері).

3. Психологиялық-педагогикалық көмек және қолдау көрсету бойынша баланы қолдаудың жеке картасын жасау (тренингтер, жеке әңгімелесулер, түзету сабақтарын өткізу).

4. Баланың отбасына жеке психологиялық-педагогикалық картасын жасау (отбасындағы қарым-қатынастарды түзету, ата-аналар мен бала арасындағы қарым-қатынас, жеке консультациялар, тестілеу өткізу);

5. Барлық алдын алу субъектілерімен өзара іс-қимылды жүзеге асыру баламен жұмыс істеу үшін тиісті қызметтерді тарту қажеттілігі.

6. Мектептің педагогикалық ұжымын, құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі кеңесті баланы психологиялық-педагогикалық түзету нәтижелері туралы хабардар ету.

7. Алдын алу кеңесінің отырыстарына қатысу және қажет болған жағдайда мектепшілік есептен шығару туралы ұсыныстар енгізу.

«Тәуекел тобындағы» білім алушылармен үйлестіру жұмыстардың үлгілік жоспары:

Сынып жетекшісі:

1. Ұйымдастыру жұмысы:

- Сыныптың әлеуметтік-педагогикалық паспортын жасау;
- «Тәуекел тобындағы» балаларға мінездеме жазу;
- Оқу жылының басында және соңында сыныптың әлеуметтік-педагогикалық мінездемесін құрастыру;

- Өмірлік қиын жағдайдағы балаларды анықтау.

2. Ата-аналармен жұмыс:

- Ата-аналармен байланысты жүзеге асыру;
- «Тәуекел тобындағы» балалардың отбасыларына бару;
- Ата-аналарға кеңес беру (әлеуметтік педагогпен, психологпен бірге).
- Ата-аналар кеңесі белсенділерімен жұмысты ұйымдастыру.
- Шағын педагогикалық кеңестің жұмысына қатысу (айына 2-3 рет).

3. Білім алушылармен жұмыс:

- Білім алушылардың сабаққа қатысуын бақылауды жүзеге асыру.
- Ағымдағы үлгерімге бақылауды жүзеге асыру.
- «Тәуекел тобындағы» балаларды үйірмелер мен секцияларға тартуға

ықпал ету;

- «Тәуекел тобындағы» балалармен профилактикалық әңгімелер жүргізу;
- Білім алушыларды жұмысқа орналастырумен айналысу.

Әлеуметтік педагог:

1. Ұйымдастыру жұмысы:

- Білім алушылармен сауалнама жүргізу;
- Ата-аналармен кездесулер ұйымдастыру;
- Сыныптарды қалыптастыруға қатысу.
- Сынып жетекшісін таңдауға қатысу (мектеп әкімшілігімен бірге).
- «Тәуекел тобындағы» балаларға арналған картотекалар мен жиынтық

кестелер жасау.

2. Педагогикалық ұжыммен жұмыс:

- Тестілеу нәтижелерін педагогтердің назарына жеткізу.
- Пән мұғалімдеріне кеңес беру;
- «Тәуекел тобындағы» білім алушылармен жұмыс бойынша ұсынымдар

өзірлеу және оларды педагогтердің назарына жеткізу;

- Педагогикалық кеңестер мен жиналыстарда хабарламалармен сөз сөйлеу;

- Сынып жетекшілеріне сынып сағаттарына арналған тақырыпты таңдауда көмектесу;

- Контингентті сақтауға және білім алушыларды «тастап кетудің» алдын алуға қатысу;

- «Тәуекел тобының» білім алушылармен жұмыс бойынша педагогтердің дағдылары мен біліктерін пысықтау мақсатында іскерлік ойындар өткізу.

3. Ата-аналармен жұмыс:

- «Тәуекел тобындағы» балалардың отбасыларына (сынып жетекшісімен бірге) барып, кейіннен білім алушының үйіне бару актісін жасайды.

- «Тәуекел тобындағы» балаларды және олардың ата-аналарын шағын педкеңеске шақыру;

- Ата-аналарға кеңес беру;

- Ата-аналар жиналыстарында хабарламалар дайындау;
- Ата-аналар кеңесі белсенділерімен жұмысты ұйымдастыру;
- «Шағын педагогикалық кеңестің жұмысына қатысу (айына 2-3 рет);

4. Білім алушылармен жұмыс:

- Білім алушыларды бақылау мақсатында сабаққа қатысу;
- Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасарымен бірге «тәуекел тобындағы» білім алушылардың үлгеріміне жетекшілік ету;
- «Тәуекел тобындағы» балалармен профилактикалық әңгімелер жүргізеді;
- «Тәуекел тобындағы» білім алушыларды (қажет болған жағдайда) психологқа консультацияға жіберу;
- Білім алушыларды жұмысқа орналастырумен айналысу;
- Диагностика жүргізу;
- Балалар мен олардың ата-аналарына кеңес беру;
- Орта білімнен кейінгі білім беру бағытын таңдауға көмектесу;
- Аудандық психологиялық-медициналық-педагогикалық комиссияға ұсыныстар беру;
- Ата-аналармен тәрбие тактикасы бойынша жеке әңгімелер жүргізу;
- Ата-аналар мен балалардың қатысуымен рөлдік ойындар ұйымдастыру (дау-жанжалдарды (конфликтерді) шешуге байланысты ойындар);
- Ата-аналарға балалармен түзету жұмыстарын жүргізуге үйрету.

Директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары:

- Білім алушылардың бос уақытын және үйірме жұмыстарын ұйымдастыру;
- Жазғы спорт лагерлерін ұйымдастыру;
- Әлеуметтік баспаналармен, қоғамдық қорлармен байланысты жүзеге асыру;

Кіші педагогикалық кеңес:

- Ата-аналарды жеке әңгімелесуге шақыру;
- «Қауіп тобындағы» білім алушылармен жанжалды жағдайларын талдау;
- Білім алушылар мен олардың ата-аналарына баланы одан әрі оқыту формаларын ұсыну;
- Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу бөліміне әкімшілік хат жолдау (қажет болған жағдайда);
- Құжаттаманы кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияға, басқа да білім беру ұйымдарына жіберу; (девиантты мінез-құлықты балаларға арналған арнайы білім беру ұйымдары);
- Білім алушылардың мектепте білім алуын бақылау жүйесін жүзеге асыру (сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог);
- Балалар үйіне, әлеуметтік баспанаға құжаттарды (қажет болған жағдайда) рәсімдейді. Балаға «Алғашқы көмек шеңберіндегі» негізгі педагогикалық қолдау көрсететін маман – сынып жетекшісі.

Егер педагог-психолог, әлеуметтік педагог бірлесіп, тығыз әрекет етсе «Алғашқы көмек шеңбері» деңгейдегі көмектің тиімділігі артады.

Алғашқы көмек шеңберде шешілмеген проблемалар мамандандырылған құрылымдардың – кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын-алу жүйесінің органдары мен мекемелерінің алаңдаушылығына айналады.

Егер белгілі бір мәселелерді оқу орны деңгейінде шешу мүмкін болмаса, онда олар басқа мамандандырылған орталықтар мен қызметтердің (психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар, психологиялық-педагогикалық көмек орталықтары және т.б.) айналысады.

Кәмелеттік жасқа жеткенге дейін қоғамдық қауіпті әрекет жасаған кәмелетке толмаған баланың девиантты мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарын ұйымдастыру жөніндегі мамандардың кешенді тобы іс-әрекеттерінің үйлестірушісі ол білім беру ұйымының құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі кеңесі.

Мектептің педагог-психологінің «тәуекел тобындағы» балалармен және девиантты мінез-құлықты ерте анықтау бойынша әдістемелік ұсынымдар

Диагностикалық зерттеулер, кеңес беру, профилактикалық жұмыстармен қатар түрлі әлеуметтік, психологиялық тренингтер өткізу мектептің педагог-психологы міндетіне жатады.

Тренинг формаларын жіктеу қатысушылардың әлеуметтік байланыстарын кеңейту принципіне негізделген (жеке жұмыстан, жұптық жұмыс арқылы терең жеке интроспекциядан, шағын топтардағы жұмыстан үлкен психологиялық шеңбер мен жаппай формаларға дейін). Осыған сәйкес бірнеше тренинг түрлерін ұсынамыз:

1. *«Өзіңіз туралы ойлау» (жеке жұмыс)*. Тренингтік жұмыстың негізгі мақсаты – қатысушыларға өзін түсінуге, өзіндік ерекшелігін сезінуге, түрлі құбылыстарға, әлеуметтік институттарға деген көзқарасын түсінуге, яғни өзін және өзіне деген көзқарасын тереңірек және толық түсінуге көмектесу.

Осы форманы қолдана отырып сабақ өткізу үшін, ең алдымен, әр қатысушы үшін жұмыс орны туралы қамқорлық жасау керек. Мұндай жеке жұмыс кезінде жеңіл немесе классикалық музыканы қосқан жөн, ол тыныштықта ойлауды реттейді, ойын шоғырландыруға көмектеседі, сыртқы шуды «өшіру», ол елеулі аналитикалық жұмыстан алшақтауы мүмкін, өйткені бүкіл топ бір уақытта жұмыс істейді.

Қатысушылардың жеке жұмысының нәтижелері бөлінген уақыт аяқталғаннан кейін немесе келесі сабақта талқылануы мүмкін. Бұл жағдайда олар қатысушылардың өзінде қалады. Ең бастысы – интроспекция процесінің өзі, өзін-өзі ойлау әдетін қалыптастыру, оның ерекшеліктері, әдеттері, мінез-құлқы және т.б. негізгі қағида – тренингке қатысушының өзі жұмыс істейді және оның жұмысын бағалауға асықпау керек. Егер ол алғаш рет өзі туралы, оның мінезінің ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері туралы ойланса жеткілікті. Жеке интроспекцияның дереу нәтижелерін талап етпеу керек. Бұл жұмыстың міндеті жағымды өзгерістердің басталуына, жеке дамуына жағдай жасау.

3. «*Бетпе-бет*» (жұптық жұмыс). Тренингтік жұмыстың негізгі міндеті – сабаққа қатысушыларды басқа адамды тыңдауға және түсінуге үйрету, серіктестің ерекшеліктерін, оның жағдайы мен көңіл-күйін ескере отырып, диалог жүргізу, өз ойларын ашық айту, өз тұжырымдарын дәлелдеу, әңгімелесушінің дәлелдерін ескеру.

Бұл жұмысты ұйымдастыру үшін, ең алдымен, қатысушыларды жұпқа біріктіру керек, жұптардың аралас болғаны жөн (ұл мен қыз). Бірнеше сабақта барлық қатысушылар арнайы тақырып бойынша тығыз жұмыс істеу арқылы бір-бірімен қарым-қатынасты кеңейте түседі және әлеуметтік байланыстарда түрлі адамдармен қарым-қатынастағы табиғи кедергілерді жеңеді.

Жұптағы жұмыс нәтижелері бірнеше жолмен жүзеге асырылуы мүмкін: жұптың ішіндегі тақырыпты талқылаумен шектелу; психолог немесе қатысушылардың өздері ұсынған схема бойынша серіктестердің бір-біріне өзара бағалауын жүргізу; тиімді жұмыс істеген жұптың көшбасшысын анықтау; ең тиімді жұпты анықтау. Ол үшін қатысушылардың әр жұбы бүкіл сыныпқа өз жұмыстары туралы қысқаша айтып береді, содан кейін қарапайым дауыс беру арқылы ең тиімді жұп туралы мәселе шешіледі.

4. «*Ғажайып төрт саны*» (3-4 адамнан тұратын шағын топ). Тренинг жұмысының ерекшелігі – сізді қабылдайтын және түсінетін шағын «топпен» сөйлесу, құпияны бөлісу, сонымен қатар басқа адамдар алдында өз пікіріңізді ашық сыпайы түрде қорғауды үйрену мүмкіндігі.

Психологтың міндеті – балалардың «супер-көшбасшылық» жағдайы туындауы мүмкін шағын топтарды анықтау. Егер мұндай шағын топ байқалса, барлық топтардың жұмысын тоқтатып, негізгі ережелердің бірі бұзылғанын түсіндірген жөн – «топтың әр мүшесіне бір минут уақыт беріледі».

5. «*Тамаша жеті саны*» (7-8 адамнан тұратын топ). Тренингтік жұмыстың негізгі міндеті – топтағы білім алушылардың бір-бірін сыйлау тәжірибесін кеңейту. Топтардың жұмысы кезінде әр топта оның барлық мүшелері сөйлей ала ма, балалар тыныш және үнсіз қатысушылардың пікірлерін тыңдай ма, сөйлеуге мүмкіндік бере ме деген мәселелерге тікелей назар аудару керек.

5. «*Аквариум*» (топтың белсенді жұмысы). Тренингтің бұл түрі бірнеше мәселелерді шешуге көмектеседі:

- қатысушыларға топтың белсенді бөлігі түрлі мінез-құлық стильдерін, қарым-қатынасты, байланыс орнату тәсілдерін және т.б. көрсеткен кезде өз құрдастары тарапынан көруге мүмкіндік беру.

- тіпті жаттығуға қатысуға ерекше ықыласы жоқ қатысушыларды сабаққа қосу. Тренингке белсенді қатысқысы келмейтіндерге болып жатқанның бәрін бақылап, бағалауды, балалардың іс-әрекеттерін талдауды және талқылау үшін қорытынды жасауды тапсыруға болады.

Психолог тілек білдірушілерді шақырады, олар тапсырмалар алады және дайындалады, қалған қатысушылар өз пікірлерін білдіру үшін не болып жатқанын бақылайды.

6. «*Отырыстар*» (үлкен шеңбер). Тренингтің міндеті – білім

алушылардың үлкен тобымен қарым-қатынастың жаңа стилін дамыту «Көзбе көз». Үлкен жаттығу шеңбері психологиялық топтардың жұмысының ең көп таралған түрі. Бұл қатысушылардың түрлі дағдыларын, сындарлы мінез-құлық формаларын және т.б. дамытуға мүмкіндік береді, бірақ бұл форма білім алушылардың игеруі үшін ең қиын, өйткені адам бүкіл топ үшін ашық позицияда: «*бәрі оған қарайды, оны тыңдайды*» деген позицияда болады.

Бұл жағдай көптеген білім алушылар үшін жаңа. Тренингтің осы тиімді формасын игеру процесін жеңілдету үшін үлкен шеңбер түріндегі әр психологиялық жаттығудан кейін байланыстарды орнату және сақтау кезінде балалар бастан кешкен қиындықтарды түсіну – «рефлексия» жүргізу қажет. Басқа да психологиялық жаттығуларды орындауға болады, мысалы, «жағымды сөз», егер қатысушы оң немесе сол жақта отырған досына жағымды сөздерін арнайды.

Психологиялық жаттығулар

«Қарым-қатынас дағдылары»

Мақсаты: сабақ қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға, басқалармен байланыс орнату қабілеттерін дамытуға бағытталған, тиімді өзара әрекеттесуге кедергі келтіретін ішкі кедергілерді алып тастауға көмектеседі, жеке қасиеттерінің санасына ықпал етеді.

1. «*Жылы сөз*». Сабақ сәлемдесу рәсімінен басталады. Қатысушылар бірлесіп жұмыс істеуге дайындалып, бір-біріне кез-келген мазмұнда мақтайды.

Мақсаты: сабақтың басында қатысушылардың дөрекілігін жеңу, басқалардың жағымды қасиеттерін көру дағдысына ие болу.

2. «*Танысу*». Қатысушылар үстел басында шеңбер жасап отырады. Өз кезегінде олар бір оң және бір теріс сипатты атайды.

Міндеті – топтағы сенімді атмосфераны бұзуы мүмкін түсініктемелерге жол бермеу.

Енді әр қатысушы өмірде алған бір жағымды және жағымсыз сыйлық туралы айтады.

Мақсаты: өткен қарым-қатынас тәжірибесін талдау, бұрын алынған сыйлықтарға деген көзқарасты өзгерту, топты олардың қажеттіліктері туралы хабардар ету, білім алушылардың жеке ерекшеліктерін білу.

Басқа қатысушылар нақтылау сұрақтарын қоя алады.

3. «*Портрет*». Қатысушылардың әрқайсысы өзіне «объекті» тандап, оның мінезін, әдеттерін сипаттайды, яғни оның психологиялық портретін «жазады». Жазбалары бар парақтар мұғалімге беріледі. Жазбалар оқылады, қалғандары кім туралы айтылғанын болжауға тырысады.

Мақсаты: топ мүшелерінің жанашырлығын анықтау, кері байланыс алу, басқа адамның мінезін талдау дағдыларын дамыту.

4. «*Ол кім?*» Қатысушылар жүргізушінің сұрақтарына жазбаша жауап береді. Жазбалары бар парақшалар жиналып, содан кейін оқылады. Қатысушылар мұндай мінездеменің кімге берілгенін анықтауға тырысады.

Сұрақтар:

- Сенің сүйікті мақал-мәтелің немесе ұлағатты сөзің?

- «Маған айқайлаған кезде...» сөзін жалғастыр

- Қандай сүйікті іспен айналысқың келеді?
- Сенің ең керемет көргің келетін нәрсең?
- Сен нені тыңдағың келеді?
- Қандай жағдай сені қатты күйзеліс сезіміне әкеледі?

Мақсаты: Білім алушылардың қасиеттері мен тәуелділіктерін білу, іс-әрекеттері мен әдеттері арқылы басқалардың қасиеттерін талдау дағдыларын дамыту.

5. «Қоштасу». Қатысушылар жақын жерде отырған қоштасу сөздері мен ізгі тілектерін айтады.

Мақсаты: топтағы атмосфераны жақсарту, тренинг соңын жағымды естеліктермен бекіту.

Адамның мінез-құлық мәдениетінің нормалары мен ережелерінің көп екенін ескерсек, кейде олар бастауыш мектеп жасындағы балаларға күрделі және қарама-қайшылықты болып көрінеді: мұғалімнің, ата-ананың мінез-құлқының белгілі бір стандарты, мұғалімдердің білім алушылардың этикалық мәдениетін дамытуға бағытталған жүйенің барлық компоненттерін жинақтау мүмкіндігі, ғылыми идеяларды, озық инновациялық тәжірибені қолдану және т.б.

Бұл тұрғыда жүйенің барлық компоненттерін атауға болады:

- мотивациялық-мақсатты («неге?», «не үшін?», «не себепті» және т. б.);
- мазмұнды (қажетті және жеткілікті ақпарат көлемі);
- технологиялық (әдіс-тәсілдер, құралдар және қызметті ұйымдастыру нысандары);
- нәтижелі (рефлексия, жетістіктерді бағалау).

Бұл құрылымдарды нақты түсінген кезде ғана мұғалім бастауыш сынып оқушыларының этикалық мәдениеттің негіздерін игерудегі қызметінің негізгі бағыттарын анықтайды. «Біздің үй және тұрмыстық өмір», «Бізге кел», «Мектеп – сенің үйің», «Сен адамдар арасындасың», «Сөйлеу мәдениеті» т.б бағыттардың нұсқалары болуы мүмкін. Педагог қызметінің аталған бағыттарының әрқайсысы білім алушылармен бірге мынадай мақсат-міндеттерге кешенді қол жеткізуге бағытталған: бастауыш сынып оқушыларының этикалық білімдерін нақтылау және кеңейту, оларда адамды «мәдениеттендіруге» қатысты эмоциялық реакцияларды жинақтау, басқа адамдарға (құрдастар, ересектер) қатысты олардың жағымды іс-әрекеттерін ынталандыру, мінез-құлық ережелерін саналы түрде орындау білігін қалыптастыру, сол арқылы өзіне және басқа адамдарға өмір сүру үшін қолайлы жағдай жасау, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, өзін-өзі жетілдіру қажеттілігін ынталандыру. Баланың әлемде жалғыз емес екендігі туралы санасын байыту ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы қалыптасқан нормалар мен мінез-құлық ережелерін ескере отырып, өзінің жағымды жетістіктерін көрсетуге үйрету маңызды. Бұған педагогтің білім алушылармен жұмысының түрлі формалары ықпал етеді: этикалық әңгімелер, практикумдар, жобалар, ойын бағдарламалары, тренингтік сабақтар, конкурстар және т.б. [43].

Кәметке толмағандардың этикалық мәдениетінің деңгейі көбінесе олар орналасқан ортаға (отбасы, құрдастары және т.б.) байланысты болатындығын

атап өткен жөн. Кейде мектепке теріс әдеттері бар балалардың болуы кездейсоқ емес.

Мектептің тәрбие жүйесінің құрамдас бөлігі – отбасымен тығыз қарым-қатынас жасау өте маңызды. Мұғалімнің отбасымен ынтымақтастығы баланың сезімін жақсартуға көмектеседі, оның жеке қасиеттерін қалыптастыруға көмектеседі, соның негізінде мінез-құлық мәдениеті қалыптасады. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы ауытқуларды қоршаған орта факторларының жеке тұлғаның дамуына әсер ету күшін ескере отырып, білім беру процесін дұрыс ұйымдастырумен болжауға болады.

Мамандар (мұғалімдер, сынып жетекшілері, әлеуметтік педагогтер, психолог-мұғалімдер) девиантты мінез-құлық, нормадан ауытқыған мінез-құлық формалары үшін санкциялар қолдануға, әлеуметтік-педагогикалық бақылауға қоюға тырыспауы керек. Мұндай жазалауды тиімді деп санауға болмайды, өйткені кәмелетке толмағандар өздерінің шынайы тілектерін жазалау қаупі болған кезде ғана тоқтатады. Санкциялар қолдану қаупі әлсіреген кезде білім алушылар қайтадан әлеуметтік жағымсыз мінез-құлық түріне жүгінеді. Әлеуметтік-педагогикалық бақылау түрлі ауытқулардың алдын алу, оны жою және әлеуметтік қолдауға, қосымша адами ресурстарды тарту арқылы тәрбие жұмысын күшейтуге негізделуі керек.

Сондай-ақ, профилактикалық жұмыстың мазмұнды және процедуралық компоненті модернизацияны қажет етеді, ол көбінесе формалардың біркелкілігімен, формалдылығымен және жүйеліліктің болмауымен сипатталады. Кәмелетке толмағандармен жұмыс жасауда мамандар (мұғалімдер, әлеуметтік педагогтер және т.б.) жіберген бірқатар әдістемелік қателіктер: іс-шаралар өнегелік-ғибратты, директивті қорқыту сипатына ие, тәрбиенің ауызша әдістері басым, тез және түбегейлі өзгерістерге бағытталған мінез-құлықтағы бірнеше ұқсас жаттығулар, теріс ынталандыру әдісі қолданылады, білім алудың сыртқы көріністері.

Девиантты мінез-құлықтың алдын алуда педагогтер жіберетін типтік қателіктерді атап көрсетуге болады:[34].

5-кесте

Педагогтің жұмысты ұйымдастыруда жіберетін типтік қателіктер	Қателер интерпретациясы
Мазмұндық	
Іс-шаралар өнегелік-ғибратты, директивті сипатқа ие	Білім алушыларға «тек солай ғана, басқаша болуы мүмкін емес», «біз олар үшін жағдай жасаймыз, демек оларды дұрыс әрекетке үйретеміз». Сондықтан, проблемалық жағдайға тап болғанда, бала адасып кетеді және оны шешудің дұрыс емес нұсқасын жиі таңдайды
Тәрбиенің қорқыту сипатында болуы	Сабакты «егер-онда» (мысалы, «егер сен ғимараттардың қабырғаларына сурет салсаң, онда ата-анаңа үлкен айыппұл төлеуге тура келеді») қағидаты бойынша жүргізе отырып, білім алушыларды қабылданған шешімдердің, жасалған әрекеттердің және т.б. салдарын баланың өзі, оның отбасын да,

	айналасындағы қоғамды да бағалауға үйретпейміз
Теріс мінез-құлық үлгілерін көрсету (мұғалімнің темекі шегуі, ішімдік және т.б. бейнесін «көрсетеді»)	Білім алушылардың назарын адам мінез-құлқының теріс үлгілерінен адамгершілік-құқықтық мінез-құлық үлгілеріне ауыстырған орынды; бұл үлгілерді көркем әдебиет, кино, шынайы өмір мысалында көрсету
Білім алушыларға мазмұнды қаныққан ақпаратты ұсыну	Мұндай ақпаратты балалар қабылдауы қиын, ішінара сіңіріледі, тез ұмытады. Шешімнің бірі – проблемалық ақпаратты ұсыну, балалардың өздеріне ақпаратты іздеуін ұйымдастыру
Адамгершілік-құқықтық мінез-құлықты тәрбиелеудің ауызша әдістерінің басым болуы	Мінез-құлық нормалары мен ережелерін сақтау қажеттілігі туралы ақпараттандыру (әңгімелер) білім алушылардың дұрыс жүруіне әрдайым ықпал ете бермейді
Құқық қорғау мінез-құлқындағы бірнеше жаттығу	Бірнеше бірдей қайталануларға дейін азайтылатын мінез-құлық нормаларын оқыту мақсатқа жетпейді, өйткені ол баланың жеке басының эмоционалды, рефлексивті, мотивациялық саласына әсер етпейді
Сынып ұжымында мұғалімнің девиантты мінез-құлқы бар баланың жеке басына теріс қатынасын қалыптастыру	Жеке тұлға бағаланады, ол жасаған әрекеті емес; нәтижесінде балалар ұжымда мұғалім балаға деген дұшпандық, сенімсіздік атмосферасын жасайды
Ұйымдастырушылық	
Білім алушыларға профилактикалық бағыттағы көптеген түрлі іс-шаралар ұсынылады	Девиантты мінез-құлқы бар балалардың белсенділігі мұғалімнің белсенділігімен өзгереді. Іс-шаралар ересектерге ұсынылатындықтан, келесі қателіктер жиі жіберіледі: - іс-шара өткізудің шаблондық формасы (сұрақ-жауап); - жұмысқа уәждеме қалыптаспаған: іс-шара не үшін, қандай мақсатпен өткізіледі; - іс-шараны өткізуге сыныптың жеке білім алушылары қатысады
Девиантты мінез-құлықты балаларды (көбінесе механикалық) ұйымдастырушылық қызметке тарту	Іс-әрекетте болу, пассивті белсенділік баланы мінез-құлқының өзгеруіне бағыттамайды, ұйымдасқан іс-әрекетке қатысуға ынталандыру, оны ішкі қабылдауы қажет. Баланы сабаққа механикалық қосу кері тәрбиелік әсер береді
Профилактикалық іс-шараларды жүргізуге кәсіби мамандарды (нарколог-дәрігерлерді, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекторларды және т. б.) тарту	Көбінесе мамандар білім алушыларға ұсынатын ақпарат олардың жасына сәйкес келмейді. Әңгіме барысында мамандар кәсіби терминологиямен жұмыс істейді, білім алушыларға түсініксіз мысалдар келтіреді
Отбасымен байланыс жасамай, баламен профилактикалық жұмысты ұйымдастыру	Ата-аналар – кез-келген іс-әрекетте мұғалімнің негізгі серіктестері, одақтастары, олардың көмегінсіз және қолдаусыз мұғалім сапалы нәтижеге қол жеткізе алмайды

«Нормативтік емес мінез-құлық, жағымсыз іс-әрекет – дереу, жылдам әрекет ету (әңгіме, сабақ беру, талап және т.б.)» қағидаты бойынша жұмысты ұйымдастыру	Алдын алу жұмысын ұйымдастыру бағытын өзгерту қажет: әрекеттен оны түзетуге емес, алдын алу шараларынан баланың нормативтік мінез-құлқына өту
Баланың мінез-құлқындағы тез және түбегейлі өзгерістерге назар аудармау	Бірнеше әңгімелер, тәрбиелік сабақтар өткізгеннен кейін баланың мінез-құлқын өзгертуге болмайды. Оқу процесі ұзақ уақытқа созылатындығын және оның тиімділігі жылдар өткен соң көрінуі мүмкін екенін есте ұстаған жөн.
Құқық қорғау тәртібін орнату	Мектеп қабырғасында мұғалім мен білім алушы арасындағы «бір-біріне кедергі жасамау» туралы жасырын келісім құқық бұзушылықтан қорғайды, бірақ жалпы девиантты мінез-құлық мәселесін шешпейді
Ынталандыруға қарсы теріс ынталандыру әдісі, яғни педагогикалық тұрғыдан ескерілмеген білім алушыны оқудан басқа барлық әлеуметтік пайдалы қызмет пен қарым-қатынастан шығару	Нәтижесінде баланың ашулануы, сенімсіздік сезімі қалыптасады, «тәуелді» белгісі нормативтік емес әрекеттерді жасауға итермелейді
Білім алу қиындығының сыртқы көріністерін басу	Оқу процесіндегі қиындық себептерін жою бойынша жұмысты ұйымдастырмай, нормативтік мінез-құлыққа қол жеткізу мүмкін емес
Мұғалім (өздігінен) баланың мінез-құлқын түзетуге тырысады	«Тәуекел топтағы» білім алушылармен профилактикалық (түзету) жұмыста балалар ұжымының тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалану маңызды

Білім беру ұйымдары жағдайындағы білім беру процесі білім алушыларға белгілі бір білім, білік және дағдыларды беру, сонымен қатар білім алушылардың қоғамдағы өмірге дайындығын, стандартты емес жағдайларды шешуді қалыптастыруды да қамтиды. Осы мақсатта білім алушылармен жұмыс оларға уақтылы ақпарат беруге бағытталуы тиіс: психоактивті заттардың адамның психикасы мен мінез-құлқына әсерінің салдары туралы, құқық бұзушылықтар үшін құқықтық жауапкершілік және т.б. білім алушыларды ақпараттандыру процесінде жүзеге асырылатын негізгі идея — «жаманнан жақсыға», «келеңсіздіктен позитивке». Бұл идеяда ұтымдыдылығы: ауытқудың теріс жағын білу (адам ағзасына әсер етудің салдары, жасалған құқық бұзушылық үшін жауапкершілік және т.б.) жасөспірімді одан алыстатып, ересектер тыйым салған әрекетті сынап көруге тырысады.

Сонымен қатар, мұғалімнің жұмысында «жоғарыдан-төменге», «мұғалімнен білім алушыға» принципі басым, бірақ кері байланыс жоқ. Қарама-қайшылық бар. Бір жағынан, мұғалім білім алушыны естімейді, не туралы ойлайтынын білмейді, оған жіберілген ақпаратты немқұрайлы қабылдайды, келіседі немесе қабылдамайды. Екінші жағынан, білім алушыға монологиялық іс-шара ағымында өз көзқарасын білдіруге, ойларын, күмәндерін айтуға мүмкіндік берілмейді. Сонымен қатар, балалардың ойлары мұғалімге

білім алушыны көруге және естуге, оның проблемасын түсінуге, туындаған сұрақтарға жауап табуға, білім алушылардың түсініксіз әрекеттерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Сондықтан кәмелетке толмағандармен профилактикалық жұмысты ұйымдастыруда моральдық мәселелерді талқылау кезінде пікірталастарды қолдану, моральдық дилеммаларды шешу (бір-біріне қайшы келетін моральдық принциптерге тап болған кезде белгілі бір таңдау жасауды талап ететін жағдайлар) орынды болып көрінеді.

Алдын алу жұмыстары жүйесіндегі маңызды құрамдас бөлігі – білім алушылардың қоғамда тиімді мінез-құлық әдеттері мен дағдыларын дамыту: жағдайды сапалы бағалау, басқалармен қарым-қатынаста мінез-құлықтың оңтайлы стратегиясын салыстыру және таңдау, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын үйрету, өмірлік қиын жағдайларды жеңе білу, сындарлы өзара әрекеттесуге деген көзқарасты қалыптастыру және т.б.

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құلقىның алдын-алуды ұйымдастыра отырып, білім алушылармен жұмыс жасау үшін қоғамдағы өзара әрекеттесуді оқытуға және білім алушылардың сындарлы мінез-құлық стратегияларын дамытуға бағытталған әлеуметтік бағытталған компонентті құрған дұрыс. Бұл тұрғыда әлеуметтік бағдарланған ойындар, әлеуметтік интерактивті театр, пантомима, оқу шеберханасы және т.б. сияқты жұмыс түрлері тиімді мүмкіндіктерге ие.

Сындарлы шешім қабылдау қабілетін арттыру үшін тұлғаның танымдық процестеріне мақсатты әсер ету. Жасөспірімдерді өзара әрекеттесудің конструктивті формаларын қолдану қажеттілігі және қарым-қатынас субъектілеріне өзара әрекеттесудің конструктивті емес формаларының теріс әсері туралы хабардар ету кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықты алдын-алу бойынша мұғалім тиімділігінің маңызды шарты. Білім алушылармен өзара әрекеттесу жағдайларында (жанжал, қысым көрсету, агрессия, зорлық-зомбылық және т.б.) конструктивті емес мінез-құлық әдістерін және мұндай мінез-құлықтың ықтимал салдарының оның ішкі сезімдері олардың эмоционалды жағдайын кері әсер ететіндігіне назар аудару маңызды. Мұғалім өмірдегі осындай жағымсыз сәттерді болдырмау мүмкін емес екенін ескеру керек, сондықтан кәмелетке толмағандарға зиян келтірмеу және қарсыласыңызды ренжітпеу үшін осындай жағдайлардан сындарлы түрде шығуды үйрету маңызды.

Кәмелетке толмағандарды хабардар ету үшін мұғалімге келесі жұмыс түрлерін қолданған дұрыс: әңгіме, брейнсторминг (брейнсторминг), пікірталас, пікірсайыс, конференция, ақпараттық сағаттар, ашық микрофон, фильмдерді қарау және талқылау. Олардың ішіндегі ең көп тарағаны – мұғалім жасөспірімдердің, сынып жетекшісінің, ішкі істер органдарының инспекторы және психологтың қатысуымен ұйымдастыратын әңгіме. Девиантты мінез-құлықтың алдын-алу туралы әңгімелердің тақырыбы әртүрлі: «Конструктивті емес мінез-құлық. Құқықтық жауапкершілік», «Моббинг: психологиялық салдары», «Неліктен конструктивті өзара әрекеттесу қарым-қатынасқа көмектеседі, ал конструктивті емес қарым-қатынас бұзады?» және т.б.

Кәмелетке толмағандармен жұмыс істеудің кең таралған түрі –

брейнсторминг (брейнсторминг) – тамаша идея, яғни күтпеген эмоционалды реакциямен бірге кенеттен интуитивті идея, мәселені шешудің жаңа топтық балама нұсқаларын табу. Брейнстормингті өткізу үшін келесі тақырыптар қолайлы: «Туындаған жанжалды қалай әзілге айналдыруға болады?», «Қақтығыстар – бұл нені білдіреді:?»», «Дау-жанжалдан құтылу жолдары» және т.б.

Пікірталас (кәмелетке толмағандар пікір алмасады, конструктивті емес өзара әрекеттесу мәселесін талқылайды), білім алушылар белгілі бір мәселе бойынша хабарлама жасай алатын конференциялар түрін қолдана алады.

Пікірсайыс тақырыптары: «Біз қарым-қатынаста өзара әрекеттесудің конструктивті емес формаларын қолданамыз», «Қатыгездік – қарым-қатынастың ең нашар құралы» және т.б. болуы мүмкін. Конференция тақырыптары: «Қазіргі жасөспірімдердің қарым-қатынасының өзекті мәселелері», «Қазіргі жасөспірімдердің өзара әрекеттесуінің психологиялық мәселелері».

Эмоционалды жағдайды қалыптастыру кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқын алдын-алу бойынша мұғалімнің жұмысының маңызды бөлігі. Олар эмоционалды қанықтылыққа, сезімге деген құштарлыққа, жаңа және күшті, эмоцияларын тез және тікелей білдіру қабілетіне (қуаныш, ашу, шатасу және т.б.) деген қажеттілікті арттырады, бұл көбінесе девиантты мінез-құлық формаларының пайда болуымен байланысты. Мұғалім осы ерекшеліктерді ескере отырып, жасөспірімдерге эмоцияларын білдіруге және қолайлы басқаруды үйренуге көмектесуі керек.

Бұл бағытта белсенді жұмыс әдістерін қолданған жөн: рөлдік ойындар, моральдық дилеммаларды шешу және психопрофилактика мен психокоррекция әдістері, мысалы, тренингтер, сурет терапиясы, ертегі терапиясы және басқалары, олардың эмоционалды жағдайын басқаруға ақыл-ойды қалыптастыруда үлкен әлеуетке ие, оларды кәмелетке толмағандармен жұмыс тәжірибесінде қолдануға тек педагог-психолог мамандар рұқсат етеді.

Тренинг – бұл тікелей «өмір сүру» және тұлғааралық өзара әрекеттесуде пайда болатын тәжірибе туралы хабардар болу арқылы оқытудың ерекше түрі, ол білімді тарату арқылы дәстүрлі оқытуға да, психологиялық кеңес беруге де, психотерапияға байланыспайды.

Тренингтің ерекшелігі – қатысушылар білім алу процесіне белсенді қатысады, онда әркім тікелей қарым-қатынас тәжірибесін алады.

Осы бағыт бойынша жұмысты ұйымдастыру барысында тренингтер тақырыбы:

«Донорлық жүрек», «Адамдар арасында», «Ашудан – махаббатқа» және т.б. Кәмелетке толмағандармен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту жанжалды жағдайларды сахналауға немесе топты біріктіруге, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, тұлғааралық эмоционалды эмпатияға, мінез-құлық озбырлығын тәрбиелеуге бағытталған модельдеу әдісіне көмектеседі. Кәмелетке толмағандармен жұмыс істеу тәжірибесіне келесі сипаттағы жағдайларды қосуға болады: «кездейсоқ соқтығысу», «Бәрі біреуге қарсы», «Ал, мен кішкентай емеспін...» және т. б.

Сурет терапиясы әдісі – өрнек арқылы шиеленісті, әлеуметтік қауіпсіз әрекеттерді, агрессивтіліктің шығуын ынталандырады. Оны келесі әдістердің көмегімен жүзеге асыруға болады: ұжымдық сурет салу, сызбаны тізбекте аяқтау, суреттегі досыңызға қуаныш сыйлау және т. б.

Ертегі терапиясы әдісі. Кәмелетке толмағандармен жұмыс жасауда тиімдісі – ертегі терапиясы. Ертегі балаға шындықтан алшақтауға және иллюзиялар мен қиялдар әлеміне еруге көмектеседі, бұл өз кезегінде оған эмоционалды стресстен, тітіркену мен қанағаттанбаудан арылуға көмектеседі. Білім алушылар бірлесіп жұмыс жасай отырып, бір-бірімен жағымды қарым-қатынасты ұйымдастыруға көмектесетін ерекше атмосфера жасайды. Педагог келесі жаттығуларды қолдана алады: «Қиянат жасаушы рөліндегі ертегі кейіпкерлерін салу», «Жағымсыз кейіпкерлер шеруі», жағымсыз кейіпкерлердің зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне ұшыраған ертегі кейіпкерлерін талдау» т.б.

Девиантты мінез-құлық мәселесін шешудегі отбасы мен мектептің өзара әрекеті.

Девиантты мінез-құлық мәселесін шешу үшін мектеп-отбасы ынтымықтастығында мақсатты, арнайы ұйымдастырылған жұмыс жүйесі қажет. Оның шешімін мектептің ішкі жүйесінің деңгейімен шектеу бірқатар қиындықтарға тап болады, олардың негізі – отбасына негізделген, ол балаға әсер ету күшін анықтайды және оның жеке басының барлық танымдық, мінез-құлық, аффекті аспектілерін қамтиды.

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу ең алдымен, баланың әлеуетін дамытуға және ашуға, қорғаныс факторларын күшейтуге және әлеуметтік ортаның теріс әсерін жоюға бағытталған жалпы міндеттерді шешу үшін мұғалімдер мен ата-аналардың екі жақты әрекеті болуы керек. Білім беру ұйымдары мен отбасы арасындағы өзара ынтымақтастықты ұйымдастыру шеңберінде жұмыстың мынадай векторлары бойынша күш-жігерді біріктіру керек:

- мектептегі және отбасындағы балалардың өмір сүру жағдайларын сауықтыру (мектепте-баланың әлеуметтік мәртебесін көтеру, оқу іс-әрекетіне деген көзқарасты өзгерту, танымдық белсенділікті дамыту, өзін-өзі бағалауды арттыру және т.б., қолайлы психологиялық атмосфераны құру, сенімді қарым-қатынас, баланы қолдау және т. б.);

- жеке іске асыру үшін мүмкіндіктер жасау кәмелетке толмағандардың қалауына қарай олардың түрлі қызмет салаларында (мектепте үйірмелер, факультативтер, шығармашылықтың заманауи түрлері, инновациялық жобалар; отбасында – баланың бастамаларын қолдау, баланың іс-әрекетінің процесі мен нәтижелеріне мүдделілік);

- балалар мен ересектердің бірлестіктің құрылуы (түрлі бастамаларды, әлеуметтік бағыттағы бағдарламаларды, зерттеу жобаларын және т.б. іске асыру арқылы балалардың, педагогтердің, ата-аналардың бірлескен қызметіне қосылу);

- кәмелетке толмаған баланың бос уақытын толтыру (мектепте білім

алушыларды түрлі мектептен тыс іс-шараларға қатысуға тарту; отбасында – үйдегі еңбекке баулу, бірлескен отбасылық бос уақытты ұйымдастыру және т.б.);

- мектеп және отбасы социумында отбасылық және ұлттық дәстүрлерді дамыту (отбасылық және ұлттық дәстүр тірек ретінде – мектепте (отбасында) қабылданған тәртіп тәрбиелік әлеуетке ие, білім алушы (отбасы) ұжымды біріктіруге ықпал етеді) және т. б.

Отбасы социумы шеңберінен шығу баланың (мектеп, құрдастар қауымдастығы) бағдарлау жүйесінде тұлғааралық өзара іс-әрекетте көп қиындыққа ұшыратады. Қоршаған орта түрлі қақтығыстарды, әрекеттерді, қатынастарды көрсетеді, өзара әрекеттесудің теріс формаларын таңдауға итермелейді, бейәлеуметтік топтарға итермелейді. Осыған байланысты түрлі микросоциумдардан шыққан, түрлі өмірлік тәжірибесі, қарым-қатынас дағдылары, сындарлы өзара әрекеттесу, қысым көрсету жағдайларына белсенді және жанжалсыз қарым-қатынас, үйлесімді қарым-қатынаста әркімнің де жеке тұлға ретінде құндылығы, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі дамыту құқығы бар. Сондықтан кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу, оқыту өзекті.

Девиантты мінез-құлықтың алдын-алу үшін педагогтің кәмелетке толмағандармен жұмысының ең тиімді формаларының үлгісін ұсынуға болады:

6-кесте

№	Жұмыс бағыты	Жұмыс формаларының тақырыптық үлгілері
1	Темекі шегудің алдын алу	1. Ақпараттық дәрістер мен тәрбие сағаттары: «Сіз темекі шеккен кезде...», «Темекіге тәуелділік». «Темекі түтінінің адам ағзасына әсері»; 2. Дөңгелек үстел тақырыптары: «Темекіні тастаңыз және жеңіңіз», «Темекі шегу немесе денсаулық», «Темекі адамды өлтіреді», «Темекі шегудің кемшіліктері», «Темекі шегу сәнді емес!»; 3. Диалогты-кештер: «Темекі шегу немесе шекпеу?», «Темекі шегетін құрбыңа хат», «Темекі шегу – аурудың себебі»; 4. Конкурстық – ойын бағдарламалары: «Таза ауа», «Өзіңе таза өкпенді сыйла», «Темекісіз Болашақ», «Темекіні қолыңа алғанда ойлан»; 5. Спорттық іс-шаралар «Денсаулық және кәсіп». «Темекі шегу мен спорт үйлеспейді», «Денсаулық жүгіру», «Спорт – керек, темекі шегуден бойыңды аулақ ұста!»
2	Вандализм мен граффитидің алдын-алу	1. Әңгімелер: «Граффитидің зияны мен пайдасы туралы», «Өзін-өзі көрсетудің балама тәсілдері»; 2. Ақпараттық сағат: «Граффити: әдемі әлде қымбат па?», «Қабырғаларға сурет салу керек пе?»; 3. Диспут: «Менің достарым граффити салады. Мен олармен біргемін бе, әлде...?». « 4. Граффитистер байқауы: «Граффити – бейбітшілік үшін», «Граффитидегі Қазақстан»; 5. Коллаж жасау «Граффитиге қарсы...». 6. Сұрақ-жауап кеші: «Вандалдық әрекеттерді жасағаны үшін құқықтық жауапкершілік» т.б.
3	Моббингтің алдын алу	1. Ақпараттық сағат: «Жанжал: жағымды және жағымсыз жақтары», «Мен үшін достық...», «Өзара түсіністік пен құрметке ұмтылуымыз керек пе?», «Бір-бірімізді не бағалаймыз және не қабылдамаймыз?», «Жеке

		<p>тұлғаның қандай қасиеттері сәтті қарым-қатынас жасау үшін маңызды?», «Қарым-қатынас және мен»;</p> <p>2. Әңгімелер: «Конструктивті емес мінез-құлық», «Құқықтық жауапкершілік», «Моббинг: психологиялық салдар», «Неліктен конструктивті өзара әрекеттесу қарым-қатынасқа көмектеседі, ал конструктивті емес қарым-қатынас бұзады?», «Дау-дамайда үндемеуге болады ма?», «Мен басқа адамның құқықтары мен бостандығын бұзғаным үшін жауап беремін бе?», «БІнтымақтастық пен келісімді қалай үйренуге болады?»;</p> <p>3. Дәріс «Мектептегі қудалау: қалай қарсы тұруға болады?»;</p> <p>4. Брейнстормдар: «Жанжалды қалай әзілге айналдыруға болады?», «Жанжалдан кету нені білдіреді?», «Абайлаңыз: конфликтогендер»;</p> <p>5. Пікірталастар: «Мен конструктивті емес өзара әрекеттесу жағдайларына қалай қараймын?», «Жанжалдың жағымды жағы бар ма?»;</p> <p>6. Пікірсайыс: «Біз қарым-қатынаста өзара әрекеттесудің конструктивті емес формаларын қолданамыз», «Қатыгездік – қарым-қатынастың жақсы немесе жағымсыз құралы»;</p> <p>7. Конференция: «Қазіргі жасөспірімдердің қарым-қатынасының өзекті мәселелері», «Қазіргі жасөспірімдердің өзара әрекеттесуінің психологиялық мәселелері».</p> <p>8. Ашық микрофон: «Ұжымдағы қарым-қатынас және мінез-құлық ережелері», «Зардап шеккендерді құқық бұзушының теріс әсерінен қорғау», «Татуластыру жолдары»;</p> <p>9. Акциялар: «Күлкі сыйла», «Көмек қолын соз», «Жақсылық жаса», «Тату сынып».</p> <p>10. Тренингтік жаттығулар: «Моббингке жол жоқ», «Менің ішкі жан-дүнием», «Маған көмек керек!»</p> <p>11. Іскерлік ойын: «Қауіпсіздік мектебі»</p>
4	Суицидтің алдын алу	<p>1. Тәрбие сағаты: «Жанжалды жағдайлар және оларды шешу», «Төтенше жағдайда өзінді қалай ұстау керек?»;</p> <p>2. Шығармалар байқауы: «Қымбатты адамдар», «Мен сол үшін өмір сүремін...», «Өмір маған қымбат»;</p> <p>3. Ақпараттық сағат: «Оптимизм және пессимизм: бұл не?», «Кімге көмек керек?», «Әрқашан да жол табуға болады». «Өзін-өзі жетілдірудің алғашқы бес қадамы»;</p> <p>4. Пікірсайыс-практикумы. «Менің жанымда бүкіл әлем бар» әдеби-музыкалық қонақ бөлмесі;</p> <p>5. Дөңгелек үстел: «Толық бақыт үшін не қажет?». «Мен бұл әлемде жалғыз емеспін» Философиялық үстел;</p> <p>6. Конференция: «Біздің рухани байлығымыз», «Менің мүмкіндіктерім»</p> <p>7. Кинодәріс: «Адамгершілік құндылықтары», «Дос, бауыр, туыс»,</p> <p>8. Әзіл-сықақ шоу-бағдарламасы: «Өмірде күлімсіреп жүр». «Күлкі – жанға ем»</p> <p>9. Кездесу кеші: «Жан экологиясы» «Мен сені сүйемін, Өмір»;</p> <p>10. КТК «Қандай мінез – сондай өмір. Қандай өмір – сондай денсаулық»</p>
5	Ішімдіктің алдын алу	<p>1. Әңгімелер: «Алкоголь дегеніміз не», «Жарнамадағы Алкоголь»;</p> <p>2. Сынып сағаттарының циклі: «Алкогольдің зияны», «Қауіпті мінез-құлық», «Алкоголь туралы шындық пен өтірік»;</p> <p>3. Пікір-талас: «Маскүнемдіктің алдын алуға болады». «Алкогольге балама»;</p> <p>4. Ауызша журнал: «Алкоголизм-қылмысқа апаратын жол».</p>

6	Нашақорлықтың алдын алу	<p>1. Сынып сағаттары: «Есірткісіз өмір», «Еркіндік әлде тәуелділік?», «Менің таңдауым»;</p> <p>2. Дәріс: «Нашақорлық немесе болашақсыз өмір»</p> <p>3. Рөлдік ойын: «Мәжбүрлеу жағдайы»;</p> <p>3. Миға шабуыл «Әсерге қарсы тұру», «Неліктен адамдар есірткіні қолданады»;</p> <p>4. Топтық пікірталастар: «Есірткінің пайдасы бар ма?», «Есірткіні қолдану – бұл жеке мәселе», «Есіркі адам өміріне зиян»</p>
7	Құқық бұзушылықтың алдын алу	<p>1. Профилактикалық әңгіме: «Құқық бұзушылықтар және олар үшін жауапкершілік»</p> <p>2. Сынып сағаттары: «Сіз өмір сүретін заң», «Қылмыс неден басталады», «Борыш. Ар-намыс және ар-ождан туралы», «Дұрыс мінез-құлықтың он ережесі»;</p> <p>3. Ақпараттық сағат: «Кәмелетке толмағанның құқықтық жауапкершілігі», «Көмек қоңырауы», «Мінез-құлық мәдениеті»;</p> <p>4. Дөңгелек үстел: «Заң және ар-ождан».</p> <p>5. Пікірталастар: «Сіздің құқықтарыңыз бен міндеттеріңіз», «Заң және мен», «Қоғамдық тәртіп және жеке бас бостандығы».</p> <p>6. Сұрақ-жауап кеші. «Заңдар не үшін қажет», «Менің құқығым бар», «Жанжалдың нәтижесі үшін жауапкершілік», «Белгіленген ережелерсіз өмір сүруге бола ма?»;</p> <p>7. Ауызша журнал: «Сіздің бақытыңызды заң қорғайды», «Білемін-орындаймын»</p>
	Мультимедиалық тәуелділіктің алдын алу (компьютерлік, телевизиялық, мобильді және т. б.)	<p>1. Әрістер: «Теледидар: баланың физикалық денсаулығы», «Теледидардың баланың интеллектуалды дамуына әсері» «Интернетке тәуелділік және оның алдын-алу», «Баланың компьютермен өзара әрекеттесуінің қауіпсіздік нормалары»;</p> <p>2. Ата-аналарға арналған сұрақ-жауап кеші: «Теледидар: дос па, жау ма?», «Компьютерлік ойын балалардың демалу құралы ретінде».</p> <p>3. Тәуелділік мәселесі бойынша мамандармен практикалық сабақ «Тәуелділіктің алдын алу оңай»</p>

Бастауыш сыныпта «тәуекел тобындағы» балалармен және девиантты мінез-құлықты ерте анықтау бойынша әдістемелік ұсынымдар

Бастауыш білім берудің бастауыш сатысында білім алушылармен профилактикалық жұмысты ұйымдастыруда жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

Оларға ортақ:

- мінез-құлық пен қызметті еркін реттеуді дамытудың сапалы жаңа деңгейі;

- рефлексия, талдау, ішкі іс-қимыл жоспары;

- шындыққа жаңа танымдық қатынасты дамыту;

- жаңа құрдастар тобына бағдарлану.

Дамудың әлеуметтік жағдайына сәйкес, бастауыш оқушысының жетекші қызметі баланың психикалық және жеке дамуының барлық процестерін, оның көрсетілген жас кезеңіндегі психологиялық мінез-құлқын қалыптастыратын оқу іс-әрекеті болып табылады. Айналадағы адамдардың оқу процесі мен оқу іс-

әрекетінің нәтижелерін бағалауына байланысты білім алушының өзін-өзі бағалауы дамиды, моральдық мінез-құлық негіздері қалыптасады, құндылықтар жүйесі, ерікті эмоционалды өзін-өзі реттеуі қалыптасады. Бұл жаста балалар саналы мақсаттарды, әлеуметтік таңдалған нормаларды, ережелер мен мінез-құлық тәсілдерін басшылыққа ала алады.

Алдын алу жұмыстарының нысанын таңдағанда, бастауыш білім алушылардың кез-келген іс-әрекетінде оның процедуралық жағы көбірек тартылатындығын және мазмұны мен нәтижесі аз болатындығын ескеру қажет. Сондықтан тек әңгімелер басым болмауы керек, семинарлар, ауызша журналдар, қойылымдар және т.б, мұнда қатысушылардың әрқайсысы тындап, есте сақтап қана қоймай, арнайы жасалған жағдайларда әрекет ете алады.

Бастауыш сынып оқушыларымен мінез-құлық нормалары мен ережелерін меңгеруде тиімді жұмыс түрлері – ойын сабақтары ойын компоненті бар тәрбие сабақтары.

Ойын сабағы – бұл белгілі бір профилактикалық және түзету мәселелерін шешуге бағытталған ойын жаттығулары мен түрлі ойындар жиынтығы. Ойын өзара әрекеттесу процесінде тұлғааралық өзара әрекеттесу модельдері жасалады, баланың жасырын коммуникативті әлеуеті өзін-өзі анықтайды және өзін-өзі жүзеге асырады, өзінің «Менін» біледі, мінез-құлықты ережелер жүйесіне бағындыру негізінде іс-әрекетті ерікті түрде реттеу қабілеті қалыптасады, проблемалық жағдайларды шешудің тиісті жолдары жасалады.

Ойын сабағын құру кезінде әр баланың бірнеше ойындарға белсенді қатысу мүмкіндігін қарастыру қажет (көрермен немесе жанкүйер). Эмоционалды қанықтыру мен шаршауды болдырмау үшін ойын тапсырмаларын баланың мүмкіндіктеріне бейімдеу керек. Ойындар мен ойын жаттығуларының көзі ретінде белгілі ойындарды ғана емес, сонымен қатар балалардың сүйікті кітаптары мен мультфильмдерін, нақты жағдайларды да пайдаланауға болады.

Мысалы, импульсивтілікті, ұялшақтықты, өзара әрекеттесу қиындықтарын түзету үшін жарыс ойындарын қолданған жөн. Кез-келген әдеби шығарманың сюжеті ойналатын драматизация ойындары мазасыздық, белгісіздік, қорқыныш, өзін-өзі бағалаудың төмен сезімін жоюға мүмкіндік береді. Бала бейнелі-рөлді қабылдайтын және осы кескіннің түрлі кейіпкерлері жасайтын бейнелі-рөлдік ойындар баланың оқшаулауы, өз-өзіне күмәндану, серіктеске эмоционалды-жеке тәуелділікті арттыру, каталдық сияқты қиындықтарын шешуге көмектеседі. Психотехникалық босататын ойындар агрессивтілікті, ішкі шиеленісті әлсіретуге, эмоционалды және мінез-құлық тұрақтылығын алуға бағытталған.

Бастауыш сынып білім алушыларымен девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша жүргізілетін практикалық ойын-сабақтары

«5-Тоқта» ойын -сабағы

Мақсаты: білім алушыларға қақтығыстардың себептерін түсінуіне ықпал ету, олардың сындарлы қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру.

Білім алушылардың жасы: 8-10 жас.

Қажетті жабдықтар: шарлар; картоннан жасалған тәж; даулар, жанжал жағдайлары сипатталған карталар; көк, қызыл және ақ түсті квадраттар; ақ қағаздар орамы; газеттер, журналдар; шелек немесе себет.

Мұғалім білім алушыларға ойын барысында бірлескен күш-жігермен олар басқа адамдармен өзара әрекеттесу кезінде ұстануға тиісті 5 тыйым салынады деп хабарлайды.

«Шарлар»

Педагог: Балалардан агрессивті, қайшылықты, конструктивті емес болған өмірлеріндегі жағдайларды естеріне түсіру ұсынылады. Қандай эмоцияларды бастан өткердің? Ашуланған, ызаланған адамның портретін сипатта. (қызару, бұртию, жұлқыну және т.б.)

Бұл кезде ол үрленген допқа ұқсайды ма? (шар үрленіп оған көз, ауыз суреті салынады) егер бұл шар одан әрі ашуланса, оған не болады? Ол ашуланып, ақыр соңында жарылып кетеді. Тексеріп көрейік (шар ары қарай жарылғанша үрленеді). Ұзақ уақыт ашуланатын адамға не болады? Ол да осылай «ашудан жарылды». Бұл не деген сөз? Шынында да, адам шар сияқты ашудан жарылды ма? Оған не болады? Адам «ашуланудан жарылып кетсе», ол төбелеседі, қол көтереді, айқайлайды, жаман сөздер айта бастайды.

Қатысушылар бір-бірінен қарама-қарсы екі қатарға тұрады.

Педагог: Өзіңді үрленген, ашуланған шар сияқты елестетіп көр. Ашудан жарылып кете жаздап тұрсыз, көзіңді алартып, ұрсысып, төбелесіп, бір-бірінді мазақтап тұрған кейіпке ену керексің. Адам өзін осылай ұстаса, онда ол қарсыласына немесе екінші адамға не істегені? (оның жанын ауыртқаны) Бұл жақсы ма?

Енді бәріміз шарды үрлеп, одан біртіндеп ауасын шығарайық. Шармен не болды? Не сездіңіздер?, Өздеріңнің ашуларыңды баяу «босат», ашулануды басуға және тыныштандыруға тырыс. Саған ең қиын не болды? Қандай қорытынды жасадың?

Ойын соңында қатысушылар педагогпен бірге хормен: «Ашу тоқта!» деп дауыстап айтады.

«Ғибратты сөз»

Білім алушыларға педагог біздің сынып патшалыққа айналады, яғни патшаны таңдау керекпіз деп (кездейсоқ таңдау әдісін қолдана отырып) хабарлайды. Сонымен бірге, патшалықтағы патша ерекше: ол қазақ тілін түсінеді, бірақ өзі тек «мейірімділік» тілінде ғана сөйлейді. Патшаға тәжін кигізіп, патша тағына отырғызады. Патшалықтың тұрғындары патшаға олардың дау-дамайларын, жанжалды жағдайларды шешу туралы өтініштермен келеді (алдын-ала әзірленіп, карталарда жазылған) патшаға келіп өз мәселелерін баяндай бастайды. Патша тұрғындарды түсінуге тырысып, сұрақтар қояды және өзінің мағыналы сөздермен өз көзқарасын айта бастайды. Егер тұрғындар патшаның шешімін түсінбесе, ол тұрғындардан көмек сұрай алады.

Шешуді қажет ететін проблемалық жағдайлардың нұсқалары: патшалықтың бір тұрғыны әңгімеде екіншісін қорлады, көршісі қарызға алынған затты біраз уақытқа қайтарғысы келмейді, көршісі өзіне тиесілі емес жерді иемденді және т.б. талқылау ұйымдастырылады:

- Патшаны түсіну қиын болды ма? Жауапты қалай болжауға болады?
- Патша қабылдаған шешімдер сені қанағаттандырды ма? Неліктен?
- Дау, жанжал жағдайларында ең бастысы не?

Оқушылар педагогпен бірге қақтығыстарды шешу ережелерін жасайды және барлығы хормен: «Тоқта, жанжал!».

«Қозғалғыштар»

Топ үш кіші топқа бөлінеді: көк, қызыл, ақ – жеребе әдісімен (балалар қораптан белгілі бір түстегі квадрат-жетондарды бір-біріне көрсетпестен таңдап алады). Ойын өткізілетін бөлме шартты түрде сызықпен екіге бөлінеді: көк және қызыл. Көк және қызыл таңбалары бар қатысушылардың міндеті ақ таңбалары бар қатысушыларды өз тобына итеріп шығару.

Мұғалімнің сигналы бойынша көк және қызыл белгілері бар қатысушылар алақандарын итеріп, өз аймағына пассивті позицияны алатын ақ белгісі бар қатысушыны тартуға тырысады. Қатысушыларды өте мұқият және бір-біріне зақым келтірмейтіндігі туралы ескерту керек. Мұғалімнің екінші сигналы бойынша ойын тоқтайды, әр аймақтағы қатысушылар саны есептеледі.

Ойынды талқылау кезінде келесі сұрақтарға жауап алуыңыз керек:

- Кез-келген жолмен жеңіске жеткің келді ме?
- Ойында ең қиыны не болды?
- Сен итергенде және сені итергенде қандай сезімдер пайда болды?
- Сен серіктесіңізді жарақаттан қорғауға тырыстыңыз ба?

Ойын соңында оқушылар педагог хормен бірге: «Тоқта, агрессившілдік!», «Агрессияны тоқтатамыз!».

«Қағаз шар»

Ойынға қатысушылар шеңберде тұрады. Ортада үстел үстінде бір бума ақ қағаз жатыр. Мұғалім ақ қағаздың бір парағын алады, оны мыжиды, қатысушыларға «қағаз шарды» шеңбер арқылы жіберіп, бір-бірін түрлі сөздермен атайды (қандай сөздерді қолдануға болатын шарт алдын-ала келісіледі: көкөністер, жемістер, саңырауқұлақтар немесе жиһаз атаулары).

Әр қарым-қатынас мына сөздерден басталуы керек: «Ал сен, Асан алмасың!», (қатысушының аты, мысалы Асан), «Сен шкафсың», «Сен сөресің», «Сен қиярсың» Мұғалім қатысушылардан бұл ойын екенін ұмытпауды сұрайды, сондықтан бір-біріне ренжімеулері керек екені және ойын соңынан оны еске түсірмеуді сұрайды.

Әрбір қарым-қатынаста жаңадан қағаз парағымен «қағаз шар» бірге жүреді. Шеңберден өткеннен кейін шар мөлшері едәуір артады. Мұғалім қатысушыларға өсіп келе жатқан қағаз шарына қарап, өз ойларын айтуды ұсынады. Содан кейін онымен не істеуге болатынын ойлап табу ұсынылады.

Нұсқа: шарды кері ретпен ашыңыз, босату процесін көршіңізге жағымды сөздерді айту арқылы қолдаңыз.

Ойын соңында қатысушылар педагогпен бірге хормен: «Қорлауды тоқтатамыз!» деп дауыстайды.

«Жағымсыз эмоциядан арылу»

Мұғалім білім алушыларға өмірде болған қиын жағдайларды, олармен бірге болған эмоциялар мен сезімдерді еске түсіруді ұсынады. Бұл жағдайда

білім алушыларға алдын-ала дайындалған қажет емес газеттер мен журналдарды алу және оларды мыжып, жыртып содан кейін себетке тастауға ұсынылады. Осы жаттығуды орындай отырып, білім алушылар өздерінде жиналған ашу-ыза мен өшпенділікті шығаруға үйренеді, кернеуді жеңілдетеді, деструктивті энергияның шығуын қамтамасыз етеді. Ойын соңында қатысушылар педагог хормен бірге:

«Ашулануды тоқтат!» деп педагогпен бірге хормен дауыстайды.

Ойын сабағын қорытындылай келе, мұғалім білім алушылармен бірге басқа адамдармен қарым-қатынаста қандай «тоқтауларды» есте сақтау керектігін, олар не үшін қажет, қалай ықпал ететінін талқылайды.

Негізгі орта білім беруде білім алушыларымен девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша жүргізілетін практикалық тапсырмалар мен ойын-сабақтары

Негізгі орта білім берудің II кезеңінде профилактика жұмыстарын ұйымдастыру

10-11-ден 13-14 жасқа дейінгі кезең өте күрделі және адам өмірінің дағдарыстар кезеңдеріне немесе екі бағыт бойынша жүруі мүмкін: Тәуелсіздік дағдарысы (қыңырлық, негативизм, ересектердің құнсыздануы, олардың талаптарына теріс көзқарас және т.б.) және тәуелділік дағдарысы (шамадан тыс мойынсұну, үлкендерге және күшті адамдарға тәуелділік және т. б.).

Бұл кезеңнің жетекші қызметі – құрдастарымен қарым-қатынас, ал ерекше белгілері – ересектер әлеміне қарсы тұруға деген ұмтылыс, бұл босату реакцияларында (ересектердің қамқорлығы мен бақылауынан босатуға деген ұмтылыс) және топтастыру реакцияларында (бейресми топтарды, топшілік нормалар мен қатынастардың тән жүйесі бар құрдастардың бірлестіктерін құруға деген ұмтылыс) байқалады. Бұл жеткіншектер өздерінің мүдделері мен қалауларын, осы әлемдегі орнын іздейтін ең үлкен әлеуметтік белсенділік пен өзін-өзі анықтау кезеңі.

Сондықтан, осы кезеңде жеткіншектердің құрдастар тобында және әр жастағы топтарда өзін-өзі таныстыру және өзін-өзі көрсету алаңын ұсыну, шығармашылық идеялар мен жеке өзін-өзі анықтауды жүзеге асыру үшін кеңістік құру ұсынылады. Жеткіншектердің түрлі жағдайларда әрекет ету құралдары мен әдістерін сынап көру, проблемалық жағдайлардың ықтимал шешімдерін жоғалту, сынақтар мен қателіктер арқылы қауіпті кеңістіктегі мінез-құлық стратегиясын таңдау мүмкіндігі болуы маңызды. Осы мақсатта форум-театр, моральдық дилеммаларды шешу, семинарлар және т.б. сияқты алдын-алу жұмыстарының түрлерін қолдануға болады. Жеткіншек үшін оның ересектігі байқалуы, пікірі тыңдалуы, қабылдануы маңызды. Сондықтан ересек пен жеткіншектің бір-бірін тыңдауы, екіншісінің позициясын түсінуі және қабылдауы қажет – тек осы жағдайда бірлескен іс-шаралар мен қарым-қатынастар орын алуы мүмкін.

Жеткіншектермен диалог жүргізудің мүмкіндіктері алдын-алу жұмыстарының келесі түрлерін қамтиды: пікірлердің таралуы, ақпараттық-

интерактивті кездесу және т.б. Алдын алу жұмысының формасын таңдағанда, жасөспірімдер топтық сабақтарды ұнататынын есте ұстаған жөн (әлеуметтік маңызы бар коллаждар құру, әлеуметтік маңызы бар жобаларды әзірлеу және іске асыру және т.б.): жоспарды ойлап табу және іске асыру, қарым-қатынас, міндеттерді бөлу, жобаланған өнімнің бейнесін жасау. Мұның бәрі білім алушыларды біріктіреді, олардың түрлі іс-әрекеттерде әлеуметтік өзара әрекеттесу және жауапты мінез-құлық тәжірибесін қалыптастырады, оларды басқа білім алушылармен жаңа қарым-қатынас орнатуға үйретеді, әлеуметтік сезімдер мен эмоциялардың қарқынды өсуіне ықпал етеді.

«Пікір алмасу»

Пікір алмасу — бұл қандай да бір проблема немесе тақырып бойынша кезекпен ұйымдастырылған пікір алмасушылардың топтық пайымдаулары әртүрлі шешімдегі ой-пікірлері күтпеген болуы мүмкін және әркім өз қалағанын айтуға құқылы. Білім алушылардың ойын, пікірін тудырып, ояту үшін алдын-ала дайындалған аяқталмаған сөз тіркестері жазылған карточкалар жинағы. Сөйлемнің жазбаша басталуын оқып, дауыстап айту арқылы білім алушы мұғалім ұсынған талқылау тақырыбына сәйкес аяқтауы керек. Бастапқы сөйлем ойдың бағытын береді, әңгімелесудің бірінші сәтінде қатысушыға не айту керектігін білуге көмектеседі, өйткені ол тақырыпқа деген көзқарасты және қойылған сұраққа көзқарасын анықтайды.

Білім алушылардың ақыл-ой белсенділігін сипаттайтын аяқталмаған сөйлемдердің шамамен формалары: «Мен бұл мәселе туралы бұрын ойламаған едім, бірақ айта аламын...»; «Меніңше, бұл...»; «Бұл мәселеде мені шатастыратын нәрсе көп...»; «Мен үшін бұл сұрақ қиын болып көрінбейді, өйткені...». Мұғалім білім алушыларға белгілі бір тақырып бойынша өз пікірін айтуды ұсынады («Сіз не ойлайсыз?...») немесе өте нақты сұрақ қояды («Бұл туралы сіз не ойлайсыз?...»).

Талқыланатын тақырыптар білім алушыларға қатысты болуы керек: «Адам және сұлулық», «Мұғалімдер мені түсінбейді», «Адамдардың жақсы және жаман жақтары», «Мектеп және мен», «Кім ренжіді?» және т.б. сыныпта, мектепте, қоғамда болған оқиғаларды талқылауға болады. Талқылау тақырыбы алдын-ала таңдалады, карталар дайындалады, олардың саны талқылауға қатысушылардың санына тең. Карточкада фразаның басы болатын алғашқы сөздер жазылады. Топта қолайлы психологиялық климат құру керек, сондықтан әр қатысушы психологиялық тұрғыдан еркін және әркімнің пікірі қызығушылық тақырыбы ретінде қабылданады.

Маңызды шарт: айтылған пікірлер «дұрыс-бұрыс» шкаласы бойынша бағаланбайды, бірақ белгілі бір құндылық ретінде қабылданады. Пікірлер шашырауы – топтық істі ұйымдастырудың жедел және икемді түрі, жанжалды жағдайларды талқылауға, топтық қоғамдық пікірді анықтауға ыңғайлы.

«Сыра алкоголизмі» тақырыбында пікір алмасу

Мақсаты: алынған ақпаратты сыни қабылдауға үйрету, теріс әлеуметтік әсерге төзімділікті дамыту.

Білім алушылардың жасы: 10-14 жас.

Талқыланатын тақырып бойынша бастапқы сөз тіркестерінің мысалдары:

- «Меніңше, сыра – бұл...»;
- «Егер адам күн сайын сыра ішсе, онда...»;
- «Мен сыраның неге зиянды екендігі туралы ойламадым...»;
- «Менің ойымша сыра ол...»;
- «Сыраның қауіпсіз дозасы туралы айтқанда, мен...»;
- «Менің ойымша, сыра ішу сәнді ол...»;
- «Сыра пайдалы алкогольсіз сусын деп айтылғанда, мен...»;
- «Бұл туралы пікірмен мүлдем келіспеймін...»;
- «Сыраны тұтыну мүмкін емес...»;
- «Сыра алкоголизмі мәселесімен күресу...»;
- «Жасөспірімдер не үшін ішеді...»;
- «Көбінесе сыраны тұтынудың пайдасы мен зияны туралы айтады...»;
- «Сіз растайтын бірқатар дәлелдер келтіре аласыз...».

Тақырыпты талқылау аяқталғаннан кейін қорытынды жасалады.

«Интернетке тәуелділік» тақырыбындағы пікір алмасу

Мақсаты: интернетке тәуелділіктің алдын алу, кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы өзгерістерді ынталандыру.

Білім алушылардың жасы: 10-14 жас.

Талқыланатын тақырып бойынша бастапқы сөз тіркестерінің мысалдары:

- «Электрондық поштаны, түрлі әлеуметтік желілердегі хабарламаларды үнемі қарап отыру керек деп санаймын...»;
- «Желіде уақыт өткізгенде, мынаны есте сақтау керек...»;
- «Желілік ресурстарды пайдаланудың өткір құмарлығы – бұл аурудың бір түрі...»;
- «Әлеуметтік желілерде адам өзін сезінеді...»;
- «Әлеуметтік желілердегі адамдарға сену деп ойлау...»;
- «Шындықтан айырмашылығы, виртуалды әлемде...»;
- «Әлеуметтік желіде сөйлесетін адам туралы ақпарат әрқашан...»;
- «Интернеттегі байланыс өте тартымды...».

Тақырыпты талқылау аяқталғаннан кейін қорытынды жасалады.

«Форум-театр» әдісі

Форум-театр – жасөспірімдер үшін өзекті мәселе бойынша спектакльді көруден тұратын кәмелетке толмағандардың ауытқуының алдын алудың бір түрі. Спектакльді сахналау ойнатылып жатқан әрекеттің шарықтау шегі кезінде стоп-кадрмен аяқталады, және көрермендердің проблемалық жағдайдан шығудың өзіндік нұсқасын ұсынуға мүмкіндігі бар[43].

Форум-театрды дайындау және өткізу технологиясы төмендегідей болуы мүмкін.

Мәселені таңдау, сценарий құру. Аудитория үшін өзекті мәселе таңдалады. Ойнатылатын жағдай қол жетімді және танымал және кейіпкерлердің диалогтары эмоционалды және табиғи болуы керек. Спектакль сценарийі іс-әрекеттерге (актілерге) бөлінеді. Сценарий барысында әрекет эпизодтан эпизодқа дейін артады және шарықтау шегіне жетеді (тоқта!).

Кейіпкердің одан әрі таңдауы белгісіз. Кейіпкер келесі сәті туралы көрермендердің өздеріне ойлану ұсынылады. Спектакльдегі жағдай жанды

болуы керек, көрермендерді оны шешуге белсенді қатысуға итермелеуі керек. Шарықтау шегі драмамен аяқталуы тиіс. Бірақ көрермен бір нәрсені өзгерте алатындығын сезінуі керек, алдын алады, біреуге көмектеседі, кеңес береді, біреуді қорғайды, қолдайды.

Спектакльді дайындау.

Сахнадағы әртістердің орнымен жұмыс, олардың дайындығы ұйымдастырылады. Кейіпкерлердің бейнелері бойынша жұмыс жүргізіледі, диалогтар пысықталады, қойылым процесіне көмектесетін қажетті ескертулер енгізіледі. Осы мақсатта театр жетекшісі спектакльді дайындау тобында көшбасшы, пікірталасты бастайды және жүргізеді, көрермендерді ойлануға итермелейді, егер көрермендер мұны жасамаса «Тоқта!» деп айту керектігін біледі

Әрекет. Бұл кезеңде көрермендерге қойылымды сахналау ұсынылады, ол «стоп-кадрмен» аяқталады. Көрермендер қойылымды мұқият қарап, қойылым туралы түсініктеме бермейді, қойылымды тоқтатпайды. Көргеннен кейін сезім алмасу жүреді, көргендерін талдай отырып, бұдан әрі не болуы мүмкін, қалай өзгертуге болады т.б. ұсыныстар беріледі.

Форум. Бұл кезеңде спектакль қайтадан ойналады, ал көрермендер «Тоқта!» деп қойылымның әрекетін тоқтатады.

Осыдан кейін актерлердің бірін көрермен алмастырады. Көрермендердің біреуі ғана бірінші болып «Тоқта!» деп әрекет ете алады. Әрі қарай, көрерменге сахна жағдайына біртіндеп қосылуға мүмкіндік беретін сәтке дейін жалғасады. Актерлер сахнаның жаңа қатысушысымен бірге ойнайды және импровизация жасайды, сонымен қатар жағдайды мінсіз шешуге мүмкіндік бермейді. Қойылым арқауына немесе ол аяқталғаннан кейін даулы мәселелер бойынша балалардың білімін кеңейтетін профилактикалық сипаттағы ақпаратты қосу пайдалы.

Кері байланыс және спектакль нәтижелерін талқылау.

Бұл кезеңде көрермендер көргендерін талқылайды, әсерлерімен, тәжірибелерімен бөліседі, олардың сахнада талқыланатын мәселеге деген көзқарасы қалай өзгергені туралы пікір айтады. Актерлер мен көрермендердің ең жақсы шешімдері таңдалады.

«Бұл менің шешімім» форум ойыны

Форум ойыны театр форумы сияқты принцип бойынша құрылады. Айырмашылығы – оның қатысушылары «театрға» барудың орнына, жанжалды туындыларды өздері ойлап табады.

Форум ойынына барлық тілек білдірушілер қатыса алады. Форум ойынын Джокер басқарады (картаны алмастыра алады және кез-келген түсінен бастай алады) – көрермендер мен актерлер арасында делдал рөлін атқаратын адам. Джокер актерлердің ойынын, мәселені шешудің ұсынылған нұсқаларын бағаламайды; ол жетекші, аудиториямен байланыс орнатады, ережелердің сақталуын қадағалайды, аудиторияны сахнада жағдайды өзгерту және ауыстыру үшін белсендіреді. Джокер егер жағдай бақылаудан шығып кетсе, этикалық нормалар бұзылған және т.б. кез-келген уақытта «Тоқта!» деп ойынды тоқтатады

Форум ойыны жанжалды жағдайлардан шығудың әртүрлі нұсқаларын қарастыруға мүмкіндік береді. Форум ойынын жаттығудан бастауға болады.

«Төрт бұрыш» әдісі

Проблемалық жағдай айтылады, оны шешудің үш нұсқасы ұсынылады (бөлмедегі үш бұрыш), төртінші нұсқа (төртінші бұрыш).

Қатысушылар шешімді таңдайды, тиісті бұрышты алады, өз таңдауын талқылайды және таңдалған позицияны дәлелдейді. Егер талқылау кезінде қарсыластың дәлелдері пікірдің өзгеруіне әсер етсе, қатысушы басқа бұрышқа өтуі мүмкін. Төртінші бұрышта әр түрлі идеялар мен пікірлер ұсынылуы мүмкін, оларды мұқият тыңдау керек.

1-жағдаят

Сыныпта Сәуле деген қыз бар, ол сыртқы пішінімен тартымсыз, тұйық, сыныптағы бір топ қыз оны үнемі мазақтап күлкіге айналдырады. Айнуір бұл қыздар тобының сабақтан кейін Сәулені қорлау жоспарын құрып жатқанын естейді. Айнуір не істеуі керек?

1. Саулеге жоспарланған қорлау туралы айту керек.
2. Ересектердің кез-келгеніне бұл жағдай туралы айту керек.
3. Үндемейді, ол ештеңе жасамайды.
4. Ашық бұрыш (басқа ұсыныс).

2-жағдаят

Дәурен күн сайын сыныптасы Ермекті мазақтау үшін түрлі ренжітетін нәрселер ойлап табады, келеке етіп, ренжітеді. Егер сенің сыныптасыңды ренжіткенін естіген болсаң не істер едің?

1. Құқық бұзушымен жеке сөйлесу.
2. Егер ол қорлауды жалғастырса, оған физикалық күш қолданылатыны туралы құқық бұзушыға ескерту жасау.
3. Қоңырау шалып, ата-анасына айту.
4. Ашық бұрыш (басқа ұсыныс).

Жағдайды тыңдағаннан кейін қатысушылар тиісті бұрышты таңдайды, ал жағдайдың аяқталу нұсқасы талқылау немесе ойнау ұсынылады. Рөлдерді бөлу, сюжеттік желі бойынша сахналық ойын ойналады. Жағдайдың ойнатылатын нұсқасы 5-7 минуттан аспайтындай қысқа болуы керек.

«Әлеуметтік маңызы бар коллаждар жасау» әдісі

Коллаж – суреттерді кесу және оларды түсі мен құрылымы бойынша ерекшеленетін материалдардың кез-келген негізіне желімдеу арқылы жаңа иллюстрациялар жасау әдісі.

Әлеуметтік маңызы бар коллаж – бұл әлеуметтік бағыттағы өзекті тақырыпқа толы жұмыс.

Коллаж тақырыптары келесідей болуы мүмкін:

- «Менің айналадағы өмір»;
- «Мен қарсымын...»;
- «Темекі түтінінің артында не тұр?»;

- «Бақытты адамдар: олар кім?»;
- «Жаман әдеттер қаласында»;
- «Зорлық-зомбылықсыз мектеп»;
- «Олар бізбен бірге тұрады»;
- «Көмек қолын созыңыз»;
- «Отбасы жоқ балалар»;
- «Жүрегіңізге есік ашыңыз»;
- «Өзіңнің қуанышыңмен бөліс»;
- «Кедергісіз қала» және т. б.

Коллаж жасау барысында білім алушылар әлеуметтік маңызды мәселелер саласындағы білімдерін кеңейтіп қана қоймай, қиялын, шығармашылық ойлауын дамытады, жеке және топтық жұмыс дағдыларын дамытады.

Әлеуметтік маңызы бар коллаж бойынша жұмыс кезеңдері:

1. Ұйымдастырылатын жұмыс проблемаларымен танысу (өзектілігі, әлеуметтік маңыздылығы, оны шешу кезінде туындайтын қиындықтар).

2. Микро топтардың қалыптасуы (3-5 адамнан).

3. Тапсырманы беру: «Тақырыптық суреттер, иллюстрациялар бойынша «...» тақырыбыда коллаж жасаңыз».

4. Микро топтардың жұмысы (40-60 минут).

5. Жасалған коллаждар туралы әңгіме құрастыру, жұмыстардың тұсаукесері: негізгі идея, иллюстрациялардың құрамдас бөліктерінің орналасу ерекшеліктері, түстері және т. б.

6. Жұмысты қорытындылау;

Жұмыстың синквейн әдісін қолданумен құрастыруға болады.

Синквейнді құрастыру ережелері:

- бірінші жол — тақырып атауы бір сөзбен (әдетте зат есіммен);
- екінші жол – іс-әрекеттің қысқаша сипаттамасы (екі сын есім);
- үшінші жол – әрекетті үш сөзбен (үш етістікпен) сипаттау;
- төртінші жол – тақырыпқа қатысты төрт сөзден тұратын сөйлем;
- соңғы жол – тақырыптың мәнін қайталайтын бір сөздің синонимі.

«Моральдық дилеммаларды шешу» әдісі

Моральдық дилемма – актерден бір-біріне қайшы келетін моральдық принциптерге тап болған кезде белгілі бір таңдау жасауды талап ететін жағдайлар.

Мақсаты: жасөспірімдерді қарама-қайшылықтардың құндылық — нормативтік өрісіндегі проблеманы шешудің мүмкін нұсқаларын сұрыптауға үйрету: бір жағынан — мораль мен құқық нормалары, екінші жағынан – жеке және топтық (ұжымдық) құндылықтар.

Оқушылар жасы: 12-14 жас.

Моральдық дилеммаларды шешкен кезде жасөспірім қайшылықтардың құндылық-нормативтік өрісінде болады. Таңдау қақтығысы жасөспірім мәселені шешудің мүмкін нұсқаларын сұрыптай бастағанда пайда болады. Жасөспірім өзі үшін және басқалар үшін проблемалық жағдайды шешудің пайдалы нұсқаларын есептейді, қоғамның түрлі нормаларын сақтау

қажеттілігін ескереді. Қате шешімді таңдауды болдырмау үшін, моральдық нормалар мен заң шеңберінен шықпау, жеке позицияны сақтау үшін, кәмелетке толмаған адамға моральдық дилемма үшін түрлі шешімдер туралы ойлануға үйрету керек. Моральдық дилеммалардың шешімін нақты мысалдармен суреттеуге болады.

7-кесте

Сұрақтар	Түсіндірме	1- мысал	2-мысал
Бірінші сатысы			
1. Моральдық мәселені жариялау	Білім алушыны белгілі бір позицияны ұстануға итермелейтін мәселелер	Сіз сыныптасыңыздың алкогольді үнемі тұтынып жүргеніңізді білдіңіз. Бұл туралы ересектерге (ата-аналарға, тәрбиешілерге) хабарлау керек пе?	Сіз сыныптастың мектептің алдыңғы қабырғасына сурет салып, бояғанына кездейсоқ куә болдыңыз. Бұл жағдайда қандай ұстанымды ұстану керек: ештеңе көрмегендей көріну немесе мұғалімдерге, сыныптастарына айту керек пе?
2. Белгілі бір көзқарастың негізін анықтау	Білім алушы осы мәселе бойынша өз көзқарасын түсіндіруі керек	Неліктен сіздің шешіміңіз дұрыс деп ойлайсыз?	Әр түрлі жолмен әрекет ету керек жағдайларға мысалдар келтіріңіз
3. Қиындық тудыратын мән-жайлар	Білім алушыға қиындық дәрежесін арттыратын мәселе туралы жаңа ақпарат	Мұғалім сізді есік алдында мектеп қабырғасына сурет салған сыныптасыңызбен бірге тұрғаныңызды көргенін елестетіп көріңіз	Егер сіздің үйіңіздің қабырғасына сурет салынса, сіз не істер едіңіз?
	Оның нақты мінезін, іс-әрекетін сезіну	Мас күйінде. Егер мұғалім әріптесінің сөзінен ол мәселені бұрыннан білсе, сынып жетекшісіне хабарлау керек пе?	
Кеңейтілген талқылау кезеңі			
1. Толық нақты мәселелер сұрақтар	Күрделі мәселенің бірнеше аспектілерін көрсету үшін білім алушыларға қойылатын	Кәмелетке толмағандардың спирттік ішімдіктерді пайдалану проблемасы қандай да басқалармен байланысты екенін	Мектептің қабырғаларын бояу олардың эстетикалық келбетін нашарлатып қана қоймайды, сонымен қатар оларды

	сұрақтар	болжап көріңіз	бояу мемлекеттің материалдық шығындарының артуына әкеледі. Қарастырылып отырған мәселе тағы қандай проблемаларға алып келеді?
	Түсіндіру сұрақтары	Болашақта сыныптастар қандай проблемаларға тап болуы мүмкін?	Егер сіз ескерту жасағыңыз келмесе (немесе қорқатын болсаңыз), құқық бұзушыны нормативтік мінез-құлыққа қалай үйрету керек?
	Арнайы сұрақтар	Заңнамада қандай жауапкершілік және не үшін қарастырылған?	Ұлттық заңнамада граффитистерге қандай әсер ету шаралары бар?
	Бірнеше мәселелердің өзара байланысын көрсететін сұрақтар	Ең бастысы: достықты сақтау және сыныптастар мәселесіне араласпау немесе ересектердің қатысуымен оның мәселесін шешу?	Егер теріс қылық басқалардың көз алдында немесе олар болмаған кезде жасалса, сіз қалай әрекет етер едіңіз?
	Әмбебап сипаттағы сұрақтар	Егер мектеп Сіздің сыныптасыңыздың алкогольді ішетіні туралы білетін болса не болады?	Егер басқа адам сізден физикалық жағынан әлдеқайда күшті болса, сіз ескерту жасауға келісесіз бе?
	Рөлдерді ауыстыру сұрақтары	Сыныптастар сіздің досыңыздың проблемасы туралы ересектерге айтқандарыңызды білсе, сізді айыптай ма?	Егер құқық бұзушы сіздің жақын адамыңыз болса, сіз мұғалімдерге көрген құқық бұзушылық туралы айтып бере аласыз ба?
2.Адамгершілік дамудың түрлі кезеңдеріне жататын дәлелдерді салыстыру	Мұғалім пайымдаулары дамудың жоғары деңгейінің элементтерін көрсететін білім алушылардан сұраққа өз	Сіздің ойыңызша, бұл жағдайда жақсылық пен жамандық деген не?; Сіз «жақсылық жұдырықпен болуы керек» деген оймен келісесіз бе?	Мақал-мәтелдерді талдаңыз немесе жоққа шығарыңыз: «Уақыт тәртібі қорғайды», «лас тазалыққа жетпейді»

	көзқарастарымен бөлісуді сұрайды		
3.Түсіндіру және жалпылау сұрақтары	Мұғалім негізгі мәселе назарда болатынына көз жеткізу үшін оқушының сөздерін өзгертіп айтады	Мен әр адамның таңдауы бар екенін, оны өзі жасау керектігін дұрыс түсіндім бе?	Жоғарыда айтқаныңыздан, бұл мәселені шешуде құқық бұзушының орны мен жасын ескеру қажет пе? Немесе мораль нормалары әрқашан бәріне бірдей ме?
4. Рөлдік сұрақтар	Білім алушыларға осы мәселеге екінші жағынан жақындауға көмектесетін сұрақтар	Егер бұл Сіздің сыныптасыңыз емес, ағаңыз(қарындасыңыз) болса, не істер едіңіз?	Сіз «бояушы» болсаңыз не істер едіңіз?

Практикалық сабақ

Практикалық сабақ – кәмелетке толмағандармен жұмыс істеу нысаны, оның негізгі педагогикалық мәні практикалық (имитациялық) әлеуметтік қызметте әлеуметтік жаттығулар (сынамалар) үшін, яғни ықтимал проблемаларды модельдеуде, бала өзінде қалыптасқан құндылықтар, адамгершілік көзқарастар және өзінің әлеуметтік тәжірибесі негізінде қандай да бір әлеуметтік проблеманы шешу тәсілін таңдап, табуы тиіс.

Құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша әлеуметтік-педагогикалық практикалық сабақтың *мақсаты*: кәмелетке толмағандардың құқықтық мәдениетін арттыру, оларға өмірді шешуге көмек көрсету әдеби шығармаларға жүгіну арқылы кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы өзгерістерді ынталандыру.

Оқушылар жасы: 11-14 жас.

Сабақ әлеуметтік-педагогикалық жағдайларды модельдеуді қамтамасыз етеді және білім алушыларға мінез-құлқында жиі кездесетін қателіктерді түсінуге көмектеседі. Сабақтың түзету мүмкіндіктері жасөспірімдердің жалған құндылықтарын шындыққа ауыстыруды қамтиды, олардың өзін-өзі бағалау және өзін-өзі бақылау қабілеттерін дамытады, іс-әрекеттің нәтижесін болжауға үйретеді және эмоционалды тәжірибе жинақтауға ықпал етеді.

Практикалық сабақтың әрқайсысы 45 минуттан 3 сабақтан тұрады. Мынадай тақырыптарда өткізуге болады.

1. «Сіз және заң: құқықтар, міндеттер, жауапкершілік».
2. «Балалардың мінез-құлқындағы қателіктер».
3. «Құқық бұзушылық әлемінде...»

Әр сабақ орындалған жұмыстың рефлексиясымен аяқталады.

Жалпы орта білім беру білім алушыларымен девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша жүргізілетін практикалық сабақтар мен тапсырмалар, ойындар

Жалпы орта білім берудің III сатысындағы білім алушылармен алдын алу жұмыстарын ұйымдастыру ерекше. Жоғары сынып білім алушылары (15 жастан 18 жасқа дейінгі жас аралығы) – бұл өзін-өзі тану мен өзіндік дүниетанымның қалыптасу кезеңі, адамның ішкі әлеміне көбірек көңіл бөлу, адамдар, әлем, философиялық категориялар және т. б. туралы ойлау кезеңі.

Бұл кезеңде асөспірімдердегі негізгі неоплазма дәстүрлі түрде өмірлік және кәсіби өзін-өзі анықтау, болашақта өз орнын білу болып саналады. «Мен» қасиетінің ашылуының белсенді процесі, рефлексияның дамуы, өзінің жеке басы мен оның қасиеттері туралы хабардар болу процесі, жағымды (жаңа құндылықтар, қажеттіліктер, басқа адамдармен, табиғатпен жақындық сезімі, өнер туралы жаңа түсінік) және жағымсыз көріністермен (мазасыздық, ашуланшақтық, агрессивтілік, меланхолия, өнімділіктің төмендеуі) қатар жүреді.

Жасөспірімдер өздерінің тәуелсіздігі мен жеке басын дәлелдеуге деген ұмтылысымен сипатталады, сонымен бірге мінез-құлық стильдерінің, моральдық нормалардың біркелкілігінде көрінетін құрдастардың әсеріне жоғары сезімталдық реакциясы оларды жоққа шығарады. Бұл жаста кейіпкердің екпінді түрлері жиі кездеседі, бір көңіл-күйден екіншісіне тез, жиі және алдын-ала болжанбайтын ауысулар байқалады. Жасөспірім белгісіз, тәуекел мінез-құлыққа деген ұмтылыспен сипатталады, ересек адамның сыртқы белгілеріне еліктейді: темекі шегу, алкогольді ішімдіктер, түрлі зиянды заттарға әуестік және т. б.

Сондықтан, психологтардың пікірінше, осы жаста білім алушылардың эмоционалды интеллектісін, өздерінің психикалық жағдайларын реттеу дағдыларын дамыту; тұтас өзіндік тұжырымдаманы, уақытша тұжырымдаманы қалыптастыру; шешім қабылдау және олар үшін жауапкершілік алу, белгісіздік жағдайында әрекет ету қабілетін дамыту және т.б. жасөспірімдерде салауатты өмір салтына деген жағымды көзқарасты қалыптастыруға, толыққанды және сапалы өмір сүру үшін физикалық және психикалық денсаулықты сақтаудың маңыздылығын түсінуге ерекше назар аудару керек.

Жоғары сынып білім алушыларымен алдын-алу жұмыстарының түрлерін таңдағанда, тақырыптық талқылау, афоризмдерді талқылау, пікірталастар, тренингтер және т. б. сияқты формаларға басымдық берілуі керек.

Тақырыптық талқылау

Тақырыптық талқылау – бұл пікірталас пен бағытталған қарым-қатынастықолдана отырып, белгілі бір тақырыпта сабақ өткізудің бір түрі.

Тақырыптық талқылаудың мақсаты: білім алушылардың талданатын мәселелерге дұрыс (барабар) қатынасын қалыптастыру, білімдегі бар олқылықтардың орнын толтыру, қолда бар ақпаратты өзектендіру, талқылауға барлық қатысушыларды қосу. Тақырыптық талқылауды барлық сынып білім

алушылармен бір уақытта өткізудің қажеті жоқ. 6-8 адамнан тұратын шағын топтар құрған жөн, оларға талқыланатын мәселе маңызды және өзекті, осы проблемаға тап болған немесе тәуекел топқа тап болған білім алушыларды қосқан жөн. Тақырыпты талқылауға жетекшілік етуде мұғалім немесе алдын-ала дайындалған жоғары сыныптың білім алушысы бола алады.

Тақырыптық талқылау технологиясы келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Талқылауға шығарылған тақырып бойынша ақпаратты оқу. Іс-шара жүргізушісі алдын-ала жеке карточкаларда тақырып бойынша қызықты ақпарат дайындайды. Талқылауға қатысушылар бұл ақпаратты дауыстап оқиды. Мұны жүргізуші емес, басқа қатысушылар жасайтыны өте маңызды, осылайша іс-шара процесіне қатысу қамтамасыз етіледі.

2. Тақырыпты таныстыру – тақырып бойынша қысқаша шолу, талқыланатын мәселеге кіріспе, әдетте, жетекші немесе оның көмекшісі жүзеге асырады.

3. Талқылауға арналған сұрақтар – негізгі бөлім. Іс-шараның жүргізушісі бүкіл топқа емес, белгілі бір білім алушыға сұрақ қояды. Егер жауап қанағаттанарлық болса, келесі сұрақ кезекпен басқа білім алушыға қойылады. Егер жауап берушіде жауап беруде қиындықтар болса, басқа балалардың көмегіне жүгінуге болады. ол әр түрлі білім алушыларға бірдей сұрақ қойылған кезде рұқсат етіледі. Ең бастысы – барлық балаларды басқарылатын пікірталасқа қосу, оның барысында білім алушылар өз пікірлерін айтады. Осы тәсілмен олардың енжарлығы, іс-шараға қатысу салғырттылығы бұзылады.

4. Түйіндеме – қорытындылау.

Тақырыптық талқылау кезіндегі топ жұмысының ережелері:

- қарым-қатынас берілген тақырып аясында өтеді;
- мүмкіндігінше, қарым-қатынасқа барлық қатысушылар қатысады;
- бір қатысушы сөйлегенде барлығы тыңдайды, басқалары дауласпайды;
- кез-келген пікір айтылады;
- басқаны қорлауға болмайды.

«Есірткі туралы аңыздар» тақырыптық талқылау.

Мақсаты: есірткіге тәуелділіктің алдын алу, психоактивті заттарды қолдануға теріс қатынасты қалыптастыру.

Білім алушылардың жасы: 15-16 жас.

Сабаққа дайындық: педагог талқылауға таңдалған тақырыпты зерделеуі, қажет болған жағдайда мамандардың (нарколог-дәрігер, құқық қорғау органдарының қызметкері және т.б.) көмегіне жүгінугі; тақырып бойынша ақпарат жазылған парақтарды алдын ала дайындауы; тақырыптың тұсаукесерін дайындауы; талқылауға қатысушыларға сұрақтарды алдын ала ойластырылуы қажет. Тақырыптық талқылаудың болжалды уақыты – 45-60 минут.

1. Тақырып бойынша ақпаратты оқу. Жүргізуші іс-шараның тақырыбын жариялайды және талқыланатын мәселелер бойынша мәтіндері бар карточкаларды таратады. Әр картаны бір білім алушы дауыстап оқиды. Егер топтағы білім алушыларға таратылған карточкалар көп болса, онда бір білім алушы екі үзінді оқи алады.

1 – карточка

Есірткіні тұтыну кезінде адамда тәуелділік пайда болады, яғни оларды үнемі қабылдауға деген ықылас пен қажеттілік. Тәуелділіктің екі түрі бар:

- психикалық тәуелділік – бұл есірткіні тұтынудан туындаған қанағаттану сезімі ләззат алу немесе ыңғайсыздықты болдырмау үшін мезгіл-мезгіл қайталануды қажет етеді. Басқаша айтқанда, есірткіні саналы түрде қолдану кезінде адам ләззат алуға немесе проблемалардан арылуға, стрессті, күйзелісті жеңілдетуге дағдыланады;

- физикалық тәуелділік – бұл кез-келген дәрі-дәрмекті қабылдауды тоқтату дененің қарқынды физикалық бұзылуын тудыратын жағдай (шығару синдромы). Басқаша айтқанда, есірткіні қолдану орталық жүйке жүйесі мен бірқатар ішкі органдардың қызметіне қажеттілік туындаған кезде, оларды қабылдағысы келмегеніне қарамастан, құмарлық пайда болады.

2 – карточка

Есірткіні жүйелі қолдану дененің күрт сарқылуына, метаболизмнің өзгеруіне, психологиялық бұзылуларға, есте сақтау қабілетінің нашарлауына, тұрақты алдау идеяларының пайда болуына, шизофренияға, тұлғаның тозуына, бедеулікке ұқсас көріністерге әкеледі. Жеке тұлғаның жалпы тозуы алкогольді теріс пайдаланудан 15-20 есе жылдам.

3 – карточка

Организм үшін кез-келген есірті зат – улы. Уланудың әсерінен организм өз функцияларын қалыпты орындай алмайды. Сондықтан, мас күйінде адамның сөйлеуі анық емес, қозғалыстарды үйлестіруі бұзылады; зейін аударуы нашарлайды, жағдайды нақты бағалай алмайды, оның есте сақтауы нашарлайды. Үнемі пайдаланған есірткі бауыр мен бүйректі бейтараптандырып, мерзімінен бұрын тоздырады. Есірткінің өзі және оның құрамындағы қоспалар жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелеріне теріс әсер етеді. Есірткі иммунитетті басады және адамды инфекциялардан қорғансыз етеді. Есірткінің кейбір түрлері тұқым қуалайтын ақпаратты тасымалдаушы геннің құрылымына зиян келтіреді – демек, есірткі тұтынушыларда ауру балалар туылуы әбден мүмкін.

4 – карточка

Есірткіні қабылдау басқа да проблемаларды көбейтеді. Егер адам стрессті жеңілдетуге немесе проблемаларды есірткінің көмегімен шешуге тырысса, онда біраз уақыт бойы ол қиындықтарды жеңу сезімін сезінеді. Бірақ есірткінің күші аяқталады және проблемалар сол күйінде қалып қана қоймай ол, бірнеше есе көбейе түседі. Олар: ата-аналармен жанжал, достарды түсінбеушілік, жақын адамынан айырылу, заңмен жанжал, қаржылық қиындықтар, оқудағы, жұмыстағы проблемалар, денсаулықтың нашарлауы. Адамда тітіркену, өз-өзіне күмәндануы, мазасыздық пайда болады.

2. *Тақырыптың тұсаукесері.* Жүргізуші тақырыпты таныстыруды жүзеге асырады (10 минут).

3. *Тақырыпты талқылау.* Тақырыпты таныстырғаннан кейін баяндамашы барлығын талқылауға шақырады. Ол үшін оларға жалпы және нақты сұрақтар қойылады:

- Нашақорлық туралы қандай мифтерді естідіңіз?
 - Сіз есірткінің алғашқы сынамаcынан кейін тәуелділік пайда болмайтындығына келісесіз бе?
 - Есірткі шынымен жеңіл және ауыр ма?
 - Сіз тәуелділік пайда бола бастағанда және есірткіні қолдануды дер кезінде тоқтатуды сезінуге болады деген тұжырымды шынайы деп санайсыз ба?
 - Есірткіні қолдану керек пе, жоқ па – бұл әр адамның жеке басының ісі ме?
 - Егер адамда күшті ерік-жігер мен әлемге салауатты көзқараста болса, онда ол, тіпті бірнеше рет күшті есірткі пайдаланса да, ешқашан нашақор болмайды дегенге сенесізбе?
 - Есірткіні қолдану адамды бас бостандығынан айырады ма?
 - Нашақорға көмектесуге бола ма?
- Білім алушылардың жауабы 5 минуттан артық созылмауы керек. Егер бұл орын алса, сөйлеушіні сыпайы түрде тоқтатып, басқаларға сөйлеуге мүмкіндік беру керек.

4. *Түйіндеме.* Талқылау қорытындысы шығарылады.

Афоризмдермен жұмыс істеу әдістемесі:

1. Белгілі отандық және шетелдік қоғам және саяси қайраткерлердің, жазушылардың, ғалымдардың, өнер өкілдерінің девиантты мінез-құлықтың қандай да бір түрі (маскүнемдік, темекі шегу, өтірік, алдау және т.б.) туралы мәлімдемелерін (кемінде 10) таңдау жасалады.
2. Білім алушыларға ең ұнаған үш сөзді таңдап, өз таңдауын түсіндіруге шақырылады.
3. Білім алушылар келіспейтін (мүлдем келіспейтін) мәлімдемелерді таңдап, оларға түсініктеме беру ұсынылады.
4. Не себепті бір немесе бірнеше қара сөздер мен мақал-мәтелдерге келіспеушіліктер туындады, ойланыңыз.
5. Ұсынылған тақырып бойынша қызықты афоризмдерді еске түсіріңіз, ұсынылған тізімді толықтырыңыз.

Дебат (франц. *debats*) пікірталас, пікірсайыс кез-келген жиналыста ой алмасу ретінде анықталады. Пікірсайыстың негізі – ұсынылған тақырыптық тезис бойынша еркін сөйлеу, пікір алмасу.

Ауытқулардың алдын-алу мәселелері бойынша пікірталас алдында алдын-ала жұмыс жүргізіледі, оның ішінде:

- қажетті материалдарды басып шығару, қатысушыларды дебаттың ұйымдастыру және өткізу ережелерімен таныстыру;
 - дебатың бастапқы тезисін анықтау. Дебет үшін бірнеше тезистер қандай-да бір идея, сонымен қатар баяндаманың, сөйлеудің және т.б. негізгі ойлар алдын-ала дайындалады;
 - тікелей ұйымдастырушылармен және қатысушылармен жұмыс, рөлдер мен тапсырмаларды бөлу;
 - дебат рәсімі туралы жеке нұсқаулық.
- Дебаттарды өткізу тәртібі (рәсімі). Дебатты төраға ұйымдастырады және

өткізеді. Оның дебатқа қатысуға құқығы жоқ, өйткені ол мүдделі емес адам. Төрағаға хатшы көмектеседі, ол сөйлеушілерге сөйлеуге бөлінген уақыт туралы хабарлайды, сондай-ақ дебат құжаттамасын жүргізеді. Дебат алдында қатысушылар келесі ретпен орын алады:

- төрағаның оң жағында — тезисті қорғаушылар (4 адам);
- төрағаның сол жағында — тезистің қарсыластары (4 адам);
- залдың соңында – белгілі бір көзқарасы жоқ қатысушылар (тәуелсіз).

Әр спикер өз сөзін дебат жүргізушісіне: «төраға мырза...». Дебатқа қатысушылар «мырза (ханым)» формасын қолдана отырып, бір-біріне жүгінеді.

Дебатта тезистің қорғаушылары мен қарсыластары кезекпен сөйлейді. Біріншісі – тезисті қорғайтын және оны уақытша дамытатын адам. Одан кейін оппозицияның басты спикері антitezаны тұжырымдап, қорғайды.

Әрі қарай рөлдер келесідей бөлінеді:

- екі жақтың екінші нөмірдегілер кезек-кезек тезистің (антитезистің) пайдасына аргументтер келтіреді;
- үшінші нөмірдегілер қарсыластардың дәлелдерін жоққа шығарады;
- төртінші нөмірдегілер пікірталас кезінде екі тараптың айтқанын қорытындылайды. Соңғысы – антitezді қорғайтын команданың төртінші нөмірі.

Пікірсайыс тақырыптары:

- «Граффити: өнер немесе жойылу»;
- «Ұрлық: ауру немесе құқық бұзушылық па?»;
- «Татуировкалар: қарсы немесе жақтастар»;
- «Қайыр сұрау: отбасы немесе қоғам көзі ме?»;
- «Жаргон: қарсы немесе жақтастар»;
- «Темекі шегу керек пе әлде шекпеу керек пе?»;
- «Сән: денсаулық үшін немесе денсаулыққа зиян»;
- «Пирсинг: әдемі немесе қауіпті».

Дебат өткізілгеннен кейін қорытынды шығарылады (рефлексия):

1. Дебат тақырыбы өзекті ме?
2. Барлық қатысушылар алдағы пікірсайыстарға алдын ала дайындалды ма?
3. Сізге кімнің қойылымдары ұнады және есте қалды? Неліктен?
4. Төраға мен хатшы өз міндеттерін қалай атқарды?
5. Неліктен кейбір пікірсайысшылар үшінші тарап бақылаушыларының позициясын алды?
6. Негізгі тақырыптан ауытқу болды ма? Неліктен?
7. Қатысушылардың жалпы мәдениетін бағалаңыз.
8. Пікірталас өткізуді жетілдіру жөнінде не ұсынар едіңіз?
9. Пікірталасқа қатысуыңызды бағалаңыз (тыңдау, басу, эмоцияны тоқтату немесе көрсету, жанашырлық және т.б.).
10. Пікірталастың басты мақсаты орындалды ма?

Әлеуметтік жарнама жобалары

Кәметке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алу

тұрғысынан кәмелетке толмағандармен әлеуметтік жарнамалардың жобаларын ұйымдастыру орынды.

Әлеуметтік жарнама – жарнаманың бір түрі, оның негізгі мақсаты қоғамда, адамдардың санасында жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыру және сақтау, әлеуметтік маңызды мәселелерге және оларды шешу мүмкіндіктеріне назар аудару.

Әлеуметтік жарнаманың объектісі мыналар болуы мүмкін: салауатты өмір салты, заңдылық пен заңға бағыну, мейірімділік пен қайырымдылық және т.б. Әлеуметтік жарнаманы жобалау процесінде жасөспірімдер аудиторияның санасына әсер етудің түрлі әдістерін ойластырып қана қоймайды, нормативті емес мінез-құлықты теріс орналастыру тәсілдерін дамытады, сонымен қатар өз ұстанымын, жеке көзқарасын дамытады, белгілі бір проблема, бұл өз кезегінде жарнама авторларының нормативтік мінез-құлқын ынталандырады.

Әлеуметтік жарнаманы жобалау бойынша кәмелетке толмағандармен жұмысты ұйымдастыруда келесі кезеңдерді бөлуге болады:

1. Жағдайды талдау (қандай мәселені шешу қажет және қандай деңгейде).
2. Жоба аудиториясының анықтамасы және сипаттамасы.
3. Жарнаманың мақсатын тұжырымдау.
4. Жобаның мазмұндық-технологиялық жабдығын әзірлеу.
5. Жобаны ресурстық қамтамасыз ету (шығындардың сипаты мен көлемі).

Әлеуметтік жарнама – бейнелер, мультимедиялық презентациялар, қысқа суреттер мен ұрандар, ақпараттық парақшалар және т.б. түрінде ұсынылуы мүмкін.

Тақырып бойынша әлеуметтік жарнамалар әр түрлі болуы мүмкін:

- «Денсаулық – өмірдің басты игілігі»;
- «Денсаулық – Сұлулық»;
- «Оған көмек керек»;
- «Сенің таңдауың өз қолыңда»
- «Ойлан және таңда» және т. б.

Практикалық сабақ

Жасөспірімдерге арналған «Менің таңдауым» практикумы

Мақсаты: жасөспірімдердің құндылық бағдарларын қалыптастыру, конструктивті шешімдерді өз бетінше қабылдауға үйрету.

Білім алушылар жасы: 15-16 жас.

Қажетті жабдықтар: доп; бейне-магнитофон; теледидар; мақал-мәтелдері бар карточкалар; құм сағаты; 2 себет; ватман парақтары; қағаз парақтары; маркерлер; қаламдар; фломастерлер мен қарындаштар; жасыл, қызыл, сары түсті карточкалар; кітаптар; буклеттер; өрнектері бар плакаттар.

«Адамның өз ойына қарағанда, әдетте, оны басқалардың басына түскен ой көбірек сендіреді». Б. Паскаль

«Жаратушы, адамға мол қазына берді, бірақ ол ақымақ, сол байлықты ысырап етті». Дж. Герберт

Дайындық жұмысы: білім алушылар іс-шара тақырыбы бойынша кітаптар жинағын жүзеге асырады; жағдайлар, тақырыптар әзірленеді; мақал-

мәтелдер таңдалады; «Иә» және «Жоқ» деген жазулары бар екі себеттің болуы қамтамасыз етіледі; жастардың өзекті мәселелері туралы бейнематериалдар таңдалады; білім алушылар арасында сауалнама жүргізіледі: «Таңдау жағдайында сіз қандай өмірлік принциптерді басшылыққа аласыз?».

Танысу ойыны

Білім алушылар шеңберге отырады және кезекпен кезкелген затты (мысалы, доп) береді. Қолында заты бар қатысушы өзінің атын және өзі жақсы көретін үш затты (заттарды) атайды. Осылайша жағымды эмоционалды күй пайда болады және білім алушылар бір-бірін жақын тани бастайды.

«Білім алушы жастардың өзекті мәселелері» кинолекторийі

Білім алушы жастардың өзекті мәселелері туралы бейнежазбаларды көрсету. Қарап шыққаннан кейін жүргізуші көргендерін талқылайды, білім алушылармен бірге проблемалардың себептерін және оларды шешудің мүмкін жолдарын анықтайды.

«Өз таңдауыңды ақта» ситуациялық ойыны

Топ төрт командаға бөлінеді, олардың әрқайсысы кейінгі талдау үшін жағдаятпен белгілі бір картаны алады. Жағдаятты талқылауға уақыт беріледі. Содан кейін әр команда жағдаяттан шығудың жолын ұсынады, оны рөлдерде ойнайды. Қалған командалар ұсынылған нұсқаларды мұқият тыңдайды және келіспеушілік болса, өз шешімін ұсынады. Ойын соңында жүргізуші қорытындылайды.

Болжамды жағдаяттар:

1. Сіз туған күнге шақырылдыңыз. Ата-аналар сізді жібергісі келмейді, бірақ сіз мерекеге баруыңыз керек. Сіз қалай әрекет етесіз? Мінез-құлқыңызды түсіндіріңіз.

2. Дискотекада сіз жастар компаниясымен кездестіңіз. Олардың арасында бір адам сізге қатты ұнады. Дискотекадан кейін ол сізді онымен және достарымен бірге көңілді кешті жалғастыруға өз үйіне шақырды. Бірақ сіз олардың ешқайсысын танымайсыз. Сіздің әрекетіңіз?

3. Сіздің өте жақсы жақын досыңыздың көңіл-күйі бұзылып, агрессивті, әлсіреген, ауырсыну жағдайын байқап қалдыңыз. Сіз ол есірткі қабылдай бастады деп күдіктенесіз. Сіздің әрекетіңіз? Досыңызбен сөйлесесіз бе, әлде ештеңе болмағандай жүре бересіз бе?

4. Сіз шулы компанияда уақыт өткізесіз. Кенеттен достарыңыздың қолында белгісіз бір сұр ұнтақты байқадыңыз. Достарыңыз сізге осы ұнтақты сынап көруді ұсынады. Сіздің әрекетіңіз?

«Құм сағатпен әңгіме»

Білім алушыларға тақырыптары бар карточкалар таратылады. 3-5 минут ішінде әр бала картада көрсетілген тақырып бойынша әңгіме ойлап табуы керек. Содан кейін білім алушылар кезекпен өз әңгімелерін дауыстап айтады, сағат құмы төгілгенше әңгіме аяқталуы тиіс.

Болжамды тақырыптар үлгісі:

- «Махаббат пен жек көру»;
- «Достық және сатқындық»;
- «Ащы шындық және тәтті өтірік»;
- «Маскүнемдік және салауатты өмір салты»;
- «Белсенді және пассивті демалыс»;
- «Білім және қараңғылық»;
- «Ерте және кеш неке» т.б.

«Жанды газет»

Білім алушыларға маркерлер, қарындаштар, фломастерлер, ватман таратылады және газет дайындау ұсынылады. Ол үшін топ жұпқа бөлінеді, олардың әрқайсысы шағын репортаж жасап, оны тиісті бөлімге орналастыруы керек. Білім алушылар тапсырманы орындағаннан кейін жүргізуші олармен бірге газетке ұжымдық талдау жүргізіп, нәтижелерін қорытындылайды.

Айдарлардың шамамен атаулары:

- «Сыпайылық немесе дәрекілік»;
- «Сау немесе бай болу»;
- «Жаман әдеттер немесе салауатты өмір салты»;
- «Ақша немесе достық»;
- «Табысты мансап немесе отбасылық әл-ауқат»;
- «Сену немесе тексеру»;
- «Эмоцияны немесе ақыл-ойды ұстану»;
- «Бәрі сияқты немесе басқаша болу».

«Досыма хат»

Қатысушылар мимика, суреттер, үндеулер көмегімен құрдастарына салауатты өмір салтын ұстануға, гигиена ережелерін мен этикет сақтау үндеуін бейнелеуі тиіс. Тапсырманы орындағаннан кейін жүргізуші «хаттарға» талдау жасайды. Мекен-жайы таңдалады және оған ең жақсы хабарлама «жіберіледі». Жұмыстың бұл түрі жоғарғы сынып пен төменгі сынып білім алушылары арасындағы жұмыстың сабақтастығын қамтамасыз етеді.

«Мен таңдаймын» рөлдік пікірталас

Білім алушылар екі топқа бөлінеді. Бірінші топ – пікірсайысқа қатысушылар рөлінде, екінші топ – сарапшылар рөлінде өнер көрсететін болады. Жүргізуші пікірсайысқа қатысушыларға рөлдік жабдықтары бар карточканы таңдауды ұсынады (білім алушы, мұғалім, ата-ана, әлеуметтік педагог, психолог, дәрігер, инспектор және т.б.). Содан кейін талқылау тақырыбы хабарланады.

Тақырып нұсқалары:

- «Егер шынымен қатты қаласаң, онда жасап көруіңе болады» (жаман әдеттер туралы);
- «Алкогольді ішу (немесе психобелсенді заттар) мәселені шешуге көмектеседі»;

- «Мен өзіммен-өзіммін, сондықтан мен қалағанымды істеймін».

Жүргізуші әр қатысушыға 1-3 минут ішінде өз пікірін білдіруді ұсынады (осылайша мәселені шешудің белгілі бір әдісін таңдау жүзеге асырылады) және нақты жағдайды шешу мүмкіндігі туады. Сарапшылар тобы жауаптарды түрлі-түсті карточкалардың (жасыл түсті карточка – «келісемін», қызыл карточка – «келіспеймін», сары карточка – «менің пікірімді тыңдаңдар») көмегімен бағалайды. Жасыл түсті карточкалардың көп санын алған қатысушы атап өтіледі.

«Моббингке жол жоқ!» практикалық сабақ

Мақсаты: білім алушылардың мектеп қоғамындағы моббингке теріс көзқарасын қалыптастыру, осы құбылысқа қарсы тұру қабілетін дамыту, өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдарға көмек беру және сенім артуға үйрету.

Білім алушылар жасы: 15-16 жас.

Қажетті жабдықтар: қағаз, қалам, ұлы адамдардың даналық сөздері басылған парақтар.

«Қауымдастық картасы»

Мұғалім білім алушыларға «мектеп» сөзімен қауымдастық картасын жасауды ұсынады. Сынып тақтасының ортасында «мектеп» сөзі жазылады, оларға осы сөзбен байланысты ассоциация сөздерін атау керек және оларды тақтаға жазу ұсынылады, нәтижесінде кілтке қосылған сөздердің кең желісі пайда болады.

Ассоциациялар картасында, жағымды сөздермен қатар, әдетте, жағымсыз сөздер, жағымсыз эмоциялар пайда болады, олар сыныптағы конструктивті емес қатынастарды, мектептегі психологиялық атмосфераға қанағаттанбауды және т.б. көрсетеді, мысалы, «мазасыздық», «жаман көңіл-күй», «көңілсіз», «реніш» және т.б. бұл сөздер жеке тізімге алынады, олардың пайда болу себебі анықталады.

Білім алушылардың пайымдауынан кейін мұғалім қорытындылайды: мектепте теріс әрекеттер мен құбылыстарды жиі кездестіруге болады, мысалы, қорлау, мазақ ету, жапсырмалар, лақап аттар, кемшіліктерді мазақ ету, ескертулер, объективті емес бағалау, басқа балалардың көзінше қорлау, қауіп, өсек, қысым; ұрып-соғу, шапалақтау, заттарды ұрлау және тартып алу; оқшаулау, қабылдамау және т.б.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде мұндай терминдердегі құбылыстар «моббинг» немесе «мектептегі күш көрсету» деп аталады. «Моббинг» термині мектеп қабырғасында және аумағында сыныптастарына моральдық, материалдық немесе физикалық зиян келтіруді мақсатты және тұрақты түрде білдіреді; сыртқы келбетінде, мінез-құлқында, киіну әдісінде және білім алуында айқын белгілері бар, басқаларға қарсы тұру түріндегі психологиялық зорлық-зомбылық нысаны; зорлық-зомбылық тақырыбына қажетті әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу арқылы артықшылыққа, үстемділікке қол жеткізуді, мәртебені өзгертуді қамтиды.

«Моббингтегі бақылаушы»

Білім алушыларға моббинг жағдайында жоғарыда аталған кейіпкерлерден басқа, сырттан бақылау жүргізетін және жәбірленушінің орнында болудан қорқу үшін ешқандай әрекет жасамайтын адам бар екендігі туралы хабарланады. Мұндай қатысушыны атау ұсынылады. (*Бақылаушы.*)

Мұғалім білім алушылардан бақылаушы рөлінде болған-болмағанын еске түсіруді сұрайды. Моббингтің жағдайын сипаттау ұсынылады (қатысушылардың орнын, уақытын, аты-жөнін атамай); сол кездегі сезімдер мен эмоционалды күй. Қорытынды жасалады.

«Интернеттегі моббинг»

Мұғалім білім алушыларға соңғы жылдары моббингтің жаңа түрі – кибермоббинг таралғанын айтады. Бұл өсек, электронды пошта, интернет-сайттар, ұялы телефон арқылы қорлайтын пікірлердің таралуы. Интернетті, ұялы телефонды пайдаланушылар жәбірленушіні таңдайды, оған қауіп төндіреді, ол туралы әдейі өтірік айтады, оған жасырын қауіптер мен қорлықтар жібереді, фотосуреттерге, бейнелерге, пайдаланушының қабырғасына, қауымдастықтарға зиянды пікірлер жазады, қорлайтын немесе жалған бейнелерді, жәбірленушінің қатысуымен фотосуреттерді тарата алады. Мұндай моббинг кәметке толмаған адамда ауыр жүйке бұзылуларына және тіпті өзіне қол жұмсауға әкелуі мүмкін.

Білім алушыларға осы құбылыс туралы ойларын дауыстап ашық айту ұсынылады. Виртуалды әлемде сыпайылық ережелері шындыққа қарағанда біршама өзгеше екендігі туралы хабарланады. Интернетті пайдаланушының этикалық ережелерінің жеке жиынтығын жасау ұсынылады.

«Профилактикалық акция»

Акция – бұл жалпы стратегиялық мақсатпен біріктірілген және белгілі бір шектеулі уақыт аралығында өткізілетін іс-шаралар жүйесі.

Акциялар, әдетте, келесі міндеттерді шешуге бағытталған:

- проблемаға белгілі бір жеке қатынасты құру мәселесі туралы хабардар болу деңгейін арттыру;
- қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын насихаттау.

Қазақстан Республикасында үнемі өсіп жас жеткіншектер мен ересек тұрғындар арасында алкогольизмнің, темекі шегудің, нашақорлықтың таралуын болдырмауға бағытталған республикалық ақпараттық-ағартушылық акциялар өткізіледі.

Темекіні, алкогольді, есірткіні қолдануға қарсы іс-қимылға, салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған профилактикалық акциялар өткізу акцияны ұйымдастырушылардың өзінде де, осындай іс-шаралар ұйымдастырылатын балалар мен ересектер санатында да алкогольге қарсы, темекіге қарсы және есірткіге қарсы тұрақты қондырғыларды қалыптастыруға, өзін-өзі бағалау мен жауапкершілік сезімін дамытуға мүмкіндік береді. Мамандардың пікірінше, жастардың профилактикалық іс-шараларға қатысуы мұндай жұмыстың тиімділігін қамтамасыз етеді: адамды тәрбиелеудің ең жақсы тәсілі – оны тәрбиелеу емес, оны басқаларды тәрбиелеуге тарту;

ақпараттандырудың ең жақсы тәсілі – басқаларды ақпараттандыруға тарту; ақпаратты игерудің тиімді әдісі – оны біреуге беру.

Профилактикалық акцияны дайындаудың негізгі кезеңдері:

1. Стратегиялық мақсатты анықтау.
2. Жағдайды зерттеу, мақсатты топ туралы ақпарат жинау (әсер ететін топ).
3. Мақсат-міндеттер қою.
4. Негізгі хабарламаның идеясын әзірлеу және тұжырымдау.
5. Дайындық жоспарын құру.
6. Іске асыру.
7. Бағалау.

«Білім алушыларды зорлық-зомбылықсыз өзара әрекеттесе отырып, қиянат жасамауға үйрету» тренингтік жаттығулар

Төменде келтірілген тренингтік жаттығулар кешені жасөспірімдерді басқаның ықпалына қарсы тұруға үйретуге бағытталған (қарсы дәлел, ақпараттық диалог, сындарлы сын, жалтару, бас тарту және т.б.); өзара әрекеттесудің зорлық-зомбылықсыз нысандарын үйрету (басқалар да бақытты болуға құқылы, онымен санасу керек, оның пікірін құрметтеу керек) және педагог-психологтардың жұмысына арналған.

Бағдарлама 1,5-2 сағатқа арналған (5 күнге есептелген).

Топтың саны – 8-15 адам.

Кешенді құрастыру кезінде әр сабақтың кезеңдерінің логикалық реттілігін сақтай отырып, жаттығулардың еркін орналасуы ұсынылады: рефлексия (сезімдермен, пікірлермен, тілектермен қысқаша алмасу); сергіту сәті (қатысушыларды болып жатқан оқиғаларға эмоционалды тарту); негізгі бөлім; қорытынды бөлім (қайталама рефлексия); сабақтың қысқаша қорытындысы.

Мақсаты: жасөспірімдерді басқа, зорлық-зомбылықсыз өзара әрекеттесу формаларына қарсы тұруға үйрету.

Білім алушылар жасы: 14-16 жас.

Қажетті жабдықтар: қағаз, қалам, түрлі түсті А4 пішінді парақтары; қарындаштар; фишкалар; таразылар; ескі газеттер.

«Жәбірлеуші және құрбан болған адам»

Білім алушыларға өз өміріндегі оқиғаларды еске алып, олардың жәбірлеуші немесе құрбан болған рөлдері туралы баяндап берулерін және төмендегі сұрақтарға жауап беруі ұсынылады:

- «Сізде қандай сезім болды?»;

- «Сіз әлсіздерден артықшылық жағдайында қанағаттану сезімін бастан өткердіңіз бе?».

Содан кейін қатысушылар ассоциативті қатарды қолдана отырып, олардың жағдайын сипаттауы керек: дыбыс, визуалды сурет, жанасу және т. б.

«Кедергілер жолы»

Жүргізуші: өмірде біз бірнеше кедергілермен кездесеміз. Кейбір адамдар

оларды жеңеді, олармен күреседі, басқалары бас тартады. Енді біз кедергілерді айналып өтіп, үлкен мақсатқа жетуге мүмкіндік аламыз.

Қатысушылар бір-бірінің артында 0,7 м қашықтықта орналасқан, басты қатысушы кедергілерге-адамдарға әсер етпеуге тырысып, зигзаг сызығы бойымен басынан аяғына дейін жолды жабуы керек. Егер кедергіге әсер етсе, ол басты кейіпкерді сәл алыстатуы мүмкін, бірақ ол өз жолын жалғастыруы керек.

Талқылау:

- Сіз кедергілермен жалғыз қалғанда не сезіндіңіз?

Жаттығу қайталанады, бірақ онда басты кейіпкер кедергілерден өтіп, жаттығуға қатысушылардың бірі қолын ұстап тұрады.

Қайта талқылау жүргізіледі:

- Сіз туындаған қиындықтарды жеңу үшін адамға не қажет екенін түсіндіңіз бе?

«Жарнамалық науқан»

Сынып екі топқа бөлінеді, олардың әрқайсысы мұғалім ұсынған ұғымдардың бірін таңдайды (мейірімділік, көмек, достық және т.б.). Әр команданың міндеті – таңдалған сапаны жарнамалау. Өз тобына басқа сыныптардан мүмкіндігінше көп білім алушыларды тарту мақсатында презентациялар ұйымдастырылады, жарнамалық агенттер жұмыс істейді, буклеттер, парақшалар және басқа да жарнамалық өнімдер алдын-ала дайындалады.

Іс-шараны өткізгеннен кейін рефлексия ұйымдастырылады:

- Мен мұны білдім...

- Мен түсіндім...

- Мен қалаймын...

Кәмелетке толмаған жасөспірімдердің

девиантты мінез-құлқының алдын-алу және түзету бойынша

2022-2023 оқу жылына арналған іс-шаралар жоспары үлгісі

Мақсаты: сабақтан тыс уақытта жасөспірімдер арасында девиантты және бейәлеуметтік мінез-құлықтың алдын алу.

Міндеттері: 1. Жасөспірімдерді девиантты, қоғамға қарсы мінез-құлықтың салдары туралы білуге үйрету;

2. Жасөспірімдерде оқуға, жұмысқа орналасуға, жеке дамуға деген ынтаны қалыптастыру;

4. Жасөспірімдердің салауатты өмір салтына деген ұмтылысын дамыту;

5. Өмірлік қиын жағдайға тап болған балаға уақытылы психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету;

6. Ересектердің (ата-аналардың, педагогтердің және мектептің барлық қызметкерлерінің) психологиялық-педагогикалық құзыреттілігін арттыруға ықпал ету.

№	Іс -шаралар	Мерзімі	Жауаптылар
<i>Әдістемелік-ұйымдастыру жұмыстары</i>			
1	Сынып оқушылары мен олардың отбасыларының әлеуметтік құрамының мониторингін ұйымдастыру. Сыныптың әлеуметтік паспорты.	Қыркүйек	Сынып жетекшісі
2	Девиантты мінез-құлықты білім алушылардың деректер банкіні құру.	Қыркүйек	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог
3	Білім алушыларды шығармашылық бірлестіктерге, секцияларға, сабақтан тыс іс-шараларға қатысуын бақылау.	Күнделікті	Сынып жетекшісі
4	Девиантты мінез-құлықты білім алушылардың сабаққа қатысуы мен үлгерімін бақылау.	Күнделікті	Сынып жетекшісі
5	Жасөспірімдерді белсенді іс-әрекетін, бос уақыттарын ұйымдастыру (үйірмелер, секциялар).	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, үйірме жетекшілері
6	Білім алушылардың сабақтан тыс іс-әрекетте жұмыспен қамтылуын бақылау.	Жыл бойы	Сынып жетекшісі
7	Отбасылық, қоғамдық тәрбиенің қолайсыз жағдайларын анықтау.	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог
8	Каникул уақытында білім алушылардың жазғы демалысын және жұмыспен қамтылуын ұйымдастыру.	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог мектеп әкімшілігі
<i>Білім алушылармен жұмыс</i>			
<i>Профилактикалық іс-шаралар</i>			
1	«Ұсақ бұзақылық несімен қауіпті» әңгіме	Қыркүйек	Сынып жетекшісі
2	«Білім алушылардың мінез-құлық ережелері. Олар не үшін қажет?» әңгіме	Қазан	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог
3	Темекі шегуге қарсы күрес күніне арналған газет, парақшалар, жадынамалар шығару.	Қараша	Әлеуметтік педагог, педагог-психолог
4	Құқықтық тәрбие және құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша сынып сағаттары: «Жасөспірімнің құқықтары мен міндеттері»; «Жасөспірім мен ересек арасындағы қарым-қатынас»; «Біз білім алушыларға арналған ережелерді қалай орындаймыз?»	Желтоқсан Қаңтар	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог
5	«Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы» әңгіме	Ақпан	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог
6	«Темекі түгініне жол жоқ!» акциясы».	Қаңтар	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог
7	«Салауатты өмір салтын насихаттау апталығы.	Мамыр	Сынып жетекшісі, әлеуметтік педагог, дене тәрбиесі мұғалімдері
8	«Тәтті өмірдің ащы жемістері» немесе	Мамыр	Сынып жетекшісі,

	«есірткіні қолданудың ауыр әлеуметтік салдары» туралы» пікір-талас		педагог-психолог
9	Девиантты мінез-құлыққа бейім білім алушылардың тұлғалық ерекшеліктерінің психодиагностикасы	Жыл бойы	Педагог-психолог
10	Девиантты мінез-құлықты түзету бойынша тренинг сабақтар.	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог
11	Мектеп бұрышына жадынамалар, бейнетрансляция – «Сенім телефоны». - «Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттері» - «Біздің тату сыныбымыз» (сынып ұжымдарында жанжалды жағдайлардың алдын алу үшін)	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог
<i>Ата-аналармен жұмыс</i>			
<i>Профилактикалық іс-шаралар</i>			
1	«Қарым-қатынастың ерекшелігі» ата-аналарға арналған лекторий	Қыркүйек	Сынып жетекшісі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог
2	Ата-аналармен жеке және топтық профилактикалық әңгімелер циклін өткізу: - «Ата-аналардың құқықтары, міндеттері мен жауапкершілігі»; - «Ересектер мен балалар қарым-қатынасының принциптері»; - «Кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы әрекеттерді жасау себептері, оларды жасағаны үшін жауапкершілік»; - «Баланың жеке басының қалыптасуындағы отбасының рөлі»; - «Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының себептері».	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог
3	Ата-аналарға: - «Отбасындағы кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттері», - «Жанжал жағдайында балаңызға қалай көмектесуге болады»; - «Отбасында қиындық туындаса не істеу керек», - «Есірткісіз өмір»	Жыл бойы	Сынып жетекшісі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог

Отбасындағы балалардың девиантты мінез-құлқының алдын алу.

Балалардағы девиантты мінез-құлық факторы ретінде балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасының бұзылуы

Отбасылық тәрбиеде ата-аналар кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқын тудыратын, күшейтетін, қолдайтын немесе қоздыратын факторларды білуі керек. Оларға мыналар жатады:

- отбасылық қатынастардың бұзылуы (ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынаста эмоционалды жырудың болмауы; отбасындағы ересектер арасындағы жанжал; балаға дұшпандық қатынас, оның ішінде оған физикалық зорлық-зомбылық; қарым-қатынас тапшылығы және т. б.);

- отбасындағы моральдық атмосфераны бұрмалау (ата-аналардың немесе басқа туыстардың алкоголизмі, олардың азғындық мінез-құлқы; ата-аналардың эмоционалды және психикалық бұзылыстары және т. б.);

- отбасындағы тәрбиенің дисфункционалды стильдері (ата-аналардың балаларға қатысты шамадан тыс ауырлығы; балаларды қорлайтын, олардың адамдық қадір-қасиетін қорлайтын тыйымдар мен жазаларды шамадан тыс пайдалану, нәтижесінде балалардың ата-аналарға деген тұрақты дұшпандығы қалыптасады, балалардың бақылаудан шығуы және т. б.);

- өмірдің қолайсыз оқиғалары (балалық шақтағы махаббат пен сүйіспеншілікті жоғалту; айтарлықтай қауіп төндіретін отбасынан шығару; қатты қорқыныш, ажырасу, қаржылық дағдарыс, қоныс аудару, отбасы мүшесінің қайтыс болуы немесе ауыр ауруы және т.б.).

Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алудың барабар және тиімді тетіктері ретінде отбасылық жүйеде қолайсыздықты (бұзушылықтарды) жою жолдарын қарастыру керек. Девиантты мінез-құлқтың алдын-алу контекстінде отбасылық қарым-қатынас ерекше рөл атқарады. Бұл коммуникативтік жазықтықта үлкен білім беру әлеуеті бар, ол отбасылық қатынастардың сипатын өзгертуге, отбасындағы өзара әрекеттесу стиліне, балалардың мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алуға әсер етуі мүмкін.

Бүгінгі таңда отбасылық қарым-қатынас саласында көптеген кемшіліктер бар:

- ата-аналар мен балалардың қарым-қатынас орнатуға уақыттың тапшылығы;

- біржақты қарым-қатынас (тұрмыстық және материалдық мәселелерге назар аудару; адамгершілік тәрбие, құндылық мінез-құлқы мәселелеріне көңіл аудармау);

- тікелей байланыс арқылы әлеуметтік шеңберді шектеу бала – анасы немесе әкесі (көбінесе ана), оның орнына бала – ата-ана жұбымен бірдей байланыста болмауы;

- мақсатты бағытталған қарым-қатынастың тәрбиеге кері әсері (қарым-қатынас – үйрету, оқыту, қарым-қатынас – басу, қарым-қатынас – қарсылық және т. б.);

- таңдаулы қарым-қатынас (кейбір отбасы мүшелері арасында – иеліктен

шығару, көңіл бөлмеу, басқалары арасында – жарқын эмоционалды қатынастар);

- эмоциялық компоненттердің жеткіліксіздігі (рухани жылулық, рухани жақындық);

- біркелкі қарым-қатынастың болмауы (ата-ана мен баланың белсенді қарым-қатынас кезеңдері үнсіздік кезеңдерімен ауыстырылады) және т. б.

Кейінгі уақытта отбасылық қарым-қатынастың жаңа түрлері, мысалы, телефон байланысы және интернет байланысы кең таралған. Ата-аналар мен балалар арасындағы байланыс диалогын толығымен толтыра алмайтын қашықтан қарым-қатынас ауыстырылды. Бұның нәтижесінде жалған отбасылық қарым-қатынас орнайды, оның тәрбиелік әсері әдетте, ситуациялық, үстірт, ақпараттылығы төмен. Ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы баланы басқа әлеуметтік шеңберге – көше шеңберіне, девиантты бағыттағы стихиялық топтарға итермелейді. Оңтайлы емес отбасылық қарым-қатынас баланың үйден кетуіне және баланың тәуелсіздігіне қол жеткізгенде отбасылық қатынастардың бұзылуына әкелуі мүмкін. Зерттеушілер балалардағы оқшаулау, іске асырылған және іске асырылмаған ашықтық сияқты жағдайлардың болуын отбасылық қарым-қатынастың қателіктерімен байланыстырады.

Сондықтан, отбасылық тәрбие процесін ұйымдастыра отырып, ата-аналар мынаны есте ұстауы керек: оңтайлы отбасылық қарым-қатынас бүгінде баланың психикалық әл-ауқатының, болашақ отбасылық өміріндегі сындарлы отбасылық қатынастардың кепілі. Ата-аналардың қызметі балалармен өзара сыйластыққа, бір-біріне қамқорлық жасауға, махаббат сезіміне және тұрақты рухани байланыстарды қалыптастыруға негізделген сенімді қарым-қатынас орнатуға бағытталуы керек. Мұндай қарым-қатынасты отбасында ата-ана беделі болған жағдайда ғана жасауға болатындығын есте ұстаған жөн.

Ата-аналардың беделі – бұл балалардың көз алдында әке мен ананың жеке қасиеттері мен өмірлік тәжірибесінің жоғары маңыздылығы мен танылуы және олардың іс-әрекеттері мен мінез-құлқына ата-ананың әсер етуінің негізгі күші: балалардың ата-аналардың нұсқаулары мен кеңестеріне мойынсұнуы және орындауы, олардың қорққандығынан немесе материалдық қызығушылығынан емес, олардың әділдігі мен орындылығын мойындау нағыз ата-ана беделі [29].

Ата-аналардың өмірі мен жұмысы, олардың мінез-құлқының үлгісі – балаларының өмірін білуге және оларға кедергісіз, сенімсіз, шаршамай көмекке келуге, қиын жағдайдан өз бетінше шығуға мүмкіндік беріп, мінезін қалыптастыруға негізделген. Бұл кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқын тежейтін фактор бола алатын ата-аналардың беделі.

Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқының бұзылуының себептері қандай? Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде келесі себептер жиі талданады:

- назар аударту үшін күрес, яғни ата-ананың балаға назар аудармауы оны назар аударудың жаңа әдісін – тілазарлықтың болуына итермелейді;

- ата-ананың шамадан тыс қамқорлығына қарсы өзін-өзі растау үшін

күрес (ескертулер, нұсқаулар, бұйрық түрінде сөйлесу) баланы қыңырлыққа, мінез-құлықты бұзуға мәжбүр етеді;

- кек алу ниеті (әсіресе әділетсіз айыптау, қатал ескерту үшін) баланы нормадан тыс әрекеттер жасауға мәжбүр етеді;

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын-алудың тиімділігіне не ықпал етеді?

Ата-аналарға арналған ұсыныстар:

- отбасында баланың үйлесімді дамуына ықпал ететін қолайлы моральдық жағдай, жағымды отбасылық қарым-қатынас жасаңыз; есіңізде болсын, өнегесіз отбасылық теріс үлгілер (дөрекілік, айқайлар және т.б.) ауыр психикалық жарақаттарға, балалардың физикалық және әлеуметтік дамуының бұзылуына әкеледі;

- отбасындағы тәрбие тактикасын таңдауда дәйекті болыңыз. Балалармен қарым-қатынаста туындайтын күрт эмоционалдық айырмашылықтар – жазадан, көз жасынан, ант беруден кешіруге дейін – баланың ата-анасын басқаратын, тіл алмаушылық, бақылаусыздыққа әкеледі;

- ересектер арасындағы талаптардың сәйкессіздіктерінен аулақ болыңыз. Ата-аналық қарама-қайшылықтар деп аталады (анасы рұқсат етеді, әкесі тыйым салады, әжесі бәріне мүмкіндік береді және т.б.), баланы ересектердің талаптары жүйесіздікке бағыттайды: бәрі мүмкін болмаған кезде, бәріне рұқсат алуға болады;

- балаларға үлгі болуға тырысыңыз. Егер ата-аналар балаға белгілі бір мінез-құлық ережелерін үйретсе және оларды өздері сақтамаса (олардың айтқаны мен іс-әрекеті сәйкес емес), онда бала ата-аналардың практикалық мінез-құлық моделін үйренуі мүмкін. «Үлгі көрсету тәрбиенің ең оңай жолы».

- баланы сол қалпында қабылдаңыз (әдемі емес, академиялық пәндерден нашар, агрессивті және т.б.). Баланы ата-ананың сөзсіз қабылдауы оған өзінің қажеттілігін сезінуге мүмкіндік береді; егер бала белгілі бір жетістіктері үшін ғана сүйікті болса, онда ол ата-аналарды бағалауға бейімделіп, сыртқы бағалауға назар аударуы керек. Нәтижесінде алдамшы, айлакер балалар өсуі мүмкін;

- балаларды кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алудың тиісті нысаны – жағымды бағдарланған іс-шараларға (үйірмелерге, секцияларға, спортқа және т. б. бару) қатыстырыңыз;

- балаларды бұқаралық ақпарат құралдарының теріс әсерінен қорғаңыз (зорлық-зомбылық, қатыгездік көріністері, оңай пайда табу идеялары және т.б.), балалар алған ақпаратты бақылаңыз. Сонда балаңыз теріс үлгілерден аулақ болады, моральдық бұзылуына жол берілмейді;

- ата-аналардың бала тәрбиесінен өзін-өзі шеттетуі баланы отбасынан шығарып, көшеге шығаруы мүмкін;

- ата-аналық махаббатыңыз бен сүйіспеншілігіңіз ақылға қонымды болсын; басқалармен қарым-қатынасты «біздің бала әрқашан дұрыс» қағидаты бойынша құруға болмайды, қарама-қайшылықты жағдайларда баланың позициясын әрдайым қорғауға болады, өйткені мұндай отбасылардағы балалар алдамшы, жалған және қатал, ата-ана қорғанысына сенімді болады.

«Отбасындағы сенімді қарым-қатынас» кеңесі

Балаға назар аударыңыз, ата-аналардың немқұрайлылығы ата-аналардың назарын аударатын мінез-құлық формаларының пайда болуына ықпал етуі мүмкін: агрессия, әдепсіздік, суицидтік ойлар мен әрекеттер.

Жоғары талап пен бақылауды баланың өз еркі мен эмоционалды қолдауымен біріктіріңіз. Бұл оған өзін-өзі бағалауды, өзін-өзі бақылауды дамытуға мүмкіндік береді, үйлесімді эмоционалды дамуды қамтамасыз етеді.

Балаларға таңдау еркіндігін беріңіз (сабақтар, әрекеттер және т.б.), оларды өз бетінше шешім қабылдауға үйретіңіз. Бұл тұрғыда И. Канттың: «Көптеген адамдар балалық шақ олардың өміріндегі ең жақсы және жағымды уақыт деп санайды. Бірақ бұл олай емес. Бұл ең қиын жылдар, өйткені содан кейін адам тәртіптің қысымына және тіпті одан да аз – еркіндікке ұшырайды». Балалармен сенімді қарым-қатынас орнатыңыз; балаларды қорлайтын жалпы бақылауға, құрдастарының теріс әсерінен оқшаулауға, баланың достарын таңдауға және т.б.; мұндай отбасыларда әлеуметтік дағдылардың дамымаған жүйесі бар, күшті адамдарға оңай әсер ететін тәуелсіз бала өседі.

«Отбасылық әлеуметтік қарым-қатынас» кеңесі

Баламен көбірек сөйлесіңіз. Жүрекпен сөйлесу, балаларды тыңдау ата-аналарға проблемалар мен оларға көмек көрсету қажеттілігі туралы сигналдарды естуге мүмкіндік береді. Баланың отбасынан тыс қарым-қатынасын шектемеңіз. Әлеуметтік оқшаулау – бала үшін қауіп факторы болуы мүмкін, өйткені ол өзара әрекеттесу үлгілерінің шектеулі жиынтығын алады. Қарым-қатынастың жетіспеушілігі баланың ішкі әлеміне, виртуалды кеңістікке, депрессияға ұшырауының нәтижесі болуы мүмкін, ал соңғысының төтенше нұсқасы – суицидке әкелуі мүмкін. Отбасылық жүйеден тыс болған кезде, бала бейімделуімінез-құлқы тәжірибесінің болмауына байланысты жиі дағдарыстық, проблемалық жағдайларға тап болады.

Баланы кітап оқуға, көрмелерге, концерттерге, театрға баруға, содан кейін ата-аналармен бірлесіп талқылауға шақырыңыз, бұл оның не болып жатқанын сыни тұрғыдан түсінуге ықпал етеді, ақпаратты эмоционалды және зияткерлік өңдеуді үйретеді.

Есіңізде болсын, ата-аналардың материалдық байлыққа қол жеткізуге бағытталуы ата-аналардың балаға жеткілікті уақыт бөлмеуіне әкелуі мүмкін, отбасылық қарым-қатынас материалдық қажеттіліктерді қанағаттандырумен алмастырылмайды.

«Іс-әрекетті ынталандыру» әдістері

Балаға талап қою кезінде пропорция сезімін ұмытпаңыз, яғни баланың мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескеріңіз. Балаға жиі сұраныс жасаңыз – бұл оның жеке басының бірегейлігін танудың және басқа адамдарға құрмет көрсетудің ерекше түрі.

Ынталандыру мен жазалау әдістерін ақылмен біріктіру. Ата-аналар жазаны теріс пайдаланатын отбасыларда балалар агрессивті, қатал болып өсуі мүмкін, кейінірек олардың балалық шағымдары үшін кек алуы мүмкін.

Сонымен қатар, балаға қатысты зорлық-зомбылық оның ерік-жігерін басады, әлсіздерге қарсы агрессивтілікті ынталандырады.

Егер ата-аналар балаларына толықтай дәрменсіздік танытса, сендіруді, түсіндіруді, ерікті шешім қабылдамай алмаса, балалар ата-аналарын басқара бастайды.

Ынталандыру немесе жазалау мөлшерін ұлғайтуға жүгінбеңіз, себебі балаға кері реакция тудыруы мүмкін, берілген тәрбие әсерін жоққа шығарасыз.

Баланы сүюден бас тарту қаупінен аулақ болыңыз, бұл тәртіптік жаза баланы ата-анасынан одан әрі алыстатуы, кәмелетке толмаған баланың наразылығы мен агрессивті мінез-құлқын тудыруы мүмкін.

Жиі жазалардан аулақ болуға тырысыңыз, әдетте бала қандай да бір істі теріс жасағаны үшін жазаланады. Бірақ тыйым салынған нәрседен бас тарту ол баланың сол нәрсеге қол жеткізуге деген ұмтылысын жоғалтпайды, бала жазасын алғаннан кейін өз ниеті мен тілегіне жету үшін тиым салынған нәрсесін қайтадан жасайды, ол шексіз осылай үйреншікті әдетке айналады.

Балалардың елеусіз (ұсақ-түйек деп қарамаңыз) теріс қылықтарын назардан тыс қалдырмаңыз. Теріс қылықтарды «барлық балалар осындай болды» деп пайымдау құқық бұзушылыққа ұласуына әкелуі мүмкін; жазаларды олардың әділдігі мен қажеттілігін сақтай отырып, шектеулі қолдану керек.

Жағымсыз оқиғаның барлық егжей-тегжейін ұзақ уақыт талқыламауға тырысыңыз, өйткені олар балаға ауыр тиеді және оған жай ғана мойындау және кешіру сияқты жеңілдік әкелмейді. Түсіндірмені қатайту арқылы сіз наразылық тудырасыз немесе кінәні сезінесіз.

Баланың іс-әрекетін әділ бағалауға тырысыңыз. Ата-аналардың әділетсіздігі, оның өзін-өзі құрметтеуі (орынсыз айыптау, қорлау және т.б.) оған наразылық мінез-құлқын тудыруы мүмкін (іс-әрекеттер, алдау, кек қайтару).

Баланың жасанды, сыртқы мойынсұнушылығына назар аударыңыз, бұл оған қатаң әсер ету шараларының салдары болуы мүмкін, баланың екіжүзділік, өтірік, алдау, арбау сияқты қасиеттерін дамытуға ықпал етуі мүмкін. Балаларды жақсы мінез-құлқы үшін мадақтаңыз – бұл жаман істерге назар аударудан гөрі тәрбиенің әлдеқайда тиімді құралы.

Осылайша, бұл көбінесе балалардың мінез-құлқындағы ауытқулардың бастапқы көзі – отбасылық баланың девиантты мінез-құлқын тежейтін фактор бола алады.

«Тәрбиеге бағынбайтын бала»

Өзіңізді ұстауға тырысыңыз, ашуланудың өршуін көрсетпеңіз, шыдамды болыңыз.

Балаға күн ішінде өз ескертулеріңізді жазып қойыңыз (қашан, қандай себеппен және қандай нысанда кейіннен талдаумен). Рөлдерді ауыстыру арқылы туындаған қақтығыстық жағдаятты ойнаңыздар (бала ата-ана рөлінде өз шешімін ұсынады).

Жиі ашық көңіл-күймен әңгімелесіңіз: баланың тілегі не, балаға көңіл аударыңыз! оған отбасында қолдау мен сүйіспеншілік жетіспейді. Оны жиі мадақтаңыз және түсініңіз.

Бала өзінің жақсы жақтарын көрсете алатын жағдаяттарды жиі қолданыңыз.

Сөгіс бермеңіз.

Балаңызды есту ғана емес, тыңдау да маңызды. Ол қандай болса, солай табиғи түрде балаңызды шынайы қабылдаңыз.

Пікірлер мен тұжырымдарға асықпаңыз.

Бұйрық бермеңіз, бірақ өтініш, тілек түрінде өз талаптарыңызды білдіріңіз.

«Қатаңдық + дәйектілік» қағидасына сәйкес әрекет етіңіз. Тыйымдар аз болуы керек, бірақ оларды бұзу әрқашан жазамен бірге жүруі керек. Әйтпесе, бала ережелер шартты нәрсе екенін түсінеді де, оларды орындау қажет емес деп санайды.

Белгілі бір ережелерді жазып, оларды көрнекті жерге іліп қойыңыз.

Жазаланатын бала ата-анасы оны жақсы көретініне күмәнданбауы керек.

Баланың іс-әрекетін ашық талқылаңыз, бірақ «сүйіспеншілік тілінде».

Физикалық жазаларға жүгінбеңіз.

Баланы жазалау кезінде оның кінәсі неде екенін нақты түсіндіріңіз, ол үшін бұл жаза сіз ойлағандай әсер етпеуі мүмкін. (ол кінәсін өзі дұрыс сезіне білуі тиіс)

Ренішіңізді көрсетіңіз, ұлыңыздың (қызыңыздың) әрекеті сізді қалай ренжіткендігін білдіріңіз. Сіздің көңіл-күйіңізден-ақ бала өз кінәсін сезіне білуі керек.

«Баланың үйден кетуі»

Баламен сіз ол үйде болмаған кезде не сезінетініңіз туралы сөйлесіңіз.

Баламен келісім жасаңыз: егер ол үйден кетсе, «онда сіздің жүрегіңіз ауырады, оған алаңдайсыз», «туыстардан, достардан ұят болады», «жаман адамдарға тап болып, өміріңді бұзасын» және т. б.

Мамандармен байланыс орнатыңыз.

Отбасында тыныш, достық атмосфера жасаңыз.

Бірлескен отбасылық бизнес ойлап табыңыз, баламен көбірек уақыт өткізіңіз.

Баламен қарым-қатынасқа қызығушылық танытыңыз. Баланың барлық достарымен және олардың отбасыларымен танысыңыз, олардың мекен-жайлары мен телефондарын жазыңыз. Егер балалар үйде болмаса, ата-аналар әрқашан қайда және кіммен және қашан үйге бару керектігін білуі керек.

Балаңыздың кіммен сөйлесетінін талдаңыз; мүмкін оның қарым-қатынас шеңберін шектеу керек болар.

Балаға қандай әрекеттердің заңсыз екенін айтыңыз және оның қандай әрекеттері осы анықтамаға сәйкес келетінін түсіндіріңіз. Егер балаға қандай да бір әрекеттерді жасау ұсынылса, оған «Жоқ!» деп айтудан қорықпау керектігін түсіндіріңіз.

Мейірімді және қатал болыңыз.

Баланы үйден шығарған кезде оның не істейтінін, қайда баратынын түсінуге тырысыңыз.

«Ұрлықшы бала»

Баланың моральдық қасиеттерін өзіңіз үлгі бере отырып тәрбиелеңіз.

«Көзбе көз» жағдаятты талқылаңыз.

Баламен әдеби шығармаларды (кейіпкерлердің әрекеттері) оқып, талқылаңыз.

Балаға оның кінәсі неде екенін, оның әрекетінен кім зардап шеккенін, осы жағдайда өзін қалай ұстау керектігін түсіндіріңіз.

Егер сіз балада жаңа заттың барын байқасаңыз, оның пайда болу тарихына қызығушылық танытыңыз.

Егер сіз ақша мен заттар үйден жоғала бастағанын байқасаңыз, баламен сөйлесіңіз, оның түсіндірмелерін өтірік деп санауға асықпаңыз. Егер сізде ол ұрлықшы деген сенім туындаса, бұл ұрлыққұмарлық ауру ма (клептомания) әлде құрдастары күштеп жүр ме осыны түсінуге тырысыңыз.

Ешбір жағдайда ұлын (қызын) тілалғыш балалардан оқшауламаңыз.

Әр баланың қатені түзету мүмкіндігі бар және болуы керек екенін ұмытпаңыз.

Баламен сөйлесіңіз, не қалайтынын, не жетіспейтінін сұраңыз, талдаңыз және қорытынды жасаңыз.

Балаға ұрлық – бұл қылмыстық іс екенін түсіндіріңіз, осы мінез-құлықтың салдарынан кәмелетке толмаған балаларға қандай зардаптар әкелуі мүмкін екенін айтыңыз.

«Баланың өзін-өзі төмен бағалауы»

Балаңызға: «сен жамансың», «біз сені жақсы көрмейміз» деп айтпаңыз. Бұл жасқаншақтықтың пайда болуын, қорқыныш сезімін тудырады. Баланы мақтаңыз әрбір жағдайда, ол осыған лайық.

Балаңызға жиі айтыңыз: «Сен менің ең жақсымысың!»,

«Сен мықтысың, сенің қолыңнан бәрі келеді!», «Сен жарайсың!» « Мен сенсіз не істей алар едім?» және т. б.

Балаңызды тіл алғыш басқа балалармен салыстырмаңыз. Әйтпесе, ол «мен басқалар сияқты емеспін» деген ойда болады.

Баланы оны жақсы көретіндігіңізге және ешқашан ешкіммен алмастырмайтындығыңызға сендіріңіз.

Баланы әр түрлі іс-әрекетте қосқанда, оған жетістік жағдаятын тудырыңыз, бала өзіне-өзі сенімі артуы тиіс, өйткені баладағы сәтсіздіктер өзін-өзі сынға алып және өзін-өзі төмен бағалауына әкеледі.

Ешқашан баланы жамандамаңыз.

Баланың өзін-өзі бағалауы ата-аналарды бағалаудың тікелей өндірісі екенін ұмытпаңыз. Балалар ата-аналары атап өткен барлық қасиеттерді көрсетеді.

Баланың бастамасын қолдаңыз.

Балаға ол туралы өз бетінше ойлауға және әрекет етуге қабілетсіз деп ойлауға мәжбүрлеменіз, өйткені мұның бәрі өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкеледі.

«Қыңыр бала»

Қыңырлықты табандылықпен шатастырмаңыз.

Баланы қайта түзетуге тырыспаңыз, оны қызықты нәрсемен көңілін аулаған дұрыс.

Балаға қандай да бір жағдаяттың салдары болуы мүмкін екенін түсіндіріп, таңдау құқығын беріңіз.

Тағы бір қыңырлықтың басталуымен баланың назарын оны қызықтыруы мүмкін басқа нәрсеге аударуға тырысыңыз.

Тыйым салу, балаға балама ұсыныңыз. Балаларға жол беруге үйретіңіз.

Қыңырлық сәтінде балаға күтпеген жерден сұраңыз, ол оны алаңдатуға мүмкіндік береді.

Ашуға берілмеңіз, шыдамды болыңыз.

«Ашуланшақ бала»

Баламен оны ашуланған жағдайға әкелген себептерді талқылаңыз.

Оның бойындағы өкпе, өкініш, ызаның себебін анықтауға тырысыңыз. Баланы кешіруге үйреніңіз, балаларға шыдамды болыңыз. Балаға ашуланудың оның денсаулық жағдайына кері әсерін түсіндіріңіз.

«Есірткіні қолдану белгілері мен көріністері»

Физиологиялық белгілер:

- терінің бозаруы;
- көз қарашығының кеңеюі немесе тарылуы, көздің қызаруы немесе бұлдырлауы;
- баяу, түсініксіз сөйлеу;
- тәбеттің жоғалуы, салмақ жоғалту немесе шамадан тыс тамақтану;
- созылмалы жөтел;
- қозғалыстардың нашар үйлестірілуі (шайқау немесе сүріну).

Мінез-құлық белгілері:

- себепсіз қозу, немқұрайлылық;
- жоғары әрекетшілдік;
- барлық нәрсеге немқұрайдылықтың артуы, есте сақтау мен назардың нашарлауы;
- үйден кету, себепсіз мектепке бармау;
- нақты нәрсеге назар аударудағы қиындықтар;
- ұйқысыздық;
- сынға ауыр реакция, көңіл-күйдің жиі және күрт өзгеруі;
- шаршағыштық;
- жақын адамдармен араласудан аулақ болу;
- мектептегі үлгерімнің төмендеуі;
- үнемі ақша сұрау;
- үйден кітаптар, киім, бейне және аудиотехника т.б. құнды заттардың жоғалып кету;
- жиі телефон қоңыраулары;
- өзін-өзі оқшаулау, бұрын қызықты болған істерге қатысудан аулақ болу;

- жиі өтірік, тапқырлық, алдау;
- тікелей сұрақтарға жауап беруден жалтару, өтірік айту;
- сыртқы келбеттің ұқыпсыздығы;
- қоғамға жат компанияларда бос уақытты өткізу.

Айқын белгілер:

- инъекция, кесу, көгерудің іздері;
- ұйықтататын таблетка немесе дәрі-дәрмектер жиынтығы.

Апиын тобының есірткісінің жіті уыттану (мас болу) белгілері:

- бет терісінің қызаруы, қышуы (әсіресе мұрынның ұшы)

препаратты қабылдағаннан кейінгі алғашқы 10-15 минут, содан кейін тері жабындарының бозару түсін өзгертуі;

- көз қарашығының тарылуы, олардың жарыққа реакциясының төмендеуі;
- мінез-құлықтың тежелу, ұйқышылдық, немқұрайлылық;
- бұлыңғыр, анық емес, монотонды түрінде сөйлеудің бұзылуы.

Жедел уыттану (мас болу) белгілері:

- бет терісінің, ауыздың, көздің шырышты қабығының қызаруы, ауыздың құрғауы;
- көздің шырышты қабығының қызаруы (конъюнктивалар);
- көңіл-күйдің шамадан тыс көңіл-күйден қорқыныш сезіміне дейін өзгеруі;
- киімінде шайырлы иіске тән иістің болуы (үй ішінде анықталады).

Қоздырғышпен жіті интоксикация (мастану) белгілері:

- көз қарашығының кеңеюі, көздің жарқырауы;
- терлеудің жоғарылауы;
- қабақтың, қолдың дірілдеуі түріндегі неврологиялық өзгерістер;
- психомоторлық қозу мен агрессиядан күдік пен ашулануға дейінгі мінез-құлықтың өзгеруі:
- сөйлеудің бұзылуы, түсініксіз сөйлеу;
- жеңілектік, дене қалпын өзгертуге ұмтылу, белсенді әрекет.

«Темекі қоспаларын қолданудың белгілері мен көріністері»

Физиологиялық белгілер:

- көздің кеңейтілуі немесе (сирек) тарылуы;
- көз ақуызының қызаруы;
- қозғалыс-эмоционалдық белсенділіктің жоғарылауы;
- жоғары тәбет;
- ауыз қуысының құрғауы;
- жүрек соғысы;
- бозару.

Мінез-құлық белгілері:

- галлюцинациялар, елестер;
- агрессия;
- назар аудара алмау;
- қабылдаудың бұзылуы;
- бақылаусыз күлкі;

- сыртқы әлеммен байланыстың толық жоғалуы;
- кеңістікте шарлау қабілетінің болмауы;
- өзін-өзі бақылауды жоғалту;
- үйлестірудің бұзылуы;
- сөйлеу кемістігі;
- ойлаудың тежелуі;
- ұзақ үнсіздік.

Жанама белгілері:

- себепсіз сабақ босату, үлгерімнің төмендеуі;
- ата-аналар білмейтін достардың пайда болуы;
- қатты ашуланшақтық;
- ата-анасымен байланыстан қашу.

«Жасөспірімдер алкоголизмінің белгілері мен көріністері»

Физиологиялық белгілер:

- қолдың дірілдеуі, тершендік, бас ауруы, бас айналу, жүрек соғысы;
- бет терісінің қызаруы;
- алкогольдің үлкен дозаларына ағзаның қорғаныс күшін жоғалту (құсу рефлексінің болуы);
- алкогольге төзімділіктің өсуі.

Мінез-құлық белгілері:

- алкогольге тәуелділіктің жоғарылауы, алкогольді жиі ішу, бақыланбайтын және жағымсыз мінез-құлықпен бірге жүруі;
- мөлшерден тыс мас болу, өзін-өзі бақылауды жоғалту;
- сырт көрінісінің ұқыпсыздығы;
- ішімдіктің иісін жасыру үшін үнемі сағыз шайнау.

Жанама белгілер:

- ерекше шаршау;
- сөйлеу немесе қорлау, дөрекі сөйлеу;
- ұмытшақтық және бір жерге жиі кешігіп келу;
- жасырын телефон қоңыраулары;
- отбасы мүшелерімен немесе достарымен қарым-қатынаста ашулану, агрессия, жүйкенің тозуы;
- жиі көңіл-күйдің өзгеруі, эмоционалдық тұрақсыздық;
- оқуға деген қызығушылықты жоғалту, жиі сабаққа қатыспау;
- кенеттен салмақ жоғалту;
- үйден ақша немесе құнды заттардың жоғалуы.

«Суицидтік мінез-құлық белгілері»

Мінез-құлық белгілері:

- көңілсіз, қайғылы бет әлпет таныту;
- жылауға бейім, кінамшыл, кірпияздық, өзінің азабына эгоцентристік бағытталу;
- қайғылы, депрессия, мұңды көңілсіздік, ашуланшақтық, ызакорлық, реніш;

- үнемі күнкілдеу, айналасындағылармен жағымсыз, өшпенділік қарым-қатынас, жағымды қарым-қатынасқа жеккөрушілік сезіммен қарау;
- гипомимия (көтерілген, көбінесе табиғи емес мимика);
- амимия (мимикалық реакциялардың болмауы);
- үнсіз монотонды дауыс, баяу сөйлеу, қысқа немесе жауап бермеу;
- жедел экспрессивті сөйлеу, патетикалық интонация, жоқтау;
- жалпы қозғалтқыштың тежелуі немесе әрекетсіздігі, адинамия;
- қозғалыстық қозуы;
- негізсіз тәуекелді әрекеттерге бейімділік;
- физикалық наразылық сезімі, өзіне, басқаларға немқұрайлы қарау, сезімталдық;
- түзетілмейтін қиындықты күту, қозғалмайтын қорқыныш, уәждеделген қорқыныш;
- айналада көптеген қуанышты оқиғалар болған кезде үнемі басқаны аңсау, үмітсіздік, мұңды көңіл-күйдің жоғарылауы;
- өткенді пессимистік бағалау, өткеннің жағымсыз оқиғаларын таңдамалы еске алу;
- қазіргі жағдайын пессимистік бағалау, болашақта перспективалардың болмауы;
- өзара белсенді іс-қимыл, қоршаған адамдармен (ұмтылу контактіге, ізденістер жанашырлық, көмекке жүгіну дәрігерге) айналасындағылармен қарым-қатынасқа түсуден қашу;
- энергетикалық деңгейін төмендеуі, енжар, немқұрайлылықтың күшеюі;
- агрессияның өткір және себепсіз өршуі;
- айналасындағыларға сыйлықтар тарату;
- белгілі бір әдебиеттерді немесе интернетті зерттеу және улы заттар мен дәрі-дәрмектер туралы ақпарат жинау (суицид әдістері туралы), зиратқа бару және т.б.

Ауызша белгілер (баланың сөздері):

- өзіне-өзі қол жұмсау ниеті туралы тікелей немесе жанама хабарламалар («мен өлгім келеді!», «Сен мені енді көрмейсің!», «Жақында бәрі аяқталады!») т.б.;
- өлім туралы әзілдер, мағынасыз өмір туралы көп айту;
- өз дәрменсіздігіне және басқалардың тәуелділігіне сену («егер оған бірдеңе болса, мен аман қалмаймын!» «Егер ол мені сүймесе, мен өмір сүруді тоқтатамын!» және т. б.);
- қоштасу;
- өзін-өзі айыптау («Мен елеусізмін! Мен өзімді болашақта елестете алмаймын» және т. б.);
- өзіне-өзі қол жұмсаудың нақты жоспары туралы хабарлама («Мен шешім қабылдадым» және т.б.).

«Жасөспірімдер компьютерлік тәуелділік белгілері»

Физиологиялық белгілер:

- көрудің нашарлауы, дисплейлік синдром, көздің құрғау синдромы;

- тірек-қимыл аппаратының бұзылуы (омыртқаның қисаюуы, қалыптың бұзылуы, карпальды синдром);

- ас қорыту жүйесінің бұзылуы (тамақтанудың бұзылуы, созылмалы іш қату, геморрой).

Мінез-құлық белгілері:

- тәуелділікке бой ұру, бақылауды жоғалту, бала өзін және компьютердің алдында тұрған уақытты бақылауды тоқтатады;

- компьютерде отыру уақыты біртіндеп артады;

- ойлаудың тарылуы: барлық ойлар тек компьютерлік ойын немесе әлеуметтік желі туралы;

- нақты өмірге қанағаттанбау, нақты әлемдегі бос сезім;

- оқу мәселелері, білім деңгейінің төмендеуі;

- жақын адамдарын, достарын, қарым-қатынасын елемеу, қызығушылық тек тәуелділік тақырыбына шоғырланауы;

- виртуалды қарым-қатынасты нақты қарым-қатынасқа артықшылық беру;

- компьютерде уақыт өткізу үшін достармен кездесуден және спорт секцияларына немесе клубтарға барудан, ойын-сауық іс-шараларынан бас тарту;

- ұйқының бұзылуы, режимнің түбегейлі өзгеруі;

- тәуелділік затқа қатынас (интернетте өзін қызықтырған ойыны немесе т.б.) болмаған жағдайда шамадан тыс агрессия;

- әлеуметтік өмірге және сыртқы келбетке деген қызығушылықты жоғалту.

Балалар мен ата-аналар қарым-қатынасын оңтайландырудағы тренингтік жаттығулар

Өзірленген тренингтік жаттығуларды педагогтер, психологтар, әлеуметтік білім беру ұйымдарының педагогтері ата-аналармен жұмыста «бала-ата-ана» қатынастарын оңтайландыруға бағытталған профилактикалық және түзету жұмыстарын ұйымдастыру үшін пайдалана алады.

Балаларды тәрбиелеуде шамамен бірдей проблемалары бар ата-аналар тобына қосқан жөн. Тренингтік топ қатысушыларының саны 7-15 адам.

Бұл жаттығулар ата-аналардың көзқарастарын олардың жеткіліктілігі тұрғысынан реттеуге мүмкіндік береді: балаға деген көзқарас, ата-ана ретінде өзіне сілтеме жасау; демографиялық дағдарыс жағдайында өзекті міндет болып табылатын ата-ана рөліне деген көзқарас және отбасылық қатынастардағы иеліктен кетудің өсу тенденциясы.

Тренинг «Энергия көзі»

Мақсаты: топты біріктіру, жағдайларды шешу үшін ішкі ресурстарды табу қабілетін дамыту.

Шартты түрде энергия көзі ретінде әрекет ететін объект таңдалады (үстел, гүл және т.б. осындай зат ретінде таңдалуы мүмкін). Ата-аналарға екі қолын қойып, үстелдің айналасында тұруға шақырылады. Топ мүшелері көздерін жұмып, қиял көзінен келетін энергияны сіңіреді. Жүргізушінің бұйрығымен бір

қолды босатып, оны түзетіп, айналадағы кеңістікке жағымды энергия жіберу керек.

Жаттығудан кейін қатысушылар өздерінің сезімдері туралы айтады:

- Энергияны алу немесе беру оңай ма?
- Олардың қайсысы энергиямен бөліскісі келді?

Тренинг «Қамқоршылықтан шығу»

Мақсаты: басқа адамды түсіну қабілетін дамыту.

Ата-аналар екі топқа бөлінеді. Бір топ ата-аналардың, екіншісі балалардың рөлін ойнайды. Балалар шеңберде отырады, ата-аналары балалардың иығына қолын тигізіп, артында тұрады. Балаларға ата-аналарының қолдарының жылуын, олардың қамқорлығын, сезінуге шақырылады. Бірақ олар өсіп, өздігінен болуға, ата-анасының қамқорлығынан шығуға тырысады. Балаларға белгілі бір күш-жігер жұмсау (ата-аналардың тарапынан қарсылық бар) және тәуелсіз болу ұсынылады.

Талқылау:

- Ата-аналардың баланы мүмкіндігінше ұзақ ұстауға деген ықыласы қаншалықты күшті болды?
- Неліктен балалар ересектерден тезірек бөлінгісі келді?

«Әке мен ананың күнделігі»

Мақсаты: балаларға өз тілектерін білдіруге және ата-аналарының қолдауына ие болуға мүмкіндік беру.

Профилактикалық жұмыс: балаларға апта бойы күнделік жүргізу ұсынылады (мектеп күнделігіне ұқсас), онда ата-аналар берген тапсырмаларды жазып, олардың орындалуына белгі қою керек.

Әрі қарай күнделік жазбалары талданады:

- Қандай тапсырмалар басым?
- Олардың мақсаты не?

«Отбасы» диаграммасы

Мақсаты: отбасылық қоғамды диагностикалау.

Отбасының барлық мүшелеріне қағаздан кесілген шеңберлер таратылады (мөлшері маңызды емес). Шеңбер – бұл жер планетасының символы, сонымен қатар аналық сүйіспеншелек қауіпсіздігінің символы. Шеңберді құру кезінде физикалық және психологиялық кеңістікті қорғайтын шекара көрсетілген. Шеңбер ішіндегі түс пен формамен стихиялық жұмыс адамның жағдайының өзгеруіне ықпал етеді, адамның рухани өсуіне мүмкіндік ашады.

Қатысушыларға отбасындағы әр мүше алатын аумақты белгілеу ұсынылады. Тапсырманы орындағаннан кейін талқылау жүргізіледі.

«Балалық шақ-ересектер» әткеншегі

Мақсаты: тренингке қатысушылардың эмоционалды қатысуын қамтамасыз ету, бірлескен іс-қимылдарды үйлестіру дағдыларын дамыту.

Бөлме шартты түрде екі бөлікке бөлінеді. Жаттығу ойналатын бөлменің

ортасында сызық сызылады.

Жүргізуші: Өткеншекте отырғаныңызды елестетіп көріңіз. Өткеншектер көтерілгенде (бөлменің оң жартысы) – ересектертер әлемінде боласыз; өткеншектер төмен түседі (бөлменің сол жартысы) – балалық шақ әлеміне оралыңыз. Балалық шақ әлемінде еркелік танытып, бұзық, қыңыр бола аласыз, ал ересектер әлемінде – ересек адам сияқты әрекет етіңіз. «Жоғары» деген бұйрық естілгенде – сіз оңға қарай жылжуыңыз керек, ал егер «төмен» деген бұйрық естілсе – жоғары қарай жүгіріңіз, яғни сіз балалық шақта немесе ересек өмірде болуыңыз керек.

Әрі қарай талқылау жүргізіледі:

- Кім болу оңай: ересек немесе бала? Неліктен?

«Балалық шаққа ену» медитация техникасы

Мақсаты: тыныштықты табу, өзіңіздің ішкі әлеміңізді түсіну мүмкіндігі.

Жүргізуші: Сіздің мұхит түбіне батып кеткен кезіңіз болды ма? Жоқ? Сонда сіз бүгін осындай мүмкіндікке ие боласыз. Көзіңізді жұмуыңызды сұраймын. Сонымен, біз акванг, маски киеміз, терең тыныс алып, өкпеге көбірек ауа жинап, суға секіреміз. Біз баяу мұхиттың тұңғиығына түсеміз. Басында өте қараңғы, бізге ештеңе көрінбейді. Бірақ содан кейін біз қараңғылыққа үйреніп, таныс заттарды ажырата бастаймыз. Міне, менің мектебім, сыныбым, мұғалімім. Одан әрі терең төменге түсеміз. Мен балабақшадамын, қатты жылап отырмын. Анамның мені осында қалдырғанын қаламайтын сияқтымын. Мұхит түбіне түсіңіз. Енді мұхит терең түбінене түсіңіз, не көріп тұрсыз? Сізге таныс заттарға қол тигізіңіз. Өміріңіздің басталуын еске түсіріңіз. Енді баяу жүзіп, мұхиттың бетіне шығамыз, көзімізді ашамыз.

Талқылау:

- Мұхит түбіне енгенде қандай естеліктер сезім күйіңізге ерекше әсер етті?

- Мен қай жерден тезірек жүзіп кеткім келді және қай жерде ұзағырақ бөгелгім келді?

«Кедергілерді жеңу»

Мақсаты: сенімділік, жаттығу шеберлігі, жедел әрекет етіп, күтпеген тосқауылдар.

Қатысушылар «әке-ана-бала» үштігіне бөлінеді, ата-аналар баланы ортаға алып, Қолдарынан ұстайды. Үштік көз алдарына елестеткен кедергілерден өтуі керек.

Ата-аналардың міндеті – қолдау көрсету, баланы алдын-ала ескерту, кедергілерді айналып өту. Бұл жағдайда бала ата-ананы сезінуді үйренуі керек.

«Отбасылық тетік»

Мақсаты: іс-әрекеттің жинақтылығы, бір мезгілде бірдей әрекет етуді дамыту.

Жүргізуші: Отбасы – бұл үйлесімді жұмыс істеу тетігі. Бұған жету өте қиын, өйткені әркімнің өз қалауы, ойы, пікірі, идеялары бар, сондықтан өзара

әрекеттесуді үйрену керек. Қатысушылар «әке-ана-бала» үштігіне бөлінеді және бір-бірінің артында орналасады (бір бағанда үш адам). Қозғалыс келесідей басталады: 1-ші қадамды сол аяғымен бірінші қатысушы жасайды, 2-ші қадамды бірінші қатысушы оң аяғымен және екінші қатысушы сол аяғымен жасайды (аяқтар жанасады), 3-ші қадамды екінші қатысушы оң аяғымен және үшінші қатысушы сол аяғымен, 4-ші қадамды үшінші қатысушы оң аяғымен орындайды. Содан кейін қозғалыстар қайталанады. Жаттығудың нәтижесі – жылдам қарқынмен синхронды қозғалыс.

Талқылау барысында сіз мыналарды білуіңіз керек:

- Қатысушылар қандай қиындықтарға тап болды?
- Мәселелерді қалай шешуге болады?

«Отбасындағы жанжал»

Мақсаты: агрессивті тенденцияларды және олардың балаларға әсерін сезіну.

Қатысушылар «әке-ана-бала» үштігіне бөлінеді. Бұл жағдайда бала үшінші тараптың бақылаушысы рөлін атқарады. Ата-аналар ым-ишара мен мимика арқылы өсіп келе жатқан және шыңына жететін отбасылық жанжал сахнасын ойнайды. Ойын тоқтатылады. Үш жақтың сезімдері анықталады.

Сахна екінші рет ойналады, бірақ баяу қарқынмен. Көрермендер жанжалдың басталуын көріп, «тоқта!» деп тоқтатулары тиіс.

Талқылау:

- Жанжал неден басталды?
- Оны қалай тоқтатуға болады?
- Қандай жолдармен?

Отбасы «бейнесі»

Мақсаты: адам сезімдерінің алуан түрлілігін түсіну.

Қатысушылар шеңбер бойымен бірінші артынан бірі жүреді. Олардың әрқайсысы баланың отбасында болуы мүмкін жағдайлардың бірін бет-әлпетімен бейнелеуі керек. Маскалардың өзгеруін бақылайтын жүргізушінің сигналы бойынша бірінші қатысушы эмоционалды жағдайды (алаңдаушылық, қуаныш және т.б.) көрсетіп, алдын ала дайындаған карточкаға отырады. Әрі қарай, екінші қатысушы өзінің маскасын киіп, бет-бейнесін көрсетеді және т.б. жаттығу өте жылдам қарқынмен орындалады.

Талқылау кезінде қандай эмоцияларға көбірек назар аудардыңыз: жағымды немесе жағымсыз. «Бақытты отбасындағы бала эмоциясы» тақырыбында қайталау ойнатылады.

Талқылау:

- Қандай эмоционалды жағдайды бейнелеу оңай болды және неліктен?

«Сүйіспеншілігіңізді балаңызға беріңіз»

Мақсаты: ата-аналардың балаға деген жоғары сезімталдығын арттыру.

Ата-аналар жұптасып бөлінеді: біреуі баланың рөлін, екіншісі ата-ананың рөлін атқарады. Соңғысы әр түрлі жолмен (ауызша және вербальды емес) баласына деген сүйіспеншілікті көрсетуі керек.

«Отбасылық тәрбие стильдері»

Мақсаты: ата-аналардың отбасылық тәрбие стильдері туралы түсініктерін қалыптастыру.

Жүргізуші: Отбасылық тәрбиенің заманауи тәжірибесінде қарым-қатынастың үш стилі ерекшеленеді:

- балалармен қарым-қатынаста авторитарлық ата-ана стилі ол қатаңдықпен, талапшылдықпен, бұйырумен, басшылықтың жоғары орталықтандырылуымен сипатталады;

- рұқсат етілген (либералды) стиль балалармен қарым-қатынастағы төзімділік, кешірім, отбасы одағы мүшелерінің бір-бірінен шеттетілуі және иеліктен кетуі;

- демократиялық стиль икемділікке ие, одан да көп балаға деген сенім, ата-ана мен жасөспірім арасындағы белсенділік пен қарым-қатынастың жоғары мәдениеті.

Жаттығуға қатысушылар (лот арқылы) отбасылық тәрбиенің үш түрлі стилін ұстанатын ата-аналардың үш тобына бөлінеді. Қатысушылардың әрқайсысы қағазға не жазылғанын ғана біледі. Қимылдар мен бет-әлпеттердің көмегімен отбасылық тәрбие стилінің жақтастарын табу керек.

«Авторитарлық стиль»

Мақсаты: қатысушылардың рефлексиялық қабілеттерін дамыту.

Қатысушылар екі топқа бөлінеді: ата-аналар мен балалар.

Балалар шеңбер құрады, ішкі шеңбер балалар бастарын төмен түсіріп, көздерін жұмады. Ал сыртқы шеңберде – балаларын тәрбиелеуде демократиялық тәрбие стилін ұстанатын ата-аналар. Әрбір ата-анаға бала бекітіледі.

Барлық ата-аналардың арасында баласына қатысты авторитарлық қарым-қатынас стилін қолданатын адам бар (жеребе салу арқылы таңдалады), бірақ басқа қатысушылар бұл рөл кімге бұйыратынын білмейді. Жүргізушінің сигналы бойынша ата-аналардың сыртқы шеңбері шеңбер бойымен қозғала бастайды. Ата-аналарға балалардың жанынан өткенде оларды (вербальды емес) мимикамен, қимылмен қуантуға, еркелетуге, жағымды энергия беруге тырысуы керек. Авторитарлық тәрбие стиліндегі ата-аналарға керісінше, балаға өзінің күшін, өктемдігін көрсетуі керек.

Жаттығудың соңында балалар білуі керек: олардың ата-анасы кім болды; жаттығу кезінде балалардың қайсысы жағымды эмоциялар ала алмады.

Талқылау:

- Мұндай байланыс процесінде балалар мен олардың ата-аналары не сезінді?

- Өктемділік пен төмендетулер болған жағдайда балада қандай ойлар мен сезімдер пайда болды

«Бірлескен іс-әрекет»

Мақсаты: бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыра білуге үйрету. Екі қатысушы (ата-аналар) бір-біріне қарсы тұрып, бір қолдарымен жайылған газеттің екі шетіне ұстайды.

Қатысушылардың міндеті – тек бір қолдың көмегімен газетті бір кесекке мыжу керек.

Газетпен жаттығудың басқа нұсқалары: «кілемшені сілейік», «жуылған кірді сығайық»

«Отбасылық қателіктер»

Мақсаты: отбасы мүшелерінің өзара әрекеттесуіндегі қателіктерді түсінуге үйрету.

3-4 адамнан тұратын командаларға біріктірілген қатысушыларға мүмкіндігінше көп қарым-қатынас ережелерін (ұстамау, серіктесті ұзу, әңгімеге қызығушылық танытпау, қауіптер және т.б.) бұзып, отбасылық жанжал жағдайларын жою ұсынылады. Содан кейін жіберілген қателерді жіктеп, қайтадан жағдаятты сахналау ұсынылады.

«Аквариум»

Мақсаты: тұлғааралық қабылдау, байқау, эмпатия дағдыларын дамыту. Қиялдағы аквариумда балық – анасы, балық – әкесі және олардың баласы өмір сүреді. Таңдалған рөлдерге сәйкес үш қатысушы таңдалады. Қалған қатысушылар бейбіт және жыртқыш балықтардың рөлін ойнайды. Жыртқыш балықтар балаға зиян келтіруге тырысады.

Ата-аналардың міндеті – баласын қауіптен қорғау. Жаттығу ата-аналардың қауіпті қай жағынан күту керектігін білмейтіндігімен күрделене түседі.

Сағат

Мақсаты: топтық келісімді дамыту, бірлескен іс-әрекеттерді үйлестіру мүмкіндігі.

Жүргізуші: Отбасын «сағат» деп елестетіп көріңіз: анам – сағаттың үлкен тілі, әкем – сағаттың кішкентай тілі, бала – кішкентай секундтық тіл. Жаттығудың қалған қатысушылары сағат нөміріндегі сандарға сәйкес орын алады. Жүріп тұрған сағатты сахналап ойнау.

Баланың міндеті – нөмірлерге және ата-анасына денесін тигізбестен бірнеше рет сағат шеңберімен жүгіру.

«Шекара»

Мақсаты: мінез-құлқын реттеу білуге, дұрыс іс-әрекетке үйрету.

Жүргізуші: Жеке әрекеттерді жасай отырып, біз үнемі нормативтік мінез-құлықтың шекарасын, қақтығыстар, дағдарыстар және т.б. шегінен тыс шығып кетіп жатамыз.

Жаттығу жұппен және үштікте орындалуы мүмкін. Қатысушыларға бірдей пленка бөліктері беріледі.

Қатысушылардың міндеті – фильмді бөлмей мүмкіндігінше созу. Қатысушылардың іс-әрекеттерінің үйлесімділігі, пленка жыртылуы мүмкін шегін сезінуі маңызды.

Қорытынды

Жүйелі қызметтік тәсіл негізінде білім алушылармен профилактикалық жұмысты жетілдіруге, білім беру ұйымдарында өзара ынтымақтастықты қамтамасыз етуге бағытталған осы әдістемелік ұсынымдар әлеуметтік қауіпті жағдайдағы кәмелетке толмағандар мен отбасыларды уақтылы анықтау жөніндегі, сондай-ақ оларды әлеуметтік-педагогикалық оңалту немесе олардың құқық бұзушылықтар жасауының және қоғамға жат іс-әрекеттердің алдын алу жөніндегі жұмыстың тиімділігін арттыруда әдістемелік көмек бере алады.

Білім алушылар арасындағы девиантты мінез-құлық проблемасының өзектілігі және оның таралу ауқымы девиантты мінез-құлықты кәмелетке толмағандар үшін білім беру ұйымдарында жеке профилактикалық жұмысты ұйымдастыруды жүзеге асыру шарттарын айқындайды. Білім беру ұйымының ресурстары білім алушыларға психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік және медициналық көмек көрсету бойынша кәсіби қызметті жүзеге асыруға, оның ішінде кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлығының бейімделуі мен әлеуметтенуіне жағдай жасайды. Профилактикалық және түзету жұмыстарының тиімділігінің маңызды принциптері – балаға әсер етудің күрделілігі, проблемаларды шешу құралы ретінде психологиялық қысымнан арылту, қарым-қатынастың бірлескен дамыған нормаларына басымдық беру: ізгілік, құрмет, өзара түсіністік, қолдау, белсенді қызығушылық және кәмелетке толмағандарды түзету және одан әрі әлеуметтендіру процесіне тарту. Бұл білім алушыларға әлеуметтік мақұлданған мінез-құлық формаларын дамытуға, тәуелсіздікті, белсенділікті дамытуға, адамгершілік құндылықтарды, әлеуметтік-мәдени іс-шаралар мен мәдени-тұрмыстық саладағы рухани қажеттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Біртұтас, оқу процесінің ажырамас құрамдас бөліктері ретінде білім беру ортасының барлық субъектілеріне кешенді медициналық-әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық қолдау және ауытқулардың алдын-алу девиантты мінез-құлықтың өсіп келе жатқан деңгейінің төмендеуін қамтамасыз етеді, сыртқы және ішкі жағымсыз факторлардың әсерін азайтуға және алдын алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Волков Д.Н. Анализ концепций девиантного поведения несовершеннолетних. – М., 2001. – 205 с.
2. Давыдов О.М. Специфика социальной работы с девиантными подростками в Современной России// Молодой ученый. – №27. – 741 с.
3. Данилова З.А. Девиантное поведение в молодежной среде: Монография. Новосибирск: Сибирское отделение Российской академии наук.
4. Жигампар А.М. Отечественный и зарубежный опыт исследования девиантного поведения Вестник Инновационного Евразийского университета – №6. – 22с.
5. Маметьева О.С. Социальная работа и социальная педагогика за рубежом. Семья и дети// учебное пособие/ Магнитогорск, 2016.
6. Петровский В.А. Исследование девиантного поведения в США и Великобритании. – М., - №5. 65с.
7. Тиссен Е.В. Помощь подростку сделать правильный выбор// Социальная работа. – №5 65с.
8. Rogers C. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. – London: Constable, 2013.
9. Connor D. Aggression and Antisocial Behavior in Children and Adolescents: Research and Treatment. – New York: Guilford Press, 2012.
10. Акажанова А.Т. Девиантология / Оқу құралы - Алматы: Заң әдебиеті, 2008.
11. Дубинко Н. А. Движущие факторы девиантного поведения в молодежной среде // Социально-педагогическая работа. – 2016. – №4.
12. Дусманбетов Г.А., Шерьязданова Х.Т. Психология деструктивных факторов процесса социализации старших подростков.— Алматы, 2003.
13. Ескендинова А. Психологические особенности проявления агрессии у подростков в зависимости от различных факторов: автореф. ...канд. психол. наук.— Алматы, 2003.— 30 с.
14. Жадбаев С.Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних.— Алма-Ата, 1982.
15. Қазақстан Республикасының «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591-ІІ Заңы
16. 2021-2022 оқу жылыны арналған «Әдістемелік нұсқаулық хат» Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, Нұр-Сұлтан – 2021ж
17. Клейберг, Ю. А. Девиантное поведение в вопросах и ответах : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. — 2-е изд., стер. — М. : НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. — 304 с.
18. Змановская, Е. В. Девиантология : психология отклоняющегося поведения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. — 2-е изд., испр. — М. : Академия, 2004. — 288 с.
29. Холостова, Е. И. Социальная работа : учеб. пособие / Е. И.

Хо-лостова. — 3-е изд. — М. : Дашков и К°, 2006. — 668 с.

20. Меры профилактики девиантного поведения среди детей и подростков
Методические рекомендации Нур-Султан, 2018].

21. Дианов М.А. Никитина С.Ю. Здоровоохранение в России 2015. Статистический сборник / Под. ред. М.А. Дианова. – М.: Информационно-издательский центр «Статистика России», 2015.].

22. Детская и подростковая наркомания. Аналитический отчет 2014 –
Режим доступа: <http://www.rnpc.kz/biblioteka/analiticheskie-otchety-i-statsborniki>

23. Росстат. Число преступлений, совершенных отдельными категориями лиц –
Режим доступа: <http://www.gks.ru>

24. Young People and Family Planning: Teenage Pregnancy – Режим
доступа: <http://www.unicef.org/>

25. Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект
социологического исследования: автореф. канд.социол. наук. Алматы, 1999.

26. Е.Х. Сыздықов «Шакәрім Құдайбердіұлы «Үш анық» Алматы: Қазақстан ғақлия ғылыми-әдеби орталығы, 1991-78 б.

27. К. Шаймерденова «Абайдың ағартушылық ойларындағы жаңашылдық және бүгінгі мектеп мәселелері» Алматы, 2002.

28. Мардахаев, Л. В. Социальная педагогика : учебник / Л. В. Мардахаев. — М. : Гардарики, 2006 . — 269 с.

29. Сманцер, А. П. Превентивная педагогика : методология, теория, методика / А. П. Сманцер, Е. М. Рангелова. — Минск : БГУ, 2008. — 263 с.

30. Дусманбетов Г.А., Шеръязданова Х.Т. Тренинг-программа «Саморазвитие личности» подростков.

31. Меры профилактики девиантного поведения среди детей и подростков
Методические рекомендации Нур-Султан, 2018].

32. Мардахаев, Л. В. Социальная педагогика: учебник / Л. В. Мардахаев. — М. 2013.

33. Детская и подростковая наркомания. Аналитическая справка за первое полугодие 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rnpc.kz/biblioteka/analiticheskie-otchety-i-statsborniki>

34. Клейберг, Ю. А. Девиантное поведение в вопросах и ответах : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. — 2-е изд., стер. — М. : НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. — 304 с.

Қосымша

I-қосымша

«Тәуекел тобындағы» балалармен жұмыс жөніндегі құжаттама.

«Тәуекел тобындағы» балалармен жұмыс арнайы құжаттар, нормативтік актілер негізінде құрылады. «Тәуекел тобындағы» балаларымен өнімді жұмыс жасау үшін пайдалы кейбір құжаттар.

1. Кәмелетке толмаған баланың отбасына бару туралы актісі

1. Отбасын барған күні _____

2. Отбасына келген маманның аты-жөні,
лауазымы _____

3. Кәмелетке толмаған баланың аты-жөні

4. Мекен-жайы, телефоны _____

5. Тұрғын үйді жалдаушы кім? _____

6. Тұрғын үйдің шаршы алаңы _____ бөлме саны _____

7. Пәтерде тұратындардың саны (атап
жазу) _____

8. Кәмелетке толмаған адамның өз бөлмесінің немесе «өз бұрышының»
болуы _____

9. Тұрғын үйдің санитарлық жағдайы

10. Теріс кезінде кәмелетке толмаған баланың болған
жері _____

11. Кәмелетке толмаған бала сабақтан бос уақытын қайда
өткізеді _____

12. Кәмелетке толмаған бала жұмыс күндері нешеге дейін үйден тыс жерде
болады? _____

13. Кәмелетке толмаған бала демалыс күндері нешеге дейін үйден тыс жерде
болады? _____

14. Күнделікті серуендеуге қанша уақыт кетеді? _____

15. Үй тапсырмасын орындауға қанша уақыт кетеді? _____

16. Тамақтану режимі сақталады ма? _____

17. Күніне неше рет тамақтанады? _____

18. Кәмелетке толмаған бала ұйықтауға нешеде жатады? _____

Отбасына барудың нәтижесі _____

Ата-ананың қолы _____ / _____ / (қолы) (Қолтаңбаның толық жазылуы)

Отбасына келген маманның қолы _____ / _____ / (қолы) (Қолтаңбаның толық жазылуы)

2-қосымша

2. Сынып жетекшісінің «___» сыныбы бойынша мектеп ішілік есепте тұрған кәмелетке толмағандармен жұмысын талдауы

(Сынып жетекшісінің аты-жөні)

1. Оқушының тегі, аты, оқу нәтижелері, егер оқу пәндерінен қорытынды баға алмау немесе үлгере алмаушылық себебін көрсету

2. Оқушының ата-анасы сынып жетекшісіне үлгермеу мәселесі бойынша шақырылған уақыты _____ (оқушының тегі және аты; күні)

3. Тәртіпті бұзу мәселелері бойынша оқушылардың ата-аналарымен әңгімелесу күндерін көрсетіңіз _____ (оқушының тегі мен аты; әңгімелесу күні)

4. Мектеп әкімшілігіне тәртіпті бұзу мәселелері бойынша оқушылардың ата-аналарын шақыру күндерін көрсетіңіз _____ (оқушының тегі мен аты, шақыру күні, кім шақырылды)

5. Оқушылармен алдын-алу әңгімелерінің күндері мен тақырыптарын көрсетіңіз

6. Құқық бұзушылықтың алдын алу және баланың құқықтарын қорғау жөніндегі мектеп комиссиясына қандай мәселелер бойынша жүгінді _____

7. Мектепшілік бақылауда тұрған оқушылармен профилактикалық жұмыс тіркелетін жерде (есепті тапсыру кезінде көрсету) _____

/ _____ / (қолы) (Қолтаңбаның толық жазылуы)

« ____ » _____ 200 ____ г.

3-қосымша

3. № ____ Жалпы орта білім беру мектебі оқушысының жеке картасы

200 __ жыл

1. Оқушының аты-жөні _____

2. Сынып _____

3. Туған жылы (айы, күні, жылы) _____

4. Мекен-жайы, телефоны _____

5. Оқушының отбасы: Анасы _____ (аты-жөні, жұмыс орны,
_____ байланыс телефоны, білімі)

Әкесі _____ (аты-жөні, жұмыс орны, _____ байланыс телефоны., білімі)

Баланың тәрбиесімен нақты айналысатын
ересектер _____

6. Отбасы құрамы, оның құрылымы: _____

7. Тұрмыстық жағдайы _____

8. Отбасы қарым-қатынасы _____

9. Отбасындағы мінез-құлық нормаларынан ауытқулардың болуы

10. Отбасының мәдени деңгейі _____

11. Отбасының тәрбиелік әлеуеті _____

12. Баланың денсаулығы, ауырулары _____

13. Баланың мінезі _____

14. Жеке бас қасиеттері (жағымды, теріс) _____

15. Баланың ұжымдағы жағдайы _____

16. Оқу әрекеті. Үлгерімі _____

17. Білім деңгейі _____

18. Оқуға ынтасы _____

20. Оқу қабілеті _____ Танымдық қызығушылығы

21. Еңбек әрекеті: еңбек дағдылары _____

Таңдаған спорт түрлері _____

Еңбек әрекетіне қатысуы _____

22. Сабақтан тыс іс-әрекеті. Мектеп, сынып өміріне жеке үлесі

23. Қосымша алған білімі: Мектепте (балалар бірлестігінің атауы, оқу сағаттары мен күндері) _____ мектептен тыс (қосымша білім беру ұйымдарының атауы, бірлестіктер атауы, оқу сағаттары мен күндері) _____

24. Қарым-қатынас ортасы (достарының аты-жөні):

Мектепте _____

Мектептен тыс _____

25. Кәсіби бағыты

26. «Тәуекел тобының» енеді ме? (қай жылдан бастап)? _____

27. Мектепшілік есепте тұрады ма? (есепке тіркелген күні, себебі) _____

28. Мектепшілік есепте тұрды ма? (есептен шығарылған күні)

29. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі аудандық комиссиядағы есепте тұрады ма? (қойылған күні, себебі) _____

30. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі аудандық комиссияда есепте тұрды ма? (есептен шығару күні)

31. Құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі кеңеске шақыру (күні, себебі) _____

32. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссияға шақыру (күні, себебі)

(қартаны жүргізген жылы) _____
/ _____ (Сынып жетекшісінің аты-жөні) (қолы)

Қараусыздық пен құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі мектеп Кеңесіне

4-қосымша

«Тәуекел тобындағы» баланың жеке басының картасы

1. Оқушы туралы жалпы мәліметтер:

Тегі, аты-жөні _____

Туған күні, айы, жылы _____ Сыныбы _____ Сынып түрі _____

2. Ата-аналар туралы мәліметтер:

Анасы:

Тегі, аты-жөні, жасы, білімі, жұмыс орны және лауазымы

Әкесі:

Тегі, аты-жөні, жасы, білімі, жұмыс орны және лауазымы

Баламен бірге тұратын отбасының басқа мүшелері: Тегі, аты-жөні, жасы, білімі, жұмыс орны және лауазымы

Отбасы мүшелері туралы басқа да мәліметтер (сотталғаны, денсаулығы, ата-ана құқықтарынан айыру жағдайлары және т.б.)

3. Бала туралы қосымша мәліметтер

Бала келесі үйірмелерге, секцияларға, клубтарға барады

Мектепшілік есепте тұр (қашан қойылды?)

Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссияда есепте тұрады ма (қай уақыттан бастап) _

№_ балалар үйінің тәрбиеленушісі болды, арнайы мектептің тәрбиеленушісі болды _____ жылы

3. Сабақты себепсіз себептермен қаншалықты жиі босатты?

А. Денсаулығына байланысты

Б. Жиі (аптасына 4-7 сабақ)

В. сирек (аптасына 3 сабаққа дейін)

Г. Сабақ босатпайды

4. Ол үйден қаншалықты жиі қашып кетті?

А. өте жиі (5 реттен көп)

Б. жиі (3-тен 5-ке дейін)

В. сирек (1-2 рет) ешқашан

5. Оның сыныптағы орнын қалай сипаттауға болады? Қалай:

А. Жағымды көшбасшы

Б. Сынып ұжымының толыққанды мүшесі

В. Жағымсыз көшбасшы

Г. Өз сыныбындағы оқушылардың көпшілігі қабылдамайды

Д. Құрдастары белсенді түрде қабылдамайды

6. Баланың отбасы туралы қосымша ақпарат

а. отбасының бір адамға шаққандағы табыс деңгейі:

- күнкөріс деңгейінен едәуір төмен

- күнкөріс деңгейінен біршама жоғары

- күнкөріс деңгейі сәйкес келеді

- күнкөріс деңгейінен біршама төмен

- күнкөріс деңгейінен едәуір жоғары

Б. отбасылық жағдай (астын сызу керек):

- отбасы ажырасу жағдайында

- толық емес отбасы (бір ана немесе бір әке)

- ата-аналарының бірі сотталған

- ата-аналардың психологиялық-педагогикалық білімінің жеткіліксіздігі

- ата-аналардың балалармен қатал және қатаң қарым-қатынасы

- толық отбасы, екі ата-ана да маскүнем,

- толық отбасы ата-анасының бірі маскүнем,
- толық емес отбасындағы маскүнем ата-ана
- қамқоршылары бар отбасы
- ата-ана құқықтарынан айырылған ата-аналар, бірақ балалар олармен бірге тұрады
- ата-аналар өз функцияларын салыстырмалы түрде жақсы орындайды:
- жайлы пәтер
- жатақханадағы бір немесе екі бөлме
- кірпіш үйдегі коммуналдық пәтер
- ағаш үйдегі коммуналдық пәтер
- отбасы жеке үйде тұрады.
- тағы басқа нұсқа

7. Сауалнама бойынша білім алушының жауаптарына сүйене отырып, мыналарды көрсетіңіз:

- сабақты қатыспау себептері
- үйден қашу себептері (егер ол қашып кетсе)
- оның құқықтарын бұзатын адамдар тобы
- оған мектепте не ұнайды
- жасөспірім кімге сене алады
- ол жағдайды жақсартудың қандай жолдарын көреді?

5-қосымша

4. Мектепшілік есепке қою туралы өтініш

« ___ » сыныбы оқушысы _____ мектепшілік есепке қоюды сұраймын
(тегі, аты-жөні, туған күні, айы, жылы)

Тұрғылықты мекен-жайы _____
(мекен-жайы, телефоны)

Отбасымен _____ (отбасы
құрамы, тегі, аты-жөні)

Себебіне байланысты _____
(есепке қою себебін жазу)

Сынып жетекшісі _____

/ _____ / (қолы)

« ___ » _____ 20 __ г.

6-қосымша

5. Оқушылардың сабаққа қатысуын тексеру туралы анықтама

Сынып _____

Сынып жетекшісі _____

Бақылау жүргізілген күні _____

Анықтаманы өткізген күні _____

Бақылау нәтижесі _____

Пән сабақтары	Сабаққа кешіккендердің аты-жөні	Сабаққа келмегендер тізімі	Пән мұғалімдерінің ескертулері	Пән мұғалімдерінің қолы	Сынып жетекшісінің қолданған шарасы
---------------	---------------------------------	----------------------------	--------------------------------	-------------------------	-------------------------------------

7-қосымша

6. Бақылау күнделігі

Тегі, аты-жөні _____

Туған жылы _____ сыныбы _____

Есепке тіркеу түрі _____

Есепке тіркеу
себептері _____

Есептен шығарылған
күні _____

8-қосымша

Отбасының әлеуметтік-демографиялық паспорты

Отбасы (толық емес, қолайсыз, көп балалы, аз қамтылған,
жетім) _____

Мекен-жайы _____

Үй телефоны _____ Мобильді телефон _____

Әкесі _____

Жұмыс орны _____

Жұмыс телефоны _____

Қызметі _____

Білімі _____

Анасы _____

Жұмыс орны _____

Жұмыс телефоны _____

Қызметі _____

Білімі _____

Отбасының басқа балалары туралы мәлімет

Отбасы өмірінің тұрмыстық жағдайы _____

9-қосымша

7. Білім алушының мінездемесі

1. Денсаулық жағдайы _____

2. Мінезі _____

3. Темперамент типі _____

4. Оқуға қатынасы _____

5. Сабақтағы тәртібі _____

6. Сын-ескертпелерге әсері _____

7. Сыныпта алатын орны _____

8. Құрдастарымен қарым-қатынас стилі _____

9. Достары бар ма _____

10. Мәдени-мінез-құлық дағдылары _____

11. Еңбекке қатынасы _____

12. Қызығушылықтары _____

13. Секций, үйірмелерге қатысуы _____

14. Кіммен көп қақтығысқа түседі _____

8. Журнал

Маңызды кемшіліктер

Күні	Себебі	Қандай шаралар қолданылды

Оқушылармен алдын-алу жұмыстары

Күні	Жүргізілген жұмыстар	Ұсыныстар	Нәтижесі

Ата-аналармен жұмыс

Күні	Кіммен әңгіме жүргізілді	Қандай мәселелер қаралды

Қолайсыз отбасы

Ата-ананың толық аты-жөні, жұмыс орны	Баланың аты-жөні (толық)	Туған жылы	Мекен-жайы, телефоны	Отбасына мінездеме

«Тәуекел тобындағы» балалар (жоғары зейін қоюды талап ететін)

Баланың аты-жөні (толық)	Туылған күні, айы, жылы	Мекен-жайы, телефоны	Ата-ананың аты-жөні, жұмыс орны	Бақылау себептері

Мазмұны

Кіріспе.....	3
1. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу алудың әлемдік тәжірибесі.....	5
2. Қазақстанда «тәуекел тобындағы» балаларды ерте анықтау және балалардың девиантты мінез-құлқын алдын алу.....	17
3 Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқының алдын алу, олардың ата-аналарымен жұмыс және жағдайды үш жақты жүргізу қағидаттарын іске асыру бойынша әдістемелік ұсынымдар.....	43
Қорытынды.....	127
Пайдаланған әдебиеттер	128
Қосымша.....	130

«Тәуекел топтағы» балаларды ерте анықтау, девиантты мінез-құлықтың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандарға арналған іс-шараларды ұйымдастыру» әдістемелік ұсынымдар.

Басуға 06.06.2022. ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/16.
Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Қаріп түрі «Times New Roman». Шартты баспа табағы 8.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
«Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» РМҚК
010000, Нұр-Сұлтан қ., Мәңгілік ел даңғылы, 8, «Алтын Орда»
БО, 15-қабат